

Книга перша

I. На зорі

Кривавий твій прихід сьогодні, Бальдуре!¹ З-поза Дніпра встаєш, неначе пожежа від печенізької стіни. Твоє проміння, наче відблиск похоронної костриці Брунгільди², звіщає мені ніч, безпросвітну ніч — смерть! Нехай Гель проглине прокляті духи зрадників і боягузів...

Швидким рухом відкинула м'яке покривало і встала з ложа. Яскраве сяєво облило чудове тіло двадцятикількалітньої жінки, як з рожевого мармуру. Золотисте волосся спадало буйною хвилею на її плечі. Проміння Бальдура оперізувало м'яку лінію бедер та пруживі стегна. Пташки аж заходилися від щебету, якби хотіли звеличати геройську красу Рогніди.

Її глибокі темно-сині очі суворо гляділи у віддаль, і тільки кармінові уста були дещо спалені гарячкою. Задумалася. "Довго не було його тут... довго! Чотири роки минуло, відколи востаннє розпрощався з нею. І як розпрощався. На молот Тора!³ Чому рука наймогутнішого з азів⁴ не впала тоді на голову Володимира? Він засміявся, виходячи, погладив голівку маленького Ізяслава, а до неї сказав тільки: "Я йду і швидше затужиш за мною, ніж я вернуся. Ти забула, що в мене жінок і мужеської сили доволі..." Молот Тора не впав на його голову. Він сам, наче той молот, наче полум'я бога Льокі⁵, пробігав переможно широкими землями свого царства. Усі подивлялися його, навіть вона... Ах, чому норни дали йому в руки меч, від якого згинув Рогволод та його сини? Єдиний герой, який переїхав крізь полум'я, що окружало непробитою стіною її серце, був її кровним ворогом..."

Вона нагадала собі, що за хвилину прийде сюди Володимир. Прийде покарати її. Здригнулася.

На майдані служба несла дрова у пекарню, годувала дріб, виганяла товар. Старий дворецький її батька — Снорре молився до сходу сонця, а Володимирові ратники глумливо приглядалися йому звіддаля. Бистроока Рогніда догадалася чому: на шиї одного з них доглянула мосяжний хрестик.

— Ах, це ті, що вірують у візантійського бога!

Почула у сусідній кімнаті мужеський голос.

— Мирославо, поклін тобі з ранком!

— Добро й тобі з приходом! — відповів мелодійний жіночий голос.

— Чи твоя княгиня вже встає?

— Ні, ще спить!

— Ти її збуди! Князя щойно не видко.

— Як-то? То князя тут нема?

У голосі дівчини звучало крайнє збентеження.

— Ми тут наладили снідання і ждемо на поклик. Я забавляю Ізяслава, щоб не перешкодив князеві, а ти кажеш...

— Я кажу правду! Я спав зі Свеном Свафарсоном у передній княжого терему, коли десь по півночі Володимир вернувся від княгині незвичайно схвильований. Я приніс йому вина, але він кинув чарку на землю, а сам аж до ранку ходив по кімнаті. Перед хвилиною станув на порозі і гукнув: "Кличте дружину, їдемо у Вишгород, але раніше зйдемо ще до княгині". Ось чому я прийшов.

Мирослава аж у долоні сплеснула.

— Перуне, Стрибоже!6 Яку ж то знову бурю ви затіяли?

— Не тобі, Мирославо, судити бога за волю князя!

Голоси притихли.

Рогніда відкинула волосся на плечі. Її брови стягнулися, очі засвітилися похмуро вогнем.

— Він іде сюди! — пробурмотіла.— О, він найде мене!

І швидко стала надягати на себе білу сорочку та парчеву опинку. Лице змила водою, гребенем зі слонової кості стала розчісувати золотисте волосся. Коли почала сплітати його у дві коси, завагалася.

— Він любив моє волосся. Воно одне розбуджувало в нього ніжніше слово, пестощі, усміх. Не заплести?.. Ха! Ха!

В її руці блиснули широкі гострі ножиці. Довго дивилася Рогніда на відтяти коси, мов месник на відрубану голову ворюга. На землю упав увесь утрачений скарб її дівочої гордості. Бо хоч Володимир знівечив її силою, та не опанував її серця. Ці пахкі коси, символ її жіночої честі, це стяг перемоги над насилою. І вона носила його аж до цієї хвилини — хвилини смерті. А тепер нехай цей волос покаже князеві, що і в останній хвилині вона визиває його! Він же любив цей волос...

Жваво накинула на плечі синій, золотим позументом та самоцвітами обшитий плащ, всунула ноги у сині черевички грецької роботи, а на розсипані безладно кучерики наложила золоте чільце з карбункулами. Підняла ніж зі землі та сховала його на грудях. Стала посередині кімнати, горда, як Фрігг, що приймає у Вальгаллі вибранців-валькірій.

Із тріскотом відчинилися двері, а в них станув високий, кремезний чоловік. Не своєю поставою притягав увагу, а поглядом великих синіх очей та гарними суворими рисами. Вони нагадували лице Святополка в будові вилиці та носа. Чоло мав високе, а повні уста проявляли якусь м'якість, незнану зовсім великому батькові Володимира. Густий вус закривав частинно губи і спадав по обох боках, надаючи поваги усій появі володаря. Виглядав щонайменше на тридцять п'ять років, на сім-вісім років більше. Мав на собі звичайний шкіряний одяг княжого ратника, легкі варязькі лати та кінчастий шолом. Тільки при поясі висів довгий тугий меч, у ручці якого червонів рубін завбільшки ліскового горіха, та кривий, східним філіграном прикрашений ніж. Обшитий багром плащ великого князя покривав зброю простого gridня-дружинника. Видко, князь вибирався в якийсь дальший похід, та ховався з цим. Увійшов, скинув з плечей плащ і склав на грудях могутні рамена, на яких виступили грубезні вузли м'язів. Рогніда склонила голову, та не віддала приземного поклону, належного володареві. Випрямилася у весь ріст і сміло глянула в очі Володимира. Його брови стягнулися грізно, коли заговорив до неї.

— Не віддаєш належного поклону, Рогнідо! — сказав низьким голосом, гамуючи гнів.

— Не віддаю, бо не знаю, кого вітаю, чи мужа, чи князя, чи суддю, чи... ката.

— Ах, то ти з цього боку починаєш? Накликуєш на себе мій гнів? За ніч він уже досить вигорів, наче покинене пастухами багаття. Навіщо ти докладаєш до нього дров?

Рогніда гордо підняла голову.

— У полум'ї Муспеллю7 згине весь світ, боги, люди, велетні. Тільки дурень тікає від долі, тільки боягуз лякається її. Я дочка і внука вікінгів, сама викликаю її. Твій удар — це удар жорстокої долі, я жду її, бо знаю,

що помста теж записана у майбутньому таємничими руками. Хто побиває безрідних, той нехай сподівається помсти від безіменних.

На Володимирові не слідно було вражіння промови. Він тільки любувався пишною появою чудової жінки.

— Проклятий нехай буде той, хто задумав насильно добути любов жінки! — крикнув нагло.

Піднесена рука Рогніди опала, і зачудовання відбилося на її лиці.

— Насилою ніколи... тільки силою,— відповіла мимохить.

Князь доторкнувся віщим словом найбільш пекучої рани її серця.

— У тобі, Рогнідо, не було любові, нема її, а тепер бачу, що й ніколи не буде. Ти холодна, як скандинавські фіорди. Нема в тобі ні іскорки святого вогню, який гріє людські серця, нема!.. А є тільки впертість, мов та гранітова скала високого фіельду, мов топори твоїх предків!

Рогніда відчула, що так промовляє не князь і не суддя.

— Ні, Володимире, ні одне, ні друге! Коли ти в половецькому острозі казав убити мого батька Рогволода, я повзала біля твоїх ніг, як собака, в якої забирають щеня. Ти підняв мене, засміявся, поцілував при всіх і сказав: "Не журися, Рогнідо, не прохай, уже пізно..." Ах, і справді було запізно, але той сміх! Меч, який розтяв колись тіло Фафніра, не був такий гострий. Це ти був упертий, Володимире, ти бажав помститися за образу. Ти кажеш, що я холодна, мов крига...

— Так, ти холодна. Кілько разів я приходив до тебе і просиджував біля тебе до ранку, ти ніколи не проявила мені хоч дрібки чуття. Всі жінки приймали мене радо, як земля промені Сонця-Дажбога. Ти одна не змінилася при мені, ти одна...

Князь розняв руки, лице його почервоніло, великі темно-сині очі зайшли ніби мрякою. Рогніда усміхнулася, але її усміх був справді холодний, наче крига.

— І це, Володимире, назвав ти холодом? Таке може сказати тільки чоловік, що не питається про душу своєї жінки. Будь у мене на лиці боляк, хто знає, чи я не носила б дров та води в одрину для інших красунь — твоїх рабинь. Але в дочки Рогволода є душа і багато сили... Вона піддається насилі, а не ломиться. Погадай, що було б, якби я так уміла сховати при собі в руках ніж? Тремтиш? Ні, ти не з тих, що бояться. Ти не віриш у моїх богів. Ти, певне, запитаєш мене, чому я цього не вчинила, про що так гарно говорю. Чому? Бо я не холодна, Володимире, я не крига, а людина! Кілько разів я хотіла піддатися любовному поривові, стільки разів перед очима у кривавій мряці ввижалася мені зрубана голова Рогволода.

— Рогнідо!

— Мовчи! Я стою перед воротами Ніфльгайму і не хочу слухати твоїх залицянь. Між нами кров! Кров на твоїх руках і всюди!

Володимир зблід.

— Я не прийшов тебе карати. Я нагадав собі ту хвилину, коли збудився негайно зі сну і побачив тебе з ножем над моїм ложем. І тоді здавалося мені, що коли дарую тобі життя, то заплачу за цей лиховісний вчинок молодика у полоцькому острозі. Але бачу, що помилився. Рогнідо! Між нами кров, це правда. Є така, яку пролив я, але є й така, яку ти бажала пролити. Але є ще й дитина. Забудь про богів твоєї родини. Вони — як ті привиди, яким простий тупоумний мужик дав подобу ідолів. Богів, Рогнідо, нема! Вір мені! Є сонце, грім, вода, земля, дерева, тварини, люди... Людина почитає тільки те, чим сама живе... У нас дитинка, Рогнідо! Невже ж вона не вирівняє між нами згоди?

Очі Рогніди заблищали тріумфом:

— Нема шляху через батьківську кров. Дитинка, кажеш? Не будь вона моєю, вже давно порозтягали б її собаки по острозі, але у неї не твої риси, Володимире, а Рогволода...

Князь відскочив, мов ужалений гадюкою. Глуха лють опанувала його, та сама, яка колись находила на Святослава. Витягнув руку, щоб ухопити Рогніду за волосся та кинути її до своїх ніг, але опам'ятався.

— Де твої коси, Рогнідо? Який злочинець утяв тобі їх? — спитав хрипло.

— Де? Ось вони! Те одне, що ти справді любив у мені, і тому я їх сама відтяла...

Лютим звіром скочив до неї.

— Не бий мами, бо я тебе битиму! — закричав нагло тонкий дитячий голосок.

Опала рука Володимира.

З кута на середину кімнати вибіг русявий хлопчик з темним лицем та розпаленими від гніву оченятами. В руці держав дерев'яний меч, який зробив йому дядько Снорре.

— Ізяславе, ти відкіля тут узявся? — grimнув Володимир, збентежений.

— Не забудь, Володимире, що твій син може стати моїм месником. Тому раджу тобі — убий нас обох! Тобі рідних убивати не першина!

В її голосі звучала злоба. Вона зірвала з голови золоте чільце, а золотисті кучерики розсипалися довкола її чудового личка. Занімівши, глядів на неї Володимир, наче відкрив у неї нову привабу. Недочув навіть останньої образи. Простягнув руки до хлопчика, якби бажав його обняти, вкінці вхопив себе руками за голову і відвернувся.

— Прощай! Невдовзі почувеш про мене! — сказав тихим зламаним голосом і вийшов.

Рогніда кинулася до хлопчика, як левиця, коли рятує своє молоде з рук мисливця, і розплакалася.

II. Минуле й майбутнє

По другій стороні дворища Рогніди простягався густий запусканий сад. Рогніда не дбала про нього, бо думала тільки про кров та колишню кривду, а не про овочі. Сад спадав стрімко до Дніпра. На каменюці узбіччя сиділа струнка чорнявка у довгій мережаній мирті та червоній опинці з багатим бурштиновим намистом на шиї. Біля неї спирався на спис високий дебелий двадцятикількалітній молодець у кольчuzі, з широким варязьким мечем при боці та круглим щитом на плечах. Я лівого його рамена звисав довгий темно-сірий плащ з багряною лямівкою, яка була відзнакою княжих gridнів.

— Не судилося нам, Мирославе, довго бути разом! — говорив до дівчини.— Бог не ласкав на нас та на нашу любов. Князь знову якісь задуми носить. Просто від княгині поїхав на Берестове, бо там ждуть його Добриня, батько, тисяцький Путята та боярин Всеволод Мощанин.

— А ти як знаєш? — запитала з досадою дівчина.

— Я чув, як Свен давав накази gridням і розсилав комонників, кого у Вишгород, кого в острог та на Либідь. Видко, щось велике коїться. Князь не любить радитися інших. Ісусе Христе!..

— Тсс! Мовчи, дурний! Накликав ти своїми святцями лихо на нашу голову. Доки я цвіти та голуби приносила Ладі, доки кликала Купала в літні вечори, доки давала гривні волхвам Перуна, досі все було добре. Олешичі і Козняки жили, наче одна рідня, а тепер нібито Див гепнув собою об землю та між обома родами вирвав у землі яму. Гей! Добре казала стара Скоруха, що наврочили нас мідяні хрести та прокляті чорноризці. Вони раз у раз вешталися по вашій хаті та бачили, може, наші любощі...

Мирослава заплакала. Молодий Олешич пригризав уста.

— Не кажи цього, Мирославо! Святі ні духовні не наврочили нас. Але коли твоя Скоруха не знає доброго заклину, то нехай мовчить, бо, бігме, всю шкіру на її спині попорю на ремінці! Яке діло ченцям до наших любощів? Для них ще й краще, як дівчина з поганського роду вийде за християнина...

— Те ж саме казала і я, але батько гримнув на мене: "Ти не воловодься з тим безумним хрестиком, бо він тобі не пара! Дочка Козняка варта героя-борця, а не кислотопохнюпа, що блее ромейські гімни!.." Що ж я мала йому відповісти? Скажи, бо на Перуна і я гадатиму, що ти тільки кислий похнюпа.

Молодця начеб хто посипав приском.

— Пусте все, що базікають інші. Але ти, Мирославо, знаєш, який я, а мені йде тільки про твою гадку, твоє серце... Гріх вірити тобі в якісь сплітки.

— У цьому-то й біда, що я ніяких спліток не знаю,— повторила дівчина.— Якби я їх знала, то, певне, вибила б їх з голови батькові. А так батько ворогує на Олешичів, отже, мусить мати до цього причину. Найди її, ті сплітки, то все виясниться. Будь хоч раз мужем, якими були батьки, не розкисай у своїй новій безкровній вірі!

— Мирославо, я йду в бій... Чи ж у тебе нема словечка для мене?

Дівчина зблідла, захиталась.

Роман підтримав її, зцілював сльози з її чорних вій.

— Іди, Романе, але вертайся швидко! — лебеділа крізь сльози.— Ти ж знаєш, що моїм богом — ти, а моя віра — любов! Навіщо ж тобі ще інших богів? Ах, пусти, мене кличуть!

Вирвалася від нього і побігла у терем. Роман залишився у сумнівах. Звідкіля взялося ворогування Козняка до Олешичів? Відколи його син Доброгост згинув у війні з печенігами, відтоді старий Козняк приймав його як сина і радів, що його надбане піде в добрі руки; від чого ж така зміна?

Перехрестився, плюнув коневі через голову, прошептав заклин від злої зустрічі і чвалом погнав на Берестове, де був княжий терем.

По дорозі минав торговицю. Площа роїлася від купців, покупців, княжих тіунів⁸, варязьких гриднів та старців, які серед найбагатіших людей надіялися найбільшої милостині. Купці у довгих барвистих туніках з ковтками та ланцюгами гладили довгі чорні бороди і вистоювали гуртками біля в'їзду в княже дворище. Варязькі ратники були у повній зброї, з вовчими шкурами на плечі, зі списами, топорами та луками. Видко, вибиралися в похід. Вони трималися разом і дивилися звисока на торгіву глоту. Була це найдобірніша варязька дружина Володимира, яких тисяча мужів.

Від сторони ріки здіймалося капище Перуна. Сам ідол стояв високо між чотирма різьбленими стовпами під наметом-крівлею, а його золота голова з очима зі самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, наче бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян.

Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв зі сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояли два молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі ціпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертівний мед або вино. Малі отроки у білих одежах стояли побіч і пильнували коробок з ладаном, ялівцем, віночки торішнього запашного зілля, голубів у клітках та двох ягнят.

Серед капища перед наметом на стовпах держали два парубки чорного, мов галка, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом. Збоку стояла юрба гарно прибраних дівчат з розпущеним волоссям, у вінках на головах, з намистами, ковтками та нараменниками. Вони мали співати після жертви святий гімн Перунові та похвалу князеві. Волхви, дівчата і варяги гляділи раз у раз у ворота княжого дворища, де звертала на себе увагу дружина грецьких послів. У золотистих шоломах з круглими щитами на плечі, в довгих червоних плащах з дорогоцінними запинками, пишалося двадцять рослих траків⁹, яким проводив середнього росту муж у голубій нагортці поверх золотистої дамаскової кольчуги. На ньому була безцінна карацена, шолом з острим верхом, а при боці широкий кривий меч з дорогоцінною ручкою. Біля нього стояв низький прегрубий грек з лисою головою у перепоясаній багряній туніці. І лямівка туніки, і плащ зі златолаву аж горіли від самоцвітів, нашиваних на золоті бережки. Був це патрицій Скілос, посол кесаря, який уже від двох днів виживав відповіді Володимира на якесь прохання візантійських цісарів Василія і Костянтина. Ніхто не знав цього прохання, бо Скілос розмовляв як посол, у чотири ока, зате всі бачили дарунки, які при тій нагоді дістав князь. Судячи по них, прохання мусило бути неабияке, і всілякі здогади ходили про це між грецькими купцями і руськими гречниками.

Роман Олешич минув варягів та посла, бо його товариші мали збиратися біля самого дворища. Тисяча молодих мужів і отроків заповнювала доволі просторе подвір'я. Були це майже самі поляни,

деревляни, тиверці, бужани, уличі, а тільки кількадесят варягів і то таких, які були вже на Русі щонайменше десять років.

Тим часом у просторій кімнаті дворища сиділи біля стола чотири мужі, три старі, а один у середніх літах. П'ятий був князь. Він звернувся до чотирьох дорадників і сказав поривисто:

— Так! Це мусить бути! Це конечне! Куди не гляну, всюди бачу тільки один вихід зі скрути, і я найду силу ступити на цей шлях!

Вдарив кулаком об стіл і сів на лаві, застеленій дорогоцінною паволокою, гаптованою золотом у всілякі потвори та дивовижні викрутаси. Один з дорадників, шістдесятилітній муж, усміхнувся:

— Якщо те "щось" мусить бути, то навіщо ти, Володимире, кликав нас сюди? А якщо ми маємо з тобою "думати", то треба б, може, сказати нам раніше, у чому річ!

— Ах! То ви не знаєте! Правда!..

Володимир замовк. Його очі блукали по стінах, обвішаних зброєю, мальованими щитами, вкінці спинилися на божнику. Був це маленький вівтар у кутку залі, над яким стояли ідоли богів. На ньому жарилося вугілля, а з нього підіймалася тоненька струя запашного курива. Побіч стояли глечики з коливом, медом, маком, лежало сухе запашне зілля, висіли гривни-намиста з золотих та срібних дукачів. Князь махнув рукою, наче бажав відігнати від себе непотрібні сумніви, і почав:

— Вибачте, достойні бояри, вибачай і ти, Добрине! Сивому волосові належить пошана, хоч би й від князя. Послухайте мого питання та дайте мені відповідь щиру, правдиву, таку, яку даєте своєму серцю. Ви знаєте, що грецькі кесарі прислали мені посла. Цей посол розказував, що над Боспором стоїть уже під Царгородом Варда Фока, братанич царя Никифора, який збунтувався після смерті Цимісхія...

— Справедливий суд господень! — закликав боярин Олешич, кремезний, середнього росту муж у білій вишиваній сорочці зі золотим хрестом на шиї.— Небіжчик Никифор Фока привів батька твого на криве діло, в якому наложив Святослав головою. А ось тепер меч свояка Никифора сам повис над Візантією як рука божої помсти.

Четвертий, наймолодший дорадник, боярин із Мощаниці, засміявся і відповів:

— Ти, Олешиче, завсіди мішаєш бога у людські справи, а забуваєш про те, що йому ніяке діло до Святослава або до його сина, бо ні той, ні другий — не християни!

— Мій бог, Мощанине, є батьком усіх людей, і ніякий вчинок дітей не є байдужий батькові. Без його відома волос не спаде з голови старця, не виросте на голові дитинки; безмежна його доброта, мудрість і справедливість.

З відкритими устами слухав Олешича найстарший у зборі муж, Путята,— сивий, як голуб. Володимир теж слідив уважно за ходом його гадок. Один тільки Добриня крутився нетерпляче і вкінці перебив Олешичеві.

— Киньте балакання! — сказав.— Сам Олешич каже, що його бог піклується головню тим, чим не журяться наші боги. На нашій землі місця доволі для них і для нього. Один другому не стане на перешкоді, і тому годі нам про це... Посол жде!

— Авжеж! — збудився й Володимир.— Посол жде! Обидва кесарі, придавлені Вардою, звернулися до мене. Я знаю вже, що відповісти, але бажав би почути і вашу думку. Дати поміч чи ні?

— Я гадаю,— відповів Олешич,— що поміч треба послати. Я Візантії йде до нас всіляка паволока, зброя, посуд, золото, срібло, вино, коріння,

дороге сукно, а вона купує нашу шкіру, мед, віск, неладь, товар, рибу, хоч від п'ятнадцяти років нема щирості між нами і ромеями. Ми не любимо їх, але потребуємо одні одних і тому повинні взаємно себе спомагати.

— Еге ж, так, як Цимісхій Святослава на порогах! — крикнув різко Мощанин.

— Ти гарячишся, Всеволоде,— завважив спокійно Володимир,— якби земське боярство було підтримало батька, він, напевне, не згинув би у степах. Ти, Путята, знаєш про це найкраще, бо ти проводив тоді земськими...

Путята понурив голову, зморщив брови і глянув на князя своїми розумними очима:

— Чи ти, Володимире, приписуєш мені вину смерті Святослава?

Князь усміхнувся.

— Боги мені свідками, що не гадаю цього. Причина смерті мого батька була в його буйній завзятущій вдачі. Він шукав слави, а про землю не журився ніхто. Тим-то й земля не могла журитися ним. Перун — не Дажбог, хоч і блискавкою поразить ворога, та хліба не дасть!

— Я казав тоді князеві,— говорив Путята далі,— не шукай чужої землі, княже, а то й свою втратиш. Я не спинював його тільки у боротьбі з хозарами, печенігами, неслухняними боярами. Одначе, зібравши батьківські землі, він не дав їм ладу, який забезпечив би внутрішній мир Дажбоговим внукам, тільки попхався у Болгарію та там і згинув. Інше діло обороняти власну землю, інше — завойовувати чужу. Олешич каже, що греки і ми повинні триматися разом, і каже правду. Довкола нас дич, погани, маса озвірілих ворогів, а союзника нема. Так само і в кесаря греків.

— Хіба відкупитися pomoже, бо й сам до цього навик! — усміхнувся злобно Мощанин.

— Не pomoже, кажеш? Певно, що з військом сюди не прийде, у нього війська мало. Зате є зброя куди краща нашої, є грецький вогонь, кораблі, гроші. Зате нема у греків хліба і рук, а одного і другого у нас, може, аж занадто. Оперта на нас Візантія простоїть довіку і підтримає нас. Ось і франки пов'язалися з Римом.

— Ба, у них віра та сама, що в ромеїв, а в нас...— вмiшався знову Мощанин.

— У цьому-то й біда, що Святослав...— почав було Олешич.

— Залишіть віру! — перебив князь, якого дратували випадки боярина з Мощаниці.— А ти, Путятю, кажи далі.

— ...Тому я й кажу, що Олешич добре радить, щоб допомогти грекам. Я другого боку, боюся, що устрявати у діла хитрих кесарів,— це загибель, смерть, а то й гірша смерті неслава! їхні задуми — неначе запущений ліс, де, навіть знаючи напрям, легко заблудити. Поміч треба дати, але треба забезпечити себе щодо заплати! Як союзник імператорів, ти можеш зажадати навіть княжого вінка з Візантії, як цього допрошуються інші князі. Навіть кесар франків Оттон взяв корону та жінку з Візантії... А раз признає кесар ромеїв Рюриковича самодержцем, то вже навіки залишиться влада за твоїм родом, Володимире!

— Хай боги кріплять тебе, Путятю, ще довгі роки силою та здоровлям за ці слова! — сказав Володимир.— З моїх дум про майбутнє добро народу виростало те, про що ти кажеш: візантійський вінк на чолі князя, а вся влада в його роді. Не затремтить серце русича, коли князя покладуть на сани, бо хоч і зміниться людина, то сяєво вінка та влади залишаться!

Радість була від усієї появи князя, якби над його чолом вже ясніла самоцвітами саджена діадема. Та Олешич не поділяв тієї радості; його лице потемніло, а голос затремтів:

— Ваша правда, достойні, та ви знаєте, що княжі вінки з Візантії приносить із неба янгол і складає їх на престолі святої Софії. Чи захоче Всевишній послати його поганам, не знати!..

— Не журися, Олешиче! — усміхнувся князь і звернувся до Добрині.— Чого ж ти, дядьку, задумався? Я надіявся було від тебе почути найбільше.

Старий погладив бороду рукою, поправив зморшки візантійського плаща й заговорив, мов від несхочу:

— Буває, що мовчить і Добриня. Гарно було б у світі, якби усі ті мовчали, що говорять без думок. Поки що мовчу, та може заговорю... У свій час.

Нарада скінчилася, бояри відійшли з поклоном, князь залишився сам із Добринею. Довгу хвилину Володимир постояв біля вікна, потім плеснув у долоні і велів отрокові подати вина.

— Радість Русі єсть пити! — усміхнувся.

— Без того не може бити! — докінчив Добриня улюблену приповідку володаря.

Князь споважнів і почав:

— Слухай! У мене в руках всі землі русичів, і, як зачуваю, нема нікого в народі, хто не радів би з цього. Одні племінні князьки та князі, яких я поскидав на півночі чи заході, ремствують. Є в мене дружина — і то по заповіту Святослава — з своїх людей. Старші сидять на землях, молоді по

городах, готові на кожний поклик. Є й до триста сотень на один кивок княжого меча! Крім цього, для постійної безпеки краю я завів ополчення. Усякий на моїх землях знає, що йому робити, куди йому звернутися у небезпеці. Однак є в мене ще шість тисяч варягів, які сидять тут, у Києві. Я мусив згодом назбирати їх аж стільки, бо не бажав доводити Русь до того, щоб проливалася братню кров деревлянської чи радимичької раті. Така кров взиває про помсту до неба, а князя віддає в руки тих, що її пролили. По-моєму, у князя не повинно бути різниць у правлінні волостями, тим-то я побивав домашніх ворогів чужим мечем. Та тепер ця найбільш потрібна оборона стала тягарем...

Володимир потер чоло рукою.

— Я міг би почати яку-небудь війну. Нема чого сидіти дома. Нема в нас жінок, як була мати чи бабка Ольга. Почати війну! Та при невдачі пропаде все, що я надбав за п'ятнадцять років, як пропала була відумерщина Святослава. Нема в мене княгині, немає вінка, нема держави. Варягів вишлю у Царгород! — закінчив князь по надумі.

— І зробиш добре! — притакнув Добриня.— Кесарі оплатять їх і оплачуватимуть далі, бо в них завсіди якась війна, то дома, то на чужині, а війська нема. Зледащили ромеї...

— Крім цього, пі шлю ще кілька своїх,— говорив далі князь,— щоб побачити та почути все, що треба нам знати про босфорський город. Отак не зроблю промаху батька, а позбудуся галапасів. Одне тільки може мою гру знівечити — це... віроломство ромеїв. Вони залюбки не дотримують умов...

— Ба, від чого ж у них евксінські10 волості? — засміявся Добриня.— Це наче патли в неслухняної жінки. Чи знаєш ти, Володимире, чому ромеї не дотримують умов з нами? Бо ми погани... Ось що! Саме тому кажу: все, що придумав ти, Володимире, добре, гарне, доцільне, проте,— вибач за таке слово,— це тільки латанина.

— Що ж? — пригриз губи князь.— Якщо кесарі не захочуть дати вінка нехрещеному, так я понаставляю скрізь церков, наберу єреїв та волхвів із болгар чи греків, забороню глумитися над християнами. Чим я гірший від якогось кавказького чи болгарського князя? У хозарів було три віри в державі, у Самій Візантії їх безліч. Боги, Добрине,— це тільки ідоли, які я сам приказую відливати зі золота, срібла, криці чи тесати з дерева або каменю. Грецький бог чи наші амулети та хрести — це ж одне. Віра, Добрине, у всіх одна, тільки ідоли різні...

— Сам ти кажеш, що віра скрізь одна, і в цьому вся правда! Усякий вірить у вищу силу, яка орудує його думками чи ділами, усякий кланяється чомусь, що цінить вище життя людини. Один обожає владу, другий боїться чарів, третій віддає себе тілом і духом солодкій Ладі. Багато людей боготворять гріш і готові за бариш продати душу. Ось справжня віра всіх людей, до якої ніхто не признається. Одне і те саме вино ллють люди у різні чарки: раз у глиняний глечик, раз у срібний дзбанок чи в золоту чашу. Я стрічав мужів зі Заходу, бував і на Сході, скрізь бачив таких самих людей. Тільки мови були різні, різні строї і різні боги — ідоли! Чим більше надбання має народ, чим більше знання, тим кращі його ідоли, і всякий, в кого їх немає, кидає свої, а бере чужі! Тим-то багаті і вчені греки накинули своїх ідолів цілому світові. Тільки вони — люди, тільки їх ідоли — боги, а в кого їх немає — цей поганин, поганець!

— Щось подібне я чув уже від ченця Євзевія з грецької церкви св. Іллі, чи як там його... Та ти, Добрине, поясни мені ту латанину, про яку ти згадував.

— Усе, що кажу, відноситься саме до того,— відповів дорадник.— Ляхи, ще раніше чехи прийняли Христову віру. Мають її вже західні тиверці, прийняли її в себе дома варяги, бо вона дає їм доступ до спільноти з франками, Візантією, Італією. Я ними рахуються володарі світу, а з нами говорять тільки тоді, коли нас потребують. Тому раджу тобі, Володимире, заверни слідами своєї бабки, мудрої Ольги, й замість торгуватися з брехливими кесарями та їх ще брехливішими послами, прийми явно Христову віру, а тоді жадай хоч би й царівни за жінку! Кесар

прохає твоєї помочі, а не імператора франків, що родився із грецької царівни. Видко, вони обидва не мають сили, яку маєш ти! Використай це в користь свою і своєї землі! Твоє вино у глиняному глечику, а ти візьми в руки чашу, і тоді всі язики поклоняться тобі як кесареві.

Мовчки сидів Володимир при столі, склонивши голову.

— Добрине,— сказав,— багато передумав я цієї ночі, багато почув я від вас... Горе тому, хто покликаний до проводу, не вміє сам найти дороги! Клич посла!..

— Що ж гадаєш йому відповісти?

— Устами моїми дасть йому відповідь уся Руська земля!

III. Воля князя

— Боярине Козняче! Я йду в похід і бажаю подбати не тільки про добро моєї землі, але й про майбутнє моїх найближчих!

Отак казав Володимир до старого боярина Козняка на порозі його дворища при Витечівському шляху. Він сам сидів на білому коні з довгою фарбованою гривною, а боярин стояв біля його стремена з обнаженою сивою головою, у полотняній одежі, з кожушком на похиленому хребті. Обшиту кунями шапку тримав боярин у руках, а на ногах мав личаки з червоними волоками. Він підняв на князя малі сірі очі, а високе підлисіле чоло морщилося злегка.

— Ні, милостивий князю,— відповів спокійно.— Як волхв волю Перуна, так знають тільки княжі любимці волю володаря. А між моєю стріхою і княжими теремами стежка заросла бур'янами. Хорс-Дажбог усім світить, та всміхається не кожному.

Князь засміявся:

— Як же ж має Хоре сприяти комусь, хто обертається до нього задом? Не мені протоптувати стежку, про яку згадуєш, а тобі, бо я князь, а ти боярин. А правду кажучи, то й те брехня, що стежка поросла бур'яном, бо є хтось, хто її раз у раз протоптує. Роман Олешич, мій прибічник з багатого боярського роду, внадився до твоєї дочки... як її там?

— Мирослави,— піддав шепотом з-поза плечей князя червоний, мов грань, Роман.

— Ага, Мирослави! Коли цього не знаєш, то кажу тобі про це я і висказую бажання, щоб тих двоє знайшло ласку перед твоїм батьківським оком.

Низько поклонився боярин Козняк, аж діткнув землі шапкою.

— Воля твоя, милостивий, мені законом, твоя-бо сила і слава на нашій землі! — сказав.— Одначе за воротами мого дворища, де вночі вештаються домовики моєї рідні, рішає моя воля, а не твоя, хоча у всьому іншому я твій раб.

— Боярине, отямся! Ти хіба забув, до кого говориш! Зараз пізнати, що ти з деревлянської землі, де князь так само ловить в'юни в болоті, як і його конюх. Ти — мій, Козняче, а все твоє — моє.

Володимир розлютився. Його лице почервоніло, а рука грізно простяглася над головою похиленого боярина. У повітрі висіла буря. Старий Козняк підняв очі... І вмить зрозумів, як близько нього чаїться смерть. Здригнувся усім тілом, поблід, пригриз уста, затиснув кулаки, але очей не спустив.

— Саме тому, милостивий, що не про тебе йде річ, а про християнина Романа, противлюся твоїй волі! — сказав непевним голосом, у якому

нагло зазвучала стареча безсилість.— Це ж не те саме, коли сам князь робить честь домові слуги...

Нетерпляче підірвав Володимир коня поводами.

— Так знай,— гукнув,— що Мирослава буде мені потіхою після походу, мені, а не комусь іншому! А що я з нею зроблю, не твоє діло, а моя княжа воля. Першої днини після повороту бажаю бачити її на Берестовому. Вона подасть мені хліб, сіль та мед і напоїть мені коня!

Боярин побілів як крейда, але похилився покірно до стремена князя.

— Воля твоя, княже, мені законом! — повторив.

А Володимир видобув із-за пояса золотом та шовком шиту хустину й подав її Романові.

— Молодче! Вертайся в город і передай цю хустину Мирославі. Не гадаю, щоб хто поважився зачепити дівчину, пов'язану хустиною Володимира.

— Пробі, що ні! — в один голос відповіли дружинники.

З гамором та брязкотом зброї почвалали gridні дорогою, яка вела у Родню та Витечів, а Роман завернув коня до Києва.

Дружина була невеличка, всього яких тридцять мужів та молодців на баских конях, у кольчугах, з мечами, списами, луками та топорами при сідлах. Кінчасті шоломи блищали яскраво в сяйві пополудневого сонця, а коні весело побрязкували бляшками при упряжі та іржали на добру ворожбу. При князеві їхав старий Добриня, який раз у раз поглядав на молодого князя із-під густих сивих брів і крутив головою. Видко, не розумів дечого у володаря.

— На Велеса, батька хитрощів,— сказав пошепки до Мстислава Воєславича, який проводив гриднями,— іноді князь вигадує таке, що я сам, хоча виховував його, не розумію ні цілі, ні приводу. Буде тому з десять днів, як Роман розказував князеві про ворогування Козняка на Олешичів, з якими давніше в'язала його дружба. Два дні пізніше Мощанин з наказу розслідував справу, а князь розкричався на плітки та бабські язика, як, може, ніколи, а ось сьогодні маєш і вислід.

У цю мить обернувся князь у сідлі.

— Дядьку! — сказав.— Увесь торішній мед із тогочасних медуш треба перевести на Берестове, якщо я до зими не вернуся. Путята та Ярослав Гречник нехай за цей час виміняють усі куни та білки на срібло. Можна брати і золото, та мені більш треба срібла. Чуєш?

— Чую, ваша великокняжа милосте! Чую, хоч не розумію.

Легкий усміх промайнув по лиці князя.

— Відколи це, дядечку, я став для тебе великокняжою милістю? — спитав.

— Відтоді, коли показуєш своєму слугі замість цілого звіра тільки кінчик хвостика. Даєш накази, а не подаєш причин.

— Ха, ха! — засміявся Володимир щиро та голосно, аж проясніли від цієї веселості лиця найближчих.— Невже проворний, славний із хитрощів Добриня став на старості літ такий недогадливий?

— Догадуватись-то я догадуюся не одно, одначе деколи сам перелякаєшся здогаду...

— Не лякайтеся, дядечку! Володимир завсіди тричі передумає слово, яке піддасть йому Добриня. Ти залишишся у Києві на моєму місці як правитель держави, то і приготуєш як слід ґрунт під новий посів...

— Невже ж! — спалахнув Добриня, який аж тепер збагнув, куди прямує князь.

Повагом кивнув Володимир головою і говорив далі спокійним діловим тоном:

— Отець Євзевій — наш чоловік, хоч усі вважають його греком. У нього чимало однодумців по всіх городах нашої землі. Мудріші з них знаються між собою, а то й письменні бувають, як грецькі ченці. Вони читають і пишуть книги своєї віри у слов'янській мові, яку розуміє кожний. Під час моєї неприявності вони ось підіймуть голову, а ти, Добрине, не станеш їх спинювати, якби волхви підбурили народ...

Князь урвав і задумався.

— Тоді,— підхопив живо воєвода,— оповіщу твоїм ім'ям, що віра премудрої Ольги не може бути богопротивна, а князь мечем та шибеницею покарає того, хто обкине її пам'ять нечистю.

— Ба, а тих двох варягів-християн, що згинули недавно за мого відома? — нагадав собі князь.

— Ах, це були варяги латинської віри, чужинці. Будь вони з наших, ледве чи зважилася б юрба на убивство. Всякому у землі Володимира вільно вірити, як хоче і в що хоче, а хіба кожний волітиме клястися богам князя, ніж яким іншим. Ось таке оповіщу скрізь, а опірних покараю нарівні, чи наших, чи християн.

— А не забудь додати,— пригадав князь воєводі,— що віра одна у всіх, чи ідол її з Візантії, чи з руки київських майстрів, чи називаються так, чи с'як, це неважно!

— Пробі! — спротивився Добриня.— Це викличе ворогування волхва Перуна та ворожбитів, а що тоді?

— Саме про те йде річ! — усміхнувся князь.— Якщо вони зворохобляться, то скажеш їм: "Я маю накази й їх сповняю, а рішення ждїть аж до приходу самого князя!" Мине місяць-два, і народ заспокоїться, зживеться з гадкою, що християни те саме, що й інші. Блиск вінка та княгині довершать переміни.

— Отже, ти таки рішився?

— Так, але це таємниця тільки для вас!

Добриня кивнув головою.

— Поки що я бажав би тільки дізнатися, чи маю їхати у Візантію, чи залишатися тут,— усміхнувся Мстислав.

— А ти як волів би? — спитав князь і допитливим зором глянув у вічі тисяцькому Залісецької волості.

— Гей, я волів би йти на Білий Берег, згадати старовину та тризною пом'янути на порогах пам'ять великого Святослава. Але ось пригадую собі, як ти, милостивий, одержував з рук батька Новгородську волость. Тоді казав Путяті Святослав, вказуючи на тебе, отрока: "Ось цей довершить усього, чого не успів довершити я!" Чи тямиш це, князю Володимире? І я гадаю собі: "Як так, то, може, більше потрібний буде Мстислав у Заліссі, ніж у Корсуні або у Царгороді".

— Твоя правда, Мстиславе! — зрадив князь.— Саме це я мав на гадці. Путята правитиме Києвом, ти стерегтимеш західних земель, Святополк Збранич Карпат, а Добриня заступить мене у раді. Радні бояри знають про це рішення.

Тупіт копит перепинив розмову. На запіненому коні надбіг молодий Олешич і вмішався між-gridнів.

— Ти чого збентежений та роздратований, як підліток, коли від старшої дівчини спіймає облизня? — спитав князь.

— Бо... бо саме я й спіймав облизня від Мирослави.

— Ха, ха, ха! А це чому?

— Бо вона каже, що не хоче такого любка, що під княжою хустиною шукає собі жінки.

— А хустину взяла?

— Взяла і сховала, бо саме надійшла княгиня.

— Ага, а що ж на це княгиня? Бачила все?

— Бачила і сказала: "Хустиною можна мерцеві закрити очі, відстрашити здичілу коняку, можна прив'язати і дівчину до чужої одрини! Але тільки норни знають, котра із цих трьох можливостей здійсниться, та чи самому князеві не придасться ще хустина!"

Насупився князь, по хвилині підняв голову й повернувся до Добрині та Мстислава:

— Після мого виїзду Рогніда стане кувати крамолу з моїми недругами. Тому гадаю, що ти, Добрине, з Путятою не зможете вдержати в Києві ладу без помочі молодого діяльного товариша. Нехай же Мстислав залишиться при вас, щоб буцімто берегти Поросся та берегів Ірпеня, та в дійсності він збере силу, потрібну на покорення супостатів у Києві, Вишгороді, Овручі. Тут скрізь ще чимало варягів, половчан, деревлянських бояр. А ти, хлопче,— тут поклав руку на плече Романа,— поїдеш зі мною у Витечів. Я богами, друзі! — гукнув, підіймаючи руку вгору.

— Слава князеві! — вигукнула дружина.

— Як-то? — живо заговорив Добриня.— Ти справді покидаєш землю? Що ж буде на заході, над Саном, Вислоком, Попрадом, коли Мстислав залишиться тут?

— На заході є воєвода Святополк зі Збраничів. Він уже в літах, то і краще буде йому сидіти дома, а на південно-західні та західні границі краще посилати відпоручників. Якщо треба буде, то pomoже йому перемишльський тисяцький володар або Соломирич із Волині. Прощайте!..

Їхали лісом, де було вже чимало осель. Їх ставало з року на рік щораз більше, бо люди тікали з печенізького пограниччя у Київщину, на Поділля, а то й далше. У лісах раз у раз попадалися обсіяні збіжжям галяви, сади, пасіки, баштани. Бджоли роєм обсідали квітки, що обрамовували узлісся барвистим килимом. Строкаті зірки, звіздочки, слизи, мачухи, дикі рожі, дзвінки, живокості аж рябіли серед смарагдового морогу, а солодкі пахощі меліси й мар'янки наводили просто памороки. Коли виїхали на якийсь безлісний горб, молодець побачив чорний вал хмар, що надвигався від заходу. Вкінці надвечір наскочили на головний шлях і тут зустріли кілька обозів, навантажених усячиною. Вони їхали у Витечів, щоб поспіти на виїзд дорічного каравану гречників, який мав саме на днях рушати у Корсунську волость. За кілька годин Володимир не сказав ні слова, а кінь його йшов різною ходю, в

міру того, як ішли думки володаря. Аж ось кінь перейшов у повільний крок, а навіть став клонити голову до запашних трав узлісся, видко, збирався пастись. Щойно тоді відважився Роман сказати слово.

— Поспішаймо, ваша милосте,— заговорив.— Буря йде!

— Ах, то ти, Романе! — прочуняв князь, наче зі сну, й підігнав коня.— Правда, що в тебе є дядько? Що?

— Є, ваша милосте, дядько Олексій, та він уже не для світу. На ньому об'явилася божа благодать, і він...

Тут Роман запнувся, наче не знав, що сказати.

— І він став іноком! — піддав Володимир.

— Так, ваша милосте.

— Де ж його можна відпитати? Химерні з вас люди! Християни, буває, тікають від себе, начеб не життя, а смерть була ціллю людини, і то смерть за життя. Як можеш, то поясни мені, хлопче, що доброго може бути на самоті?

Роман почервонів, та не забув язика в роті.

— Мені здається, милостивий, що добре буває самому з богом, оддалік від людської метушні.

Відповідь подобалася князеві.

— Розумно говориш, хлопче! — відповів.— Жінку лікує товариство, мужа — самота. Де ж дівся твій дядько? Він тут?

— Ні! На порогах, біля кам'яних гряд, лежить могила gridнів, які впали в бою з печенігами. Воєвода Свинельд велів був їй висипати ще в тому самому році. Близько тієї могили є простора печера, в якій живе дядько пустельником. Він у нас був позаторік, коли ми йшли на печенігів. Був і я в нього, але ще хлопчиком. Чи живе ще, не знаю!

— Ба, певно, погані після останньої виправи затовкли старого!

— Не гадаю, милостивий князю! Вони поважають його як божого старця, шукають в нього поради, приносять дарунки. Вони не тикають святців, бо кажуть, що пустельник ближче божества, ніж людей.

— Як так, то, може, ще найду його в живих, а ти, Романе, вкажеш мені дорогу.

— Поведу тебе, милостивий, коли така твоя княжа воля. А й дядько радо привітає нове сонце Русі над гробом давнього.

— Ти гарно висловився, Олешич! Хто тебе вчив?

— Трохи батько, трохи отець Євзевій.

— Ах, Євзевій! Знаю! Вельми тямущий чоловік.

Мовчки їхали густим дубовим лісом. У спину дув їм теплий вогкий вітер, а ліс обзивався глибоким поважним шумом. Раз у раз почувався в діброві ломіт сухого гілля, яке скидав із себе праліс, мов переношену одягу. Швидка їзда та буйний порив вітру розбурхали почуття свободи й сили у серці князя. Він наче підріс у сідлі та повними грудьми втягав у себе пахощами насичений подих.

— Велика твоя сила, Стрибоже! — закликав нагло.— Могутнє твоє крило! До кого ти молишся, Романе, коли підійма тебе з землі крило Стрибога?

— Я, милостивий, радію тоді життям, бо знаю, що Стрибог — це віддих Всевишнього. Божество обіймає нас, як праліс оселі. Вони з нього вирубані, ним окружені, вони — це він, а він — це вони!

— То, по-твоєму, ти і все це довкола — це бог?

— Цього не знаю, милостивий, але чую, що і ти, і я, і все інше у ньому! Він наче подих вечірнього леготу, він пориває нас борвієм¹¹ до наміченої цілі, потопляє човни серед моря або виносить їх на тихий берег. Він... усе!

— Романе,— заговорив по хвилині князь.— Чи тобі та твоїм ніколи не прийде на гадку вхопити за мечі та топори і під час походів князя опанувати волості? Видко, таки правда, що ваша віра не любить подвигів, борні, геройства.

— Наша віра не боронить геройства, та вона далека від борні й розливу крові, хіба що це боротьба за саму віру... Якщо ти, милостивий, насильно викорінював би Христову правду, то ми покинули б дружину, але таки не зрадили б тебе, ані не підняли б на тебе меча. Бо царем світу бог, а князь чи король — його заступники, і всякий, хто на них підійме руку — злочинець! Ось чому, милостивий, твої найвірніші гридні — це християни!

Від стриманого лоскоту та осліпливого блиску коні присіли на задах. На яких п'ятнадцять кроків збоку грім ударив у величезного крислатого дуба.

— Во ім'я отця і сина...— перехрестився Роман.

— Пощадив нас Перун! — зажартував князь.— А ще й добро нам наврочив, бо вдарив праворуч.

Блискавки сліпили зір блисками, грім гудів без упину, плащі їздців намокли, а по боках коней спливали потоки дощової води. Та недовго

шаліла буря. Хмара пересунулася далі на схід, і дощ ущух. Роман добув із туги зав'язаного шкіряного мішка сухий плащ і подав його володареві. Мовчки переодягнувся Володимир і поїхав швидше. Довкола рідшав ліс, місце велетенських дубів, буків та грабів зайняв орішник, тернина, вишневі кущі. Повз дороги плив потік, який вливався біля Витечева у Дніпро.

— Недалеко вже! — сказав Володимир.— Ось зараз скінчиться ліс, а там і Дніпро буде видко.

— Ледве чи його побачимо, та ще й у темряві!

— Ба, блискавка з віддалі краще освітить околицю, ніж зблизька, бо не осліпить тебе... Ага! Що ж ти гадаєш зробити з Мирославою?

Питання було коротке і ясне, і молодець не знав, як на нього відповісти.

— Вона, видко, набралася від Рогніди духу спротиву,— говорив далі князь, не ждучи на відповідь,— а це недобре! Не кожна жінка є Рогнідою, не кожна!

— Ах, ти не знаєш, чому Козняк надувся на тебе? Він каже, що ти навмисне покинув Доброгоста, його сина, без помочі на поталу печенігам, і вони вбили його.

— Ісусе Христе! — вирвалося у молодця.— Милостивий княже! Клянуся богом, його муками та воскресенням, кістками батьків та моїм вірним мечем, що це брехня!

— Я ж це сказав Кознякові! — засміявся князь.— І заборонив старому воронові доходити помсти мечем або домагатися вири¹². Тому старий завзявся не дати тобі дочки. Та ти не сумуй! Волю князя він ушанувати мусить, інакше горе йому!

— Господи боже! — крикнув Роман.— Не кажи мені вибачити тому, хто вигадав таке, бо вб'ю його, пошматую, а криваву голову кину до стіп старому...

Князь засміявся удруге:

— Ну, твої оклики, хлопче, могли б вийти із уст нехрещеного гридня. Мені Євзевій казав, що милосердя, лагідність та дух вибачливості — це християнські чесноти. Видко, таки добре Добриня каже, щѣ вино одне, тільки чарки різні.— По хвилині спитав знову: — А маєш ти, хлопче, ворогів?

— Ворогів не маю! Я ж нікому в дорозі не стаю. Може бути, що дехто не любить мене за грецьку віру, заздрить мені твоєї ласки, милостивий, але щоб кинути на мене такий поговір, міг зважитися тільки хтось, хто запродав душу дияволів!

— Забуваєш, хлопче, що, попри майно і княжу ласку, є ще один ідол на світі, якому кланяються люди...— це любов дівчини. Я чув, що при смерті Доброгоста було тільки двох свідків — Свен та Станислав...

Коні пристанули та витягнули шиї перед себе. Стежка повернула вбік над сам потік і бігла його берегом удолину. Світло блискавок розливалось у краєвиді широченною смугою, подібною до велетенського срібного щита.

— Дніпро! — промовив князь.— А там далі Витечів.

— Бачу вогні у пристані! —додав Роман.

IV. Варязька кров

Другої днини після виїзду Володимира і варязького полку велів Добриня проголосити на торговиці біля княжого терему та на Подолі, що

він бере правління великого князя та що дружиною має орудувати тисяцький Мстислав Воєславич. Рівночасно боярин Святополк Збранич виїхав як воєвода у Червенську землю, а з ним останки варягів, які були у Києві. Залишилося всього кілька, а з ними Свен Герюльфсон, колишній воєвода над усіма варязькими прибічниками великого князя. Володимир дозволив був йому їхати у Візантію, однак тільки як звичайному полковникові над тисячею гриднів. Таких полковників було у Володимира шість, а Свен, як найстарший між ними, не раз проводив їм у походах на Польщу, ятвягів, в'ятичів, печенігів. Всюди визначувався Свен вірністю та хоробрістю, і великий князь не жалів йому багатих дарунків. Його двір на в'їзді у Нове місто, або т. зв. Володимирів город, день і ніч роївся від варязьких князків, гостей із пристаней Скандинавії, а навіть із Німеччини. Над Ірпенем були в нього три чималі селища, з яких увесь доход припадав йому, бо полюддя не платив ніякого. Словом, Свен став князем, багачем, вельможею, про гаразд якого навіть не снилося його голодним землякам. Тим сильніше він відчув, що князь нараз знехтував його вельми достойну особу. Аж до останньої хвилини мав іще Свен надію. До останньої хвилини гадали його варяги, що і він поїде з ними. Аж тут на кілька хвилин до виїзду з'явився Ляйфр Ульфргоге як новопризначений воєвода, і гридні привітали його покликом без спротиву, бо його, Свена, не було при них. Він ждав, що князь покличе його, та покликав його тільки Ляйфр як тисячник. Згодом Свен побачив, що і в інших полках перебрали провід не ті мужі, що раніше, а інші, які знали "путь із варяг у греки". Свен, хоч шляху у Царгород не знав, але мав за собою інші заслуги. А ці заслуги були куди більші тих, що мали всі дружини, разом узяті!.. Хто розв'язав спір про руські землі? Може, сам Володимир? Може, Добриня, Путята, Мстислав, Святополк? Ні, він і тільки він, Свен Герюльфсон! Він кинув на вагу свій меч і переважив справу на бік князя! Справді! Сліпе око Одіна — це око княжої справедливості!

Цілий тиждень мучив та томив себе здогадами, розпитував гриднів про всі слова й діла Володимира в останніх годинах до виїзду і роздратував свою сліпу ненависть до князя, якому служив досі.

Вкінці покликав Теорда, свого уповноваженого, передав йому червоно лямований плащ та золотий ланцюг воєводи і велів його віддати Добрині з заявою, що покидає дружину князя та осідає як гість-купець у городі.

Та тут скоїлася пригода, яка мала надзвичайні наслідки, бо зворохобила весь острог та боярство. Теорд ішов у супроводі чотирьох ратників на Берестове до Добрині. Люди вступалися з дороги варягам, що останніми часами від безділля та похмілля сильно були здичіли, і кожен із них гадав, що йому належить пошана і поклін від усіх неварягів у городі. Саме при виході з острога на Берестове він стрінув інока Йоана, родом русича, але вихованого на Афоні. Він уже від двох літ помагав отцеві Євзевієві при церкві св. Іллі на Подолі. Чернець відмовляв молитву, понуривши голову, і не помітив варяга. А цей одним ударом ліктя друлив його зі стежки у болото. Йоан доволі грубим ціпком, яким звичайно обганявся від собак, гримнув Теорда по голові. Теорд упав, ратники кинулися на ченця, аж цей вмить вихопив із першого на дорозі тину грубезний дубовий кіл і так справно став ним вимахувати, що невдовзі двоє ратників лягло біля приголомшеного Теорда.

Зчинилося збіговище, однак ніхто не вступався за варяга. Серед гамору та метушні вихопився інок з юрби і почвалав у свою церкву, а за цей час Теорд позбирався. Хлопчаки привітали його появу голосним реготом, але він, не звертаючи на це уваги, швидко зник за воротами княжого двора.

Тут передав Добрині княжий плащ Свена, а воєвода велів скарбникові відважити кунами належну ще Свенів плату. Саме під час цього вбіг у вітальню залю сам Свен з криком та прокльонами.

— Прокляте кодло! — гукав.— Розбиває по переулках посланців вікінга, яких шанує навіть конунг! Жадаю негайно лютої кари на противного богам християнина, а ти, Добрине, як заступник князя, сам повинен подбати, щоб шанували його дружину! На Вальгаллю! Не

швидше покину це дворище, аж побачу проклятого інока, прив'язаного до стовпа у капищі. Бо я жертвую його Торові-Перунові!

Крик варяга здивував і збентежив присутніх, та ніхто не знав, що скаже суворий воєвода на кривду, заподіяну Свеніві. Добриня, не звертаючи уваги на прокльони варяга, спокійно докінчив відчислювати "сороки" кун та білок, а там уже спокійно звернувся до Свена:

— Вибачай, Свене! Відбери свій ланцюг! Це пам'ятка для тебе, що ти був в останньому поході воєводою і винагорода за вірну службу, а не відзнака. Інша річ плащ. На взірєць кесаря одягає князь усю прибічну дружину в однакові плащі, а хто з неї виступає, тому носити її не слід... Це ясне! — Відсапнув і спитав зі звичайним собі приятним усміхом: — А тепер, будь ласка, скажи мені, чи ти приходиш до товариша Добрині, чи до заступника князя?

— Як-то? Що це? — подався взад варяг.— Чи ж це не все одно? Невже ж я питався у службі, чи служу Володимирові, чи князеві Русі?

— Ні, це не одне! — відповів воєвода.— Товаришеві Добрині можеш сказати, що захочеш, навіть його самого можеш насварити у похміллі, але намісникові князя не те! Чей же розумієш, що це не одне! Що ти не питався, кому служиш, це твоя справа. Для князя ти слуга, якому платять, а за плату купується послух. Ніхто не брав би у службу варягів, якби знав, що за свої куни купить собі прокльони.

— То так? — проговорив Свен хрипко.— Ось так-то доховує конунг вірності своїм гридням? Замість згинуті разом із ними, як ялося героєві, як погинуло при ньому стілько наших, він покидає того, кому найбільше завдячує, на поталу своїм рабам і християнам? Ні один варяг не вдарить у щит у його честь, коли не впаде голова мого противника від княжого топора! А коли вона не впаде, то,— тут варяг вдарив дебелою рукою об меч,— то на силу найдеться сила, на злочин — кара, на кривду — помста!

То сказавши, повернув до виходу. Але Добриня простяг руку.

— Зажди, Свене! — попросив.— Не відходи у гніві, бо клянуся світлом Дажбога-Хорса, не маєш чого. Сам кажеш, що заслуги твої великі. Але за тимчасову користь покутує не раз людина все життя,— відповів поважно Добриня, стягнувши брови.

— Ха, ха! — зареготав Свен.— Муж не покутує ніколи, покутує тільки зрадник, боягуз, раб або християнин!

Ніхто з присутніх не знав, про що ішла річ між Свеном і Добринею. Але вони обидва хвилину дивились один на одного, і перед очима їх стала жаклива дія у шатрі Володимира, коли до нього прибув востаннє Ярополк... У душі варяга орлом здіймався до льоту тріумф, а в серці Добрині залягло щось, як холодна криця.

Добриня заговорив знову:

— Є у світі звірі, які тільки кров'я живуть, а є й такі, які тікають від крові. Твої заслуги — неначе криваве рядно. Хто послугується хижакон, сам ним стає.

Варяг хвилювався.

— Доволі мені поук! Ти діло говори! Покараєш попа, чи я сам маю його покарати?

— Гостю! Не раджу тобі задиратися з християнами, бо і в них є мечі і топори, а всі варяги поїхали у Візантію, то ніхто тобі не допоможе. Як намісник, звертаю твою увагу на те, що не годиться ображати віри блаженної бабуні великого князя, мудрої княгині Ольги. Хто таке робить, підпаде карі, і то такій самій, як хто ображає Перуна, Велеса, Дажбога — богів полян. Мої слова, Свене, це слова князя при виїзді!

У залі зашуміло. Християни і нехрещені, бояри і дружинники заговорили між собою, перешіптувались.

— Хто чув ці слова з уст Володимира, поза тобою, Добрине?

— Я!

І біля Добрині станув воєвода Мстислав з високо підв'язаним чубом на голові та— голим мечем у руці.

— Я чув,— повторив,— а цей меч — це запорука правди!

Усе замовкло, з уст Добрині щез усміх, а на місці його знову появилася сувора повага.

— Ось це слова князя: "У моїх землях усякому воля вірити у що хоче і як хоче, бо віра скрізь одна, тільки боги різні. Тому однаке право всім людям християнської чи поганської віри, варягам, грекам, русичам. Між богами та людьми одне тільки залишається посередині — це князь та його рід. Це той вузол, який зв'язує докупи різні розбіжні змагання, бо голова князя — це прапор усієї держави, це знам'я влади для всіх вір без розбору!"

— Говорить, як грек! — закпив Свен.— Біда тільки, що руському князеві так далеко до порфірородного кесаря, як борсукові до ведмедя!

— Хто знає! — відтяв Мстислав.— Сила — це божий дар, а пурпура — тільки ганчірка.

— Ба, як так, то й ідол Перуна чи Тора — це тільки дерево чи метал. Пусті твої слова, Мстиславе! Можна і в ведмежій шкурі бути борсуком.

Свен вийшов, залишивши бояр у живій розправі над словами князя. Він відчув тільки одне: що став князеві непотрібний, а то й зайвий.

Швидким кроком ступав Свен вулицями Києва. Раз у раз його стрічали знайомі бояри, дружинники, купці, та він не бачив нікого. Аж коли опинився в острозі, недалеко дворища Рогніди, там, де головна вулиця звертала на Поділ, спинив його незвичайно оживлений рух. На високих двоколісних телігах везли загорнені у чорні заяложені сорочки та портяниці погоничі якісь великі звої. Між погоничами виднілись тут і там скісні очі болгарина чи хозара; м'які повстяні постолі, пов'язані строкатими волоками, розбризкували грязюку, а хрипкі поклики купців на різних мовах вказували, що це караван із Болгарії, який привозив східні товари, шовки, золотий філігран, коріння, криві мечі, перських та кавказьких невольниць. Від останніх походів Святослава на болгар та Ітіль рідкістю стали такі каравани, а все ж деколи вдавалося більшій валці прослизнути поміж дикі орди печенігів та наповнити пусті крами купців на Подолі.

Мимохіть варяг задивився на валку, коли нагло почув своє ім'я. Відвернувся. Перед ним стояв у довгому рудому сарафані череватий кривоногий купець у клепані з шовковим верхом, з-під якої показувалися попри вуха два довгі жмутки волосся.

— Ібн Дауд? — спитав.

— А хто ж би, на Єгову, як не твій найпокірніший слуга! — засміявся купець, а його заслинений беззубий рот розтягнувся від вуха до вуха.— Ібн Дауд, вірний слуга твоєї достоїнності, підніжок твоїх рабів. Із краю амалекітів¹⁴ я привіз багато дечого дорогого... Зайди, достойний воєвода, до моєї храмини над рікою!

— Добре, зайду,— сказав мимохіть Свен і хотів був почати з купцем розмову, як його око доглянуло при воротах дворища Рогніди дві дівочі голівки. На вид одної з них кров хлинула йому до голови.

"Вона в Рогніди! — погадав.— А раз вона там, так треба мені її перетягнути на свій бік". Князь був йому тепер ворогом, але й Рогніда не була йому прихильна від часу смерті Рогволода.

Коли входив у дворище, привітали його дві дівчини, які теж вийшли до воріт поглянути на східний караван. Одна з них — маленька, кругленька русявка вдивлялася своїми збиточними оченятами в лице багато одітого статного мужа, бажаючи зловити для себе належний їй приятний усміх. Одначе погляд Свена дивно подіяв на неї. Вона поблідла, наче з-під багатой соболевої шапки глянув на неї кістяк. Друга спокійно і поважно відповіла на привітання Свена.

— Мирославо, голубко, що це за вовкулака? — питала білявка.

— Вовкулака, Лелітко? Правду кажеш, я зовсім не здивувалася б, якби стрінула його посеред лісної глуші. Це Свен Герюльфон, колишній княжий воєвода.

— Ах, це він! Боже!.. То він був при тому, як погані забрали Станка. Ох, горенько!

— Він був і при смерті Доброгоста! — сказала, а по лиці її промайнув гнів.— Він завсіди вів інших на смерть, але сам, наче зачарований, вертався здоровий.

— Ох, я мушу до нього піти! — заговорила крізь сльози.— Він, певно, знає щось більше про загибель Станка.

— Стривай! В нього, певно, діло до княгині. Заждемо в сінях... або й ні! У нього очі... Ох, які лячні! Я боюся його зору, мов очей водяника. Брр! Ходи геть!

Тим часом у світлиці дворища Рогніда в голубій мирті з бортами сиділа на килимом вистеленому стільці при низькому столі, де звичайно

засідали до бенкету мужі. Біля неї на шкурі білого ведмедя грався олов'яними возиками та глиняними ляльками Ізяслав. В куті дрімала служебниця, а проти княгині під темно-червоною паволокою з витканими грифами розсівся Свен. Свен і Рогніда говорили мовою варягів, а багаті шелестівками¹⁵ слова падали з уст, наче крошки скель або льодовиків під ударами джагана¹⁶. Раз у раз чувся гадючий сик, брязк меча, гуркіт грому. Лиця обох мінилися, блищали їх очі...

— Так ти виправдуєшся? — питала Рогніда, а уста її скривилися, як до насміху.

— Я не виправдуюся ніколи! — спалахнув Свен.— Не оправдуюся й не прошу. Я тільки вказую тобі шлях до цілі!

— Цілі? Я не бачу ніякої!

— Лукавиш, Рогнідо! Та хоча лукавство — це зброя жінки, та на цей раз покинь її! Я не по те прийшов, щоб зводити з тобою бій хитрощами та словами. Я не карлик і не грек.

— А чи не знаєш ти, Свене, сину Герюльфа, що де йде річ про посвяту жінки, то кращий буває грек або карлик, хитрий, брехливий, але тямущий, ніж щирий нездара-велетень!

— Отже, відмовляєш?

— Ні, але й я теж бажаю простого, ясного слова від тебе. На мої уста, пробиті терням Одіна... говори!

— Я розказував тобі про здобуття Полоцька, бо не бажав мати в тобі кровного ворога...

— Знаю! Не ти вбив моїх братів та батька. Ти сповняв тільки повинність гридня. Ти мені не друг, а й не ворог!

— На Фрею! Ти як Брунгільда серед заграви княжої любові подвійно вабиш до себе мужа, якого надять небезпеки...

Заясніло поважне обличчя Рогніди. Похвала з уст Свена доказувала їй, що її приваби ще не ослабли.

— Чи ти на те сюди прийшов, щоб як залицяльник гнути теревені? — спитала.

— Я вказую на твою красу як на зброю, хоч ця краса і мене чарує.

— Навіщо ж мені тієї зброї?

— Не лукав, Рогнідо! І ти, і я мусимо помститись, бо зміїна їдь стопить наші серця у безсилій ненависті до спільного ворога.

Зір Рогніди спочивав на русявій голівці Ізяслава, то переносився на суворі риси лиця варяга.

— Питаєш долі, Рогнідо, котрий з нас буде наслідником Володимира? — спитав Свен.— Чого жахаєшся? Або підеш зі мною і вибореш престол внукові Рогволода, або я піду сам туди, куди кличе мене честь героя, і добуду вінок, але вже для себе!

— Нові вбивства та злочини!

— Ні, тільки кара та помста!

— Не сподівайся сьогодні рішення! — сказала Рогніда.— У мене є обов'язки, та нема сили ні спромоги, у тебе є сила і спромога, та нема обов'язків.

Свен згідно засміявся.

— З тебе промовляє жіноча порода. У тебе нема спромоги вбити героя, якого приваби обезсилили тебе!

Рогніда спалахнула.

— Досить того! — крикнула суворо.— Твоя правда, Свене! Не дам тобі ще рішення, бо Володимира нема у Києві, а не знати, що буде до того часу.

— Чого ж ти надієшся ще? — глузував Свен дальше.

— Не бий батогом коня, на якому маєш їхати у бій. Ти не все знаєш. Володимир змінився. Нема в нього давньої грубості, він менше думає про походи, а більше про лад держави, рідню, дітей...

— Вичерпалася, значить, сила! — завважив Свен.— Він не наш! Видко, не багато її в нього й було раніше.

— Помиляєшся. Тільки Льокі, велетень вогню, знає, скільки сили у цьому мужеві. Але є в нього те, чого не буває у наших, є багато ніжності, доброти... Прикмет, яких мені й назвати годі у нашій мові. Його бажанням є затерти у пам'яті всіх криваву минувшину, коли збирав спадщину свого батька. Два тільки спомини мучать його: Ярополк і Рогволод.

— Ах, то Добриня казав правду!

— Не знаю я, що казав Добриня, але тямлю, що князь говорив мені останнього вечора про те, як він любов'ю до мене хотів затерти кривавий спомин Полоцька, як щиро простягав руку до згоди братові, і як ти, Свене, вискочив з-поза завіси шатра з другим іще гриднем, і як кров'ю залита, надвоє розрубана голова брата впала додолу. А коли князь накинувся на тебе, то ти засміявся і сказав: "Ти самодержець усієї Русі, месник брата Олега і споневіреної честі своєї матері". Та тоді він назвав це вбивством! А на це ти... Ах, не знаю вже, що ти відповів...

— Я відповів йому на те, що злочином є тільки такий неправий вчинок, який знають люди. Одним ударом меча я вислав свого спільника за Ярополком і передав меч Володимирові, щоб убив і мене, та я був певний, що він цього не зробить. Ми переодягли Ярополка у зброю, вложили у задубілу руку кривавий меч і розголосили, що його вбив мій товариш з помсти, а я покарав його за злочин.

— А тепер криваве марево не дає йому жити. Саме тому обсипав він тебе багатствами, але дав би, здається, й половину своїх волостей, якби ти щез йому з очей.

— Ага, значить, його пусті привиди важніші йому від моєї помсти. Ну, з богами, Рогнідо! Між нами зав'язався союз, чи ти бажаєш його, чи ні. Тебе кличе закон крові, мене — честь. Тепер і я бачу, що князь очарував не тільки мене колись, але й тебе тепер. А проте він мусить упасти!

— За тебе, Ізяславе, внуку Рогволода! — прошептала нечутно Рогніда, клякаючи біля русявої дитинки.

V. Хрести

Джерело холодної води било зі скали серед зломів граніту та буйної рістні. Кам'яна гряда тяглася, як оком сягнути, від сходу до заходу і дедалі опадала пороговиною до Дніпра, що з шумом проривався через запору. На кам'яних звалах розцвітали лісові квітки, росли берізки, терен, саклак¹⁷, вишні й ліщина. Над самим джерелом була печера, а невеличкий баштан вказував на те, що тут живуть люди. Та довкола, як оком сягнути, ні сліду людських осель — ні диму на овиді, ні бляєння овець. З-над діброви дикі голуби раз у раз спадали стадом на скалу. Із лісної глуші доходив порою голос зозулі та ковтання дятлів. Серед кущів дрібніша пташня аж заходилася від щебету. Зяблики, синички, щиглики, королики та посмітюшки скакали, спорхували з гілки на гілку, і ластівки ширяли у всіх напрямках. Настрій невисловленої краси спливав на людину, що стояла там, де журавцева гряда спадала стрімко до Дніпра.

Серед цієї мальовничої картини стояв сімдесятилітній пустельник, високий муж зі суворим лицем та великими руками вояка. На ньому був довгий, темний із грубого сукна кобеняк та висока смушева шапка, тугі шкіряні чревії, які носять мандрівні київські купці на довгі подорожі. Із-під порозтинаного кобеняка видно було рубець грубої сорочки, а на ній малий мосяжний хрестик.

Довгу хвилину вдивлявся пустельник у задумі у величний краєвид, від якого так і несло чаром безлюддя. Опісля, наче в церкві, поклав на себе знак хреста й став бити поклони та молитися. Накінець тихою ходою подався під гранітну гряду, де при вході в печеру стояв глечик молока та ячмінний корж. Сів і почав їсти. З-поза скали вибігла біла коза і стала скубати дідуся за рукав. Він усміхнувся, допив молоко з глечика, останок паляниці покришив у пальцях і подав козеняткові.

Нагло підняв голову. Над скалами закружляло кілька риболовів та чайок. Видко, хтось наполохав їх при воді. Від Дніпра крутою стежиною підіймалися в напрямку печери дві постаті. Не було сумніву, що вони йдуть сюди, бо інших стежок тут не було.

"Чи це наші купці-гречники, чи таки греки?" — запитав себе дід, але здалека годі було розібрати.

А ось і вони. Один молодший, другий зрілий муж, обидва в одязі княжих gridнів. Довго придивлявся до них пустельник, аж поблід нагло і встав з місця.

— З богом прибувайте! — закликав зворушеним голосом.

— Здоров був, дядьку! — привітався молодець і припав до колін старого.— Слава Всевишньому та святим його, що зберегли тебе в добрі-гаразді!

Довгу хвилину тримали один одного в раменах. Перший отямився Роман і швидко заговорив до дядька:

— А ось це привожу вам, дядечку, гостя... Поклоніться йому не тільки як гостеві...

В очах старого заблищали сльози.

— Не потребую я вже клонити голови перед ніким, хіба перед богом, бо тільки він має ще до мене право. Для світу я помер. Проте не вмерли ще в мені спомини, і в деяких рисах цього мужа відживає саме найвеличніший, але й найболючіший з-поміж них. Не кажи мені, хто це! Це зв'язало б мої уста при словах правди, які тиснуть на них при його виді. Коби тільки він бажав їх вислухати, бо у мому серці назбиралося чимало всіляких сумнівів, які розжене тільки осуд мужа, що живе на розмовах із божеством.

Пустельник похилив голову і повів обох у печеру. На задній стіні висів простий хрест із розп'яттям, перед ним лежав великий шестигранний камінь, де у заглибині була свячена вода. Біля стіни на оберемку очерету спав пустельник, а на великій кам'яній плиті при другій стіні було попелище, де постійно тліло декілька вугликів. Пустельник залишив гостей самих і пішов у комору. Роман став поратися біля вогню і швидко роздув полум'я на камені. У задумі глядів на все те Володимир та раз у раз кидав оком на чорний хрест у куті печери.

— Самота, крайня вбогість, холод, а на випадок недуги неминуча смерть, і яка смерть? Смерть скалічілої собаки, яку ловець не встиг добити в лісі...

Слова великого князя перепинив Олексій Олешич, запрошуючи мовчки гостей до трапези. Я комори виніс кусок вудженини, овечий сир та свіжу рибу. Покріпившись, Роман попрощався з дядьком, бо князь наказав йому переказати дружині, яка саме тягла човни на волюці, щоб

ждала його повороту. Князь та інок залишилися самі. Втомлений дорогою, князь заснув на берлозі пустельника, а коли прокинувся, сонце вже клонилося на захід. Довгу хвилину вдивлялися обидва в червоні відблиски сонячного світла на широко розлитих водах Дніпра і слухали покрику птиці над рікою та звірні в лісі. Вкінці заговорив князь:

— Старче! Недаром я прийшов до тебе аж у твою пустиню. Багато дечого зайшло останніми днями в моему житті, і, порадившись з моїми друзями, я рішив змінити шлях, яким ступав досі.

Олешич усміхнувся:

— Не бажав я між тебе та себе кидати слова "князь", але бачу, що без нього не обійдеться. Дружина їде долі порогами, діло горить, та бачу, нема в тебе багато часу. Говори, Володимире, сину Святослава! Я твій слуга, хоча й не раб, і зберу все своє знання, весь досвід, щоб послужити тобі. Може тобі треба переговорити з печенігами, виторгувати мирний переїзд через степи? У мене є між їх ханами знайомі.

— Ні! Не за цим я прийшов до тебе. До цього в мене є бояри, є меч! Вони можуть відкрити мені дорогу і в Царгород, не то що...

— Гей! І твоєму батькові відкрив меч високі таємничі ворота смерті, погубної для всієї землі Дажбога. Коли приходить заметіль крамоли, всі проклинають зламанний меч героя, а дехто... Дехто і того, що підняв його проти божої волі!

— Не розумію тебе, старче!

— У цьому-то й річ, що ти не розумієш того, що повинен би розуміти. Недалеко звідсіля, ось там, у молодняку, є могила, а в ній спочиває непізнаване, безголове, пошматоване стрілами, списами, шаблями тіло геройського та нещасного Святослава. Він згинув від меча, яким воював, і покоїться на окраїнах своєї землі, а не серед неї, бо він покинув був її

для добичі, для золота, зброї, вина, пахощів, дівчат. І ось я живу на його могилі і поминаю його душу, щоб бог у своєму осуді зволив глянути й на те, що цей муж дав своїй землі небувалу велич і прославив її ймення на весь світ. Тепер ти, князю, ведеш дружину на південь. Чого, за чим, не знаю, але благаю тебе, роздумай, чи не даєш собакам того, що відбираєш від дітей, чи своїм походом не віддаєш рідної землі на поталу дичі.

— Ні, Олексію! Не йду я слідами батька! Отсим походом позбуваюся тільки непотрібних варягів у користь імператорів, бо їду як друг, а не як ворог християн. У мене інші задуми. Та скажи мені: чи ти був при Святославі у Болгарії?!

— Був! Не довго, але був.

— То скажи, чому він не міг утриматися в Болгарії? Чому не прийняли болгар русича, а воліли грека? Князь-русич був би захистив їх від усього світу булатним щитом та поразив усіх ворогів стрілою Перуна, бо в його руці були сили, про які й не снилося ромеям та франкам!

— Тому, що Святослав відвертався від віри, з якою зрослися душі болгар від століття! Ця віра стала змістом їх сердець, кров'ю їх крові. Цар-поганин був для них гіршим від сатани, і вони покинули його. Будь Святослав християнином, хто знає, чи після Цимісхія не сидів би на златокованому престолі Святослав.

— Правду кажеш, старче! — сказав Володимир сильним голосом.— Так само думав й я. Тим-то я хочу, щоб ти охрестив мене та завісив на моїй шиї хрест твоєї віри. Бо я їду у Візантію приготувати собі або моїм наслідникам те, чого не міг здобути Святослав.

Старець усміхнувся, потряс головою і гладив головку кози.

— Велике слово сказав ти, княже! Проте це тільки слово. Твої наміри та способи точнісінько ті самі, що у твого великого батька, тільки дещо інакше прибрані. І ти, і твій батько претесе на південь за візантійським вінком, престолом, багатствами, розкошами. Твому батькові не доставало хитрощів, тобі може бракувати сили, якщо твій народ не згодиться із твоїми задумами. А обидва ви забули, що проти божого закону не витримає ніяке змагання, ніяка сила, нічия воля! Без підвалин добра і справедливості степовий вихор переверне хижину пастуха і понесе світами, мов перекотиполе! Прийняти Христову віру, а бути християнином — не одне! Прийми її, а може бути, осягнеш високу ціль, про яку говориш. Та я не стану хрестити поганина, щоб відкрити тільки ворота для його жадоби.

— Знову не розумію, тебе, старче! Що це значить — стати християнином справді? Невже ж ти гадаєш, що я піду за тобою в пустиню? Невже ж цього вимагає від мене твоя віра?

— Ні, Володимире, не слід тобі тікати від людей! Навпаки, будь ти навіть у монастирі, я виправив би тебе у світ на бистрі хвилі життєвих вод. Бо в тобі не тільки теперішність, але й майбутнє всієї Руської землі — не те, що в мене. Я тільки власну душу спасаю, а не чуже добро.

Потер чоло рукою, зітхнув важко й задивився на західний овид, куди клонилося сонце.

— Так гадаєш? — спитав.— Гей!

— Чи чув ти, великий князю, про Гордія, ватажка раті, який літ тому двадцять водив чималу дружину у Табарістан¹⁸, як це вже було перед сорока трьома роками?

— Чув! Велику добичу привезли тоді русичі з чужини, а й хозари не відібрали її від них, як за першим разом. Так що ж? Гордій з того часу щез, наче в воду канув...

— Отже, бачиш, князю, цей Гордій — то я!

— Як? Ти, ти, Олешич?

— Так, я! Я ходив уже тоді, перед сорока трьома роками, у похід молодиком і чудом тільки спасся від засідок. Опісля ходив я ще й на Дербент, а там став ходити зі Святославом у походи на хозарів, щоб помститися на них за знищення нашої буйної раті. Тоді називали мене ще моїм першим ім'ям Яромира. Перемоги й багатства спадали на мене, наче золотий дощ, і я ріс у значіння та гордощі. Тим-то й назвали мене Гордієм, і як такий, я зібрав свою власну дружину з-поміж бродників, ізгоїв, печенігів та всякої голоти. Усі справжні, чесні борці рідної землі йшли за князями, а я собі осторонь. І бачиш, Святослав згинув, а я живу. Чи ж це не дивно? А якби я був згинув, а не він, ти не чув би від мене цих слів, а Святослав ставляв би капища у Доростолі чи Переяславі на глум усьому християнському світові. Ось послухай! Одного разу ми здобули і пограбили якийсь город на берегах Каспію. Мої дружинники, наче дикі звірі, бушували по хатах, різали впень старців, мужів, жінок і дітей, а щадили тільки дівчат, щоб насититися їх красою. І під погідним небом Табарістана у літні душні ночі розвернулася оргія крові, сліз, вина, обжирства і розпусти. Я теж вибрав собі красуню, дочку якогось перського купця. Та після п'яної ночі, коли над ранком сонце засвітило мені в очі, я знайшов її з серцем, пробитим ножем її власною рукою. А довкола мене вже кипіла робота на всі руки. Мої дружинники несли мішками до човнів золоті, срібні, мідяні кубки, котли, дзбани, прикраси, паволоки, обиття, скриньочки, зброю, одяжу. І тоді нагло я побачив старшу вже жінку, яка підійшла до мене і вдивлялася в мене пронизливоперто.

"Ти, видно, рабиня з нашої землі, то я тебе заберу з собою на волю!"

А вона перехрестилася і каже:

"Так, я з вашої землі, та з тобою не поїду, бо, спасаючи тіло, погубила б душу. Гордію! Ти, видко, не з останніх, коли стільки дружини пішло на твій поклик аж сюди. У тебе, видко, голова, а в ній глузди. Тому поглянь, що ти накоїв. Ось тут жили погани, правда! Але чим же вони не люди? У них були матері, батьки, діти, був город, майно, багатство, праця, наука, спів, музика, смуток, радість, усе! А що ж залишилося тепер? Руїна, гній, кров, сором, нужда, смерть. І ти гадаєш, що нема у світі нікого, хто б зажадав від тебе за це рахунку? Є, є така сила, і то не твої прокляті ідоли, а великий бог, який одною рукою тримає весь світ та знає найскритіші гадки людей і бачить порошок на крилі комашки, що повзе по травичці. Подихом цього бога — вихор, його голосом — грім, його оком — сонце, а гнівним поглядом — блискавка!.. Не мине й тиждень, а на твоїх дружинників впаде проказа! Тремти, злодію, а покайся, бо горе тобі!"

Як живу, я не чув таких слів від нікого і тоді нагло я зрозумів, що таке гріх. І від того часу я не мав ні хвилини спокою. Приїхавши додому, я подався до Корсуня і звідти вернувся я тим, чим бачиш мене тепер. Я зрозумів тоді, що покута і віра — це основи християнства, а вони мусять іти з серця, а не тільки з уст.

— Пізнання, пізнання,— шепотів князь,— гей! Воно приходить не раз до самотньої душі володаря, та він передовсім має обов'язки супроти інших... Ти ж сам сказав...

— Так, але володар теж людина, а хреститься або не хреститься людина, а не володар. Перед лицем бога всі ми рівні: скажи, чи в тебе інші руки, ніс, зуби, як у раба?

— Ні, але ум, знання, хоробрість...

— За ці прикмети ти став володарем, Володимире! І ні ума, ні знання, ні хоробрості не вимагає від людини бог. Це ж його власні дари, а він домагається тільки обрахунку, як ми їх використали.

Понура задума налягла на князя. Він стискав кулаки, неначе у люті або якби пробував свою силу. Кілька разів підходив до свого коня, наче бажав від'їхати, споглядав із прибережної скали на ріку, де над табором варягів підіймалися клуби синявого диму розкладених огнищ.

Вони ждали його. У Візантії ждала на них велика боротьба, багатства, уряди, почесні, парадні одяги, розкішна обстановка. Жаль зробилось Володимирові варязької дружини, з якою його в'язав не один спомин.

Та оповідання пустельника перемішалось з власними переживаннями князя в якусь хаотичну сагу, повну страхіть і привидів.

"Ні! Одна в нас минувшина, один і вихід із неї, одна ціль, одне спасіння!" — думав нишком.

І після безсонної ночі, за яку передумав іще раз усі свої задуми, князь сів на коня і помчав лісами. Олешич гадав, що Володимир поїхав за дружиною у Царгород, зневірений, роздратований його вимогами. Та підвечір кінь знову затупотів по жулавцевих грядках, і великий князь увійшов у печеру.

Був блідий, розхристаний, пірвана одежа свідчила про те, що продирався крізь кущі терновика, а очі горіли якимсь дивним вогнем.

— Послухай, старче! — сказав поривисто. — Ти розказував мені про себе. Тепер скажу і я тобі про своє горе, а ти осудиш тоді, чи я зможу стати таким, як ти кажеш, справжнім християнином. І обіцяю тобі: якщо скажеш "ні" — так я зараз сідаю на коня й вертаюся у Київ доживати віку дома.

Зітхнув глибоко і почав:

— Увесь вік я мав перед очима того, гробу якого ти стережеш, святий старче! Увесь вік я повторяв собі: бережи, княже, свої землі, а то, чужої

шукаючи, втрапиш свою! І я позбирав її разом, і від великого Новгороду по Перемишль і Рязань поклонилися мені всі руські князі. На коні і в таборі, у степу та в лісі минали перші роки мого княження на Русі. Все інше засунулося мрякою, щезло десь поза кривавими марками бойовища, поза димами пожарищ. Однак в міру того, як спадщина великого Святослава збиралася у моїх руках, чимраз ясніше виступало серед нічної пітьми смертельним жахом викривлене лице... вбитого у моєму шатрі Ярополка. Даремно я переконував себе, що це сталося без моєї волі. І ось одного разу прийшло мені на гадку, що Ярополк згинув точнісінько так само, як і Олег, хоч не з наказу противника, але і тут, і там, так сказати б, за тихою його згодою. Між обома подіями був зв'язок, хоч скритий перед людським оком, та ясний для тямущої людини. Тоді я запитав про це волхвів; але вони тільки визвірилися на мене: "Законом вічним є помста,— сказали,— а богам ніякого діла до неї". Питав я й інших, та всі вони гляділи на мене, наче на божевільного. А раз я підслухав, як один із моїх бояр говорив другому: "Цур та пек! Іноді князеві таке приверзеться, що хоч годуйся два місяці самим жертвним коливом із капища, ніяк не второпаєш!" Тоді я запитав Євзея, а цей глянув на мене своїми великими синіми очима і сказав: "Це божа рука, княже!" І я знаю, що це правда! Химерна гра життя не мала б ніякого глузду без божества, про яке говорив він тоді, а ти говориш тепер. І я глянув на наш світ іншим оком, а моє власне життя видалося мені суцям божевіллям. Як і всі інші, що були зі мною, жили наче звірі у пралісі. Тільки щоденна потреба давала їм у руки працю, а заспокоєння бажань кінчало її. Слухали моєї сили і моїх спокус покірливі жінки з усіх моїх земель. Та ось я зустрів таку, як Рогніда. На мою незломну волю, мій наказ чи рішення вона відповідає спротивом, тупим, завзятим спротивом, на який у мене немає ліку. Навіть смерть не лякає її, навіть побої не ламають її упору. В її руках я побачив недавно ніж скритовбивниці, а хто знає, чи в її дитині не виростає месник Рогволода та Ярополка. Наче у кромішню пітьму, глянув я тоді у майбутнє... Поза грубою силою нема довкола нічого. Сьогодні у мене влада, сила — і всі повинуються мені, віддаючи земні поклони князеві. Та нехай тільки ослабне моя рука або нехай тільки знайдеться смілий одчайдух, який посміє вгородити ніж чи стрілу у мої груди, а все діло мого цілого життя загорнуть печеніги або

ятвяги... Кров'ю та сльозами спливе вся земля, а на мою пам'ять кинуть дальші покоління каменем прокльону або, що ще гірше,— забуття... І даремне шукаю у світі сили, яка надала б тривкість моїм здобуткам. Поза мною нема її ніде і в нікого, а і в мене невдовзі її не стане. За життя проймає холод усе моє єство, а після смерті він закриє собою навіть шлях до моєї могили...

Князь замовк і похилив голову на руки, застиг у понурій задумі. Аж ось по хвилині озвався тихий голос пустельника, який промовляв, наче дитина, щиро, лагідно, з чуттям.

— Ти могутній, Володимире, дивишся перед себе, як ніякий володар перед тобою, може, за твоїм прикладом піде колись і твій син. Та нема в тебе вдоволення, спокою душі, щастя. Щастя! Воно не привид, не сон і не мрія, воно існує справді, але не у світі, тільки в людині. Тож коли хто скаже тобі: "Моє щастя у цьому чи другому, чи то при боці оцієї людини", — то це брехня! Щастя — це як краса зелені або цвіту. Його нема ніде у світі, тільки ми чуємо його серцем самі, а поділитися ним не можемо ні з ким. Зазнавати щастя — це втишати та заспокоювати всі свої сумніви, які родяться у нашій душі на шляху життя, це відповідати на всі питання, які ставить собі серце, затривожене диким крутежем життєвої гульні. Часом приходять отверезіння на поодиноких людей і на цілі народи. Вони пізнають, що щастя людини у ній самій, а лад світу не від них залежить, тільки від безмежної сили, від бога... Хто вірить в ідоли, княже, цьому життя дає тільки хрести, важкі хрести, мов той, який за гріхи світу носив на Голгофу спаситель. Тому він і освободив від них людство, вказуючи у собі найвищу красу життя, всесилу, всезнання, справедливість і... те, чого не було у поганському світі ніколи: любов до інших людей, любов до ближніх, навіть до тих, яких ненавидимо. Пов'яжи, княже, себе з людьми ласкою, любов'ю, спільністю душ, не тільки тіл, і побачиш, що всі люди — це одна держава господа, а всі твої піддані — це одна родина, а ти її батько!

Володимир підняв голову з рук. Лице його було поважне, задумливо гляділи на старця орлині очі, та огник зневіри щез у них.

— Що ж? — питав Олешич.— Чи розумієш тепер, княже, чому весь світ приймає Христову віру, чому поганський володар, наче самітна билінка у степу, росте одинцем і пропадає безслідно?

— Так, я розумію це добре, тільки не кожні уста християнина повні таких слів, як твої.

— Відчувати велич, добро, красу, правду, вагу життя вміють, Володимире, тільки вибранці! Ти сам, як володар, знаєш про це, коли видаєш накази чи висказуєш бажання. Для юрби і хрест залишиться ідолом, і Христова віра поганством. Одначе ти, Володимире, володар і відповідаєш не тільки за себе, але й за всі тисячі, які гукають при твоїй появі: "Слава князеві" — і йдуть за тобою чи за тебе хоч би й на смерть. Тому в тебе мусить бути свідомість цілі й розуміння правди, з якої твої піддані бачать тільки зверхнє сьйво. Іди з ним у Візантію, а коли спитає тебе хто, якої ти віри, покажи йому його. Краще поганинові почитати явно хрест, ніж християнинові крадьки поклонятися ідолам!

Гордій Олешич зняв зі своєї шиї малий мосяжний хрестик та повісив на шию князеві поруч із амулетом, який Володимир мав від волхва Перуна. Князь хотів скинути амулет з себе як безвартну покидь, але пустинник спротивився.

— Від твого слова чи вчинку, Володимире, здригається вся земля від Ільмену по Руське море, і ти не смієш бути необережний. Залиш цей амулет! Його ти можеш показати всякому, бо хто знає, чи хрест на твоїх грудях не відстрашив би від тебе значної частини підданих. У слушний час відкинеш цей останній пережиток темної минувшини прилюдно на поуку тисячам. А поки що йди туди, куди покликує тебе Всевишній на славу свою та на добро Руської землі.

* * *

Того самого дня ввечір Володимир плив із Романом байдаком за сотнею інших долі порогами.

VI. Свідок злочину

Після відходу Володимира старий Олексій довго молився і плакав перед своїм хрестом. Від довгого часу вперше відізналося в нього бажання жити, щоб бачити величний розквіт майбутнього Руської землі у тіні хреста. В уяві бачив маси народу, як спішили у церкви, з прапорами, при звуках дзвонів і пісень з нагоди найбільшої перемоги — світла над темрявою.

Жалібне бляння кози, яка домагалася подою, пробудило його з задуми. Оглянувся. Вал хмарок, який показувався на південному небосхилі, закрив собою сонце, заповідаючи темну ніч, без вітру та шуму, але й без одного промінчика. Старий видоїв козу, узяв залізні вилки, осаджені на довгому ратищі, оберемок смолоскипів і став поволі сходити вниз до Дніпра. З-поміж верболозу видобув човенце, викресав вогонь і запалив смолоскип, який устромив у залізний перстень при боці човна. Тут долі було вже зовсім темно. Течія переходила попри лівий берег ріки, та тут було і затишно — вода крутилася широким плесом без хвилі та шуму.

Олексій сів над водою, стежив за тінями у воді — рибами, які, принажені світлом, плили заспокоїти свою цікавість. Рам'я, озброєне вилками, миттю опустилося долі, а по хвилині на зубцях вилок тріпався чималий короп. За якийсь час вітер зашумів у прибережному верболозі та вільшині і так сильно наляг на дніпрову хвилю, що човенце аж похилилося під напором води. Я трудом добивався Олексій до своєї маленької пристані, коли нагло якась рука вхопила за край човна і потягла його на пісок, а молодечий сильний голос закликав:

— Заприся веслом об дно!

Наче двадцятилітній молодець, вискочив Олексій на берег, захопивши з собою дрючок з гарпуном. Подався два кроки убік і гукнув:

— Хто ти?

— Печенізький бранець, який вертається домів.

— Як ти полоненик, то яким побутом ти розминувся з княжою дружиною?

— Вона їхала долі водою, а в моєму серці туга за родиною. Тому я волів і не показуватися. До Києва вже ближче, ніж на Білобережжя.

— Коли так, то виходь і покажись! — рішив вкінці пустельник.

У верболозі зашелестіло, і у човен вступив хтось певною ногою. Смолоскип освітив постать чорнявого гарного молодця, з гарно окресленими устами та високим чолом. Та нагальний порив вітру погасив смолоскип, і пітьма закрила все довкола. Та доволі було й цього, що пустельник побачив за цю коротку хвилину, бо ось він вийшов із свого захисту і покликав несподіваного гостя.

— Бачиш там, у човні, рибу?

— Бачити — то я її не бачу, але найти — то найду! — була відповідь.

— Так візьми її у мішок, що лежить біля неї, і неси на берег ось тут до мене! А не забудь узяти і скіпки!

По хвилині чужинець із мішком на плечах вийшов із човна і йшов за старим Олексієм уверх стрімким берегом. Гість скинув мішок біля входу печери, а старий Олешич став розводити ватру.

— Спасибі вам, дядьку, що не прогнали бездомного. На безхліб'ї далеких шляхів, без путньої одежини на хребті та без кривлі над головою мало що загинути не довелося.

Розгорілася ватра, і гість побачив у куті печери хрест. У цю мить замовк, зірвався і впав навколішки. А після довгої молитви, бачачи на пустельнику темну кирею інока, попросив благословення.

— Не дивуйтеся, святий отче, що я так молюся. Хрест вивів мене з неволі, де не було вже для мене порятунку. Проти всякого сподівання я найшов змогу вернутися між своїх.

— Таке лице, як твоє, хлопче, не зводить. Ти не зі злих людей, та є в тобі ще щось більше, ніж можна вчитати в очах!

Молодець підняв на старого змучені очі.

— Що ж! У мене нема що скривати!

— Отже, хто ти? — питав старий.— Я пустельник Олешич, колись боярин і дружинник князя Святослава...

— Чи, може, батько Романа? — живо спитав гість.— Де він?! Живий, здоров чи, може?..

— Ні, я не батько, а дядько. Він саме поїхав попри тебе з княжою дружиною, якщо ти бачив байдаки на Дніпрі.

— Гей! То й він був із ними? Шкода! Багато дечого я бажав би почути від нього! Я — Станко Збранич із Галицької землі, я дістався до неволі через зраду княжого воєводи Свена.

Тінь промайнула по лиці інока.

— Хлопче,— сказав твердо, наче гнівно,— навіть такий пустельник, як я, знає, що Свен — права рука князеві. Не верзи чого-небудь!

Станко щиро глянув в очі старому.

— Саме тому темно стає в моїй душі при вступі на сонячну землю батьків. Я не брешу, святий отче! Хочете, вклякну і на святій сповіді повторю те саме. Свен зрадив не князя, ні дружину, тільки Доброгоста Козняка з Києва. Мене знав він тільки з лиця й імені, тим-то і залишив мене живим...

— Розкажи, хлопче, свою пригоду, але тільки щирю правду.

— Небагато розказувати, святий отче, а ради теж нема, хіба меч або топір на зрадника. Раз виїхали ми на стежу. Свен проводив нами, і ми підкрадалися нишком під табір половців. Ми їхали молодняком, коли я почув раптом нюхом дим. У цю мить Свен задув у ріг. Я стягнув з острахом віжки й оглянувся. Свен стояв з рогом у руці, а біля нього блідий, мов смерть, Доброгост із широко розплющеними очима хитався на сідлі, мов п'яний. Нагло з уст його хлинув струмінь крові. Одним скоком я був біля нього. Він мовчки показав на Свена і впав з коня. Між його лопатками стремів довгий гострий кинджал. Коли над'їхали половці, Свен зареготався, показав на мене рукою, а сам завернув коня. Мене пов'язали ременями, повезли аж на Дон і продали якомусь вірменинові. Мені не було повороту з неволі, бо мій пан торгував тільки з Персією та Сірією. Аж раз, коли саме трапився караван у Тебрізі¹⁹ прибув до нас із Табарістана багатий тамошній купець, який бажав їхати в Олеше. Він відкупив мене від мого пана, й ми цілою валкою мандрували степами аж до Дону. Тут сіли ми в човни. Та коли приїхали в Олеше, печенізькі раби, яких було у того пана щось з десять, убили купця вночі і повтікали у степ. Коли почали ловити душогубів, я тоді прилучився до них, мовляв, знаю мову втікачів і на першому нічлігу в степу — накивав п'ятами.

— Справді! Велика це ласка господня, що привела тебе сюди. Але чому ти не поїхав додому степами через Інгул, Синопу, Буг, Дністер? Ти ж з Галицької землі...

— Святий отче! Я два роки не був у Києві! Там всяке могло накоїтися за той час.

Лице хлопця спаленіло, старий засміявся.

— Ну, тепер уже знаю все! — сказав.— Ти, хлопче, їдеш за дівчиною і боїшся Свена, тому сумує твоє серце, а душа тремтить у неспокої. Та йди далі, поклади надію на бога.

Досвіта молодий Збранич висповідався і пішов дорогою у Київ. Два дні не стрічав ні живої душі, аж третьої наскочив на чабанів із Родні. Ці вельми зраділи, що побачили бранця, який утік із печенізької неволі, годили йому у всьому і провели до найближчого, у лісах загубленого хутора пограничників, а ці відвезли його верхи до одної з станиць, якими Володимир забезпечив усе південне пограниччя держави.

Були це з кругляків будовані хати, криті дерниною та окружені валами. У такій вартівні сидів десятник з княжої дружини та звичайно від десяти до двадцяти ополченців з місцевого населення.

Княжий десятник розпитав Станка, хто він і звідкіля, а що знав його ймення з оповідання товаришів, то й не стримував його і вислав у Київ разом із кількома вартівими з різних сіл, які верталися додому після служби у станиці, їх товариство було Станкові дуже по нутру; парубки були веселі, співали пісні, розказували побрехеньки, а крім цього, від них довідався, що начальником дружини у Києві став Мстислав Воєславич і тисяцький Добриня, що всі варяги поплили у Візантію. Чи сам князь був разом із ними, чи залишився у своїх землях, цього не знав ніхто.

Останньої днини дороги молодий Збранич залишився сам. Коли в їхав на передгороддя над Либеддю, був уже вечір. У город уже не пустять, треба б ночувати у прибрамній вартівні, але не мав за що. Їхав у ваганні, аж недалеко городських воріт побачив біля стовпа прив'язаного баского коня. Невже ж це хата боярина Козняка, батька Доброгоста?.. Не раз і не два бував у ній давніше. При коняці стояв воротар.

— Дома боярин Козняк?

— Дома, але швидко від'їде. Уся служба вже спить.

— Так і я ще впрошуся на ніч. Примістіть там де мого коня.

— Милості прошу, ось тут у захисний куток.

І показав невелику землянку біля високих дубових воріт дворища.

Молодий Збранич зіскочив з коня, поправив меч і подався у дворище. Швидким кроком перейшов через освітлений місяцем майдан та наблизився до дверей дому. Вони нагло відчинилися, і з них з'явилася висока костиста постать. Я легким окликом подався молодець узад. Пізнав Свена. Невже ж варяг з усіма іншими не відплив у Візантію? Здригнувся на його вид. Великі сірі очі варяга вдарили його, наче батогом. Він почув придавлений голос страшного воєводи:

— Ах, то ти таки вернувся? Диви, диви! Ще не було такого, хто б із моїм прокльоном вернувся домів.

Крок за кроком відступав Станко узад.

— Я... я... — загикувався,— вернувся із... неволі!

— Ха, ха! — засміявся варяг.— І сюди приїхав, сюди? Як же ти смієш показуватись на очі батькові, сина якого ти не оборонив у небезпеці?

— Гріх тобі таке казати, воєводо! Ти сам знаєш, що не я віддав Доброгоста ворогам, а ти...

— Мовчи, боягузе,— просичав крізь зуби Свен,— якщо осмілишся перед ким-небудь повторити це, то знай, що це буде твоє останнє слово на цьому світі. Все, що скажеш проти мене,— це наклеп печенізького конюха та підлого раба!

Станко вже бачив, як його шмагають печенізькі конюхи конячими жилами. Наче божевільний, вибіг із воріт і, як прогнаний пес, волікся дорогою. Княжі вартові спинили його при городських воротах. Він зняв із себе меч, віддав його вартовим і, мов колода, впав на солону. Дарма вони частували його вечерєю та медом.

Коли прокинувся від раннього холоду, ще ввижалася йому вчорашня подія у дворіщі Козняка. Як це сталося, що він не найшов у собі сили опертися поглядів Свена? Ще й тепер наче хтось гострим ножом підтяв його коліна. Коли нагадав собі погляд варяга, відчув, що навіть молитвою не прожене якогось диявольського чару. Як помститись за смерть Доброгоста? А тут, як на лихо, Роман у Візантії, князь бозна-де... Одним словом, може воєвода відібрати йому честь перед Козняком, князем і народом...

Станко узяв меч і пішов дорогою у місто. Пустою вулицею прямував на Берестове. Ні живого духу не видно було ще на доріжках густо забудованого міста. Станко йшов далі в острог; якась невідома сила тягла його у цьому напрямку так довго, доки не доглянув просторого дворища з зеленими віконницями. На тлі будинку ввижалась йому русявенька голівка з синіми очима Лелітки.

Воевода прийняв його назад у княжу дружину, і молодець, покривши княжим плащем своє лахміття, пішов на базар купувати одягу. Однак Станко знав, що найкраще сукно на одягу купити у варязьких купців, які привозили його з Фландрії, з краю короля Арнульфа. Про свято вибрав собі синю візантійську туніку та брокатовий плащ зі золотими берегами, а з фландрійського сукна велів пошити собі потрібні порти і плащі — для проходів та на будень. Зі зброї князя дістав меч, спис, топір, лук і стріли, усе з місцевого матеріалу, але дуже доброї якості. Я полудня Станко, поголений, обмитий та вичепурений, застукав до домівки боярина з Мощаниці.

Боярин не пізнав його, але пізнала його жінка та Лелітка. Вони і пригадали батькові колишнього гостя. Боярин усміхнувся злісно і звернувся до жінки:

— Тобі, Славо, завсіди до вподоби все, що хоч здалека заносить грецьким хрестом!

Славомира спокійно відповіла:

— Як-то? Чому? Станко ж не вертається з Греції, а від поганих.

— Ну, так, але таки він син Ольги зі Збраничів...

— Що ж, може, вона нетямуща жінка, дарма що християнка?

Мощанин зареготався.

— Справді, дарма що! Багато дечого розказував Святополк про її навісну вдачу!

Станко забалакався з Леліткою і не чув нічого. Любу розмову з дівчиною перепинив таки сам боярин, питаючи, як уявляє собі своє майбутнє молодець.

— У мене чимала пайка залишилася після батька, та на ній господарює дядько з мамою,— відповів.— Я сам служитиму поки що у дружині, а там гадаю обзавестись хазяйством та осісти на землі.

Мощанин скривився.

— Будь я молодцем,— сказав,— я прямував би до кращого! Який чортяка знатиме тебе десь у Галицькій землі? Воювати з сусідами? З цього нема ні гроша, ні слави, ні княжої ласки!

— Краще купувати куни та гривні,— відповів молодець.— Добре і посидіти дома, зазнати щастя й гаразду. Досить я вже зазнав злиднів!

— Говориш, хлопче, якби тобі, а не мені, було п'ятдесят років,— засміявся боярин.— Та про мене! Про мене, балакай собі з жінками, а я пошукаю Добриню та Мстислава.

Старий, виходячи, зустрів Мирославу, яка саме відчиняла ворота. Коли вона побачила Станка, про якого знала, що був товаришем Доброгоста, оживилася й запитала про смерть брата.

Станко розказував довгу історію, а коли скінчив, дві перлини сліз потекли по щоках дівчини.

— Хай боги,— затремтів її голос,— заплатять тобі таким самим добром, як була твоя правда!

— Як-то? Ти сумніваєшся?! — крикнув.— Клянуся тобі хрестом, могилою батька та головою матері, що я не збрехав ні слова!

— Так? А чому ж батько дружить з Свенном, а ворогує на Романа?

Лелітка розплакалася.

— Ти не віриш Станкові, Миро, а зле робиш! Він тобі не продає своєї правди!

Мирослава похилилася над русявою голівкою Лелітки і поцілувала її.

— Не плач, сестричко,— сказала,— я вірю тобі і твоєму Станкові. Тут скривається якась загадка, а розв'язку до неї знає мій батько. Прийди, Станку, сьогодні ввечері до нас! — сказала і вийшла.

На вулиці зустріла Свена і не могла його обминути.

— Привіт тобі, дочко і сестро героя! — заговорив.

Дівчина завмерла на місці. Вона жила довго при Рогніді, мала чимало діла з варягами, тому й знала, що Свен не даром вітається. "Хто не женихається, тому й вітатись не треба",— говорили варяги.

— Привіт,— відповіла і хотіла йти далі, але Свен загородив їй дорогу.

— Зійди мені з дороги, хоробрий вікінгу! — сказала.— Не стояти мені з тобою на вулиці. Це не принесе честі найзнатнішому борцеві конунга Володимира!

Не знати чому, при останніх словах підняла дівчина зір. Свен відступився і пропустив дівчину.

— Сьогодні ввечері я буду у твого батька, Мирославо! — крикнув.— Не забудь зладити мені рога з медом, солодшим від твоїх уст.

Дівчина втікала до хати. Добігши, упала на долівку і потонула в задумі. До відрази, якою наповняла її вся поява несамовитого мужа, домішувалося ще щось інше, неозначене, дивне. Я кожного його руху та кожного погляду промовляла до неї якась недобра, злюща сила.

— Чи надовго пустила тебе княгиня? — спитав її старий Козняк.

— На два тижні! Вона сама виїхала у Вишгород, то й не потребує тепер мене.

Батько сидів пригноблений і зітхав.

— Чого вам, батечку?

— Чого питаєш? Відомо чого. Чи ти не знаєш ще, чим-то стає батькові син-одинак? Що ж мені, старому? Я найшов би ще, може, силу до помсти, так що ж? Князь перешкодив мені у цьому, бо винуватця взяв зі собою у далеку сонячну Грецію.

— Як-то, батечку, то ви знаєте, хто вбив Доброгоста?

Старий устав із лави і витягнув п'ястуки перед себе.

— Знаю, ох! Знаю. І кілька разів гляну на його обличчя, стільки разів виповзає з мого серця якась потвора скаженої злості.

— І хто ж це, той вбивник? — питала дівчина.

— Хто? Ха, ха! Ти питаєш — хто? А хто ж би, як не Олешич. Цей облесний, хрестиками обвішаний княжий лаполиз!

— Батьку! — скрикнула Мирослава.— Що ви говорите? Як це можливе? Хто кинув такий страшний наклеп на Романа?

— Так, доню, Олешич убив Доброгоста, щоб за тобою узяти все надбане мною добро. Його, сама ти знаєш, у тебе чимало, то і виплатиться! Ти ж знаєш теж, що при смерті Доброгоста було двоє

свідків: Олешич і Станко Збранич. Тільки один Роман вернувся з тієї трійки. Станко в неволі, Доброгост... У мандрівці.

— Тату! — сказала дівчина.— Станко вернувся з неволі...

— Що ти кажеш?

— І підвечір буде тут. Він розкаже тобі усе, що знає.

— І що ж, що ж він говорить? — лебедів Козняк.

— З його слів виходить, що було справді двох свідків при смерті Доброгоста, але другий був не Олешич, а Свен.

Іскорка погасла в очах старого.

— Свен? Свен? — промимрив.— Ні! Це неможливо, це брехня!

Скрипнули двері, і у світлицю ввійшли боярин з Мощаниці, Лелітка і Станко. Молодець низенько поклонився бояринові і нагадав йому, що товаришував із Доброгостом. Оживився старий, зараз казав принести меду, а там спитав про пригоди Станка за ці два роки. Мав про що розказувати Станко, і старий Козняк стежив пильно за кожним його словом. Його очі, як колись очі Гордія Олешича, бажали добути із грудей серце молодця, щоб віднайти у ньому правду. Та коли Станко згадав ім'я Свена, старий помертвів.

— Спасибі тобі, сину, за правду. Я рад би повірити тобі, та бачиш, мені розказували про смерть Доброгоста інакше. Убивником мав бути Олешич, а не Свен, і я бачу причину, задля якої міг скривити душею Олешич, але не бачу такої причини у Свена.

— Може, і в нього найшлася б вона! — вмішалась Мирослава.

— Яка саме? — швидко спитав батько.

Однак Мирослава не встигла відповісти. Широко розпахнулися двері, і у світлицю саме вступив, побризкуючи довгим мечем, Свен. Із-під кінчастого блискучого шолома гордо дивились його глибоко осаджені очі. Він не помітив Станка і звернувся з поклоном до боярина.

— Привіт тобі, світлий боярине! Як із святого перстня Одіна щоніч відділяються вісім золотих перстенів, так нехай помножуються щоніч твої гаразди, достойний! Хай цвіте весна на лиці твоєї дочки, а Фрігг, опікунка подружньої радості, нехай наділиться її рукою і силою вибранця богів — героя.

— Привіт і тобі, хоробрий воєводо! Саме в добрий час поспів ти з своїми бажаннями. Бо ми, згадуючи смерть нашого нещасного Доброгоста, журимося долею тої дівчини, яку ти привітав.

Легка тінь промайнула по лиці варяга.

— Чому зовете нещасним вашого сина? — спитав і сів на лаву, спиною до Станка й Лелітки.— Нещастя, сором, кара богів упаде тільки на його вбивника. Його самого синьоокі валькірії приймуть у Вальгаллі величаво.

І Свен похилив повагом голову, згадуючи покійного товариша.

Увесь час стежив старий Козняк за грою лица варяга. Не промайнула непомітно для нього тінь на лиці Свена при згадці Доброгоста. Мирослава не бачила того, що бачив її батько. Вона подала поважно гостеві чарку меду. Жваво звернувся до неї Свен:

— Ні, не так у нас на далекій півночі вітають гостя. Приложи, красуне, свої коралові уста і випий кілька крапель. Як хміль додає сили напиту, так і твої уста додадуть йому солодощів.

Мирослава подалася взад, і батько зрозумів її нехіть.

— Зятя бажаєш мені, достойний воєводо? — заговорив спроквола.— Це гарне бажання, і як бачу — щире. Одначе як довго крові мого сина не змила з нашого серця кров убійника, так довго не буде радості для гостей під моєю стріхою!

— Ваша вина, достойний! — відповів варяг.— Недавно був конунг перед вашим дворищем. Треба було домагатися від нього кари на злочинця. Якщо в тебе нема сили і спроможності самому вдарити мечем, якщо нема в тебе ні сина, ні зятя, месником повинен стати конунг. Ти ж боярин його, дружинник. Ти був колись його мечем та щитом, нехай же тепер він постоїть за твою кривду. Це основа співжиття героїв — товаришів во ім'я Гільди.

— Я прохав князя заступитися за мене, одначе він не повірив моїм словам і зажадав доказів.

— Доказів?.. А моє свідоцтво?

— На нього я не покликувався і добре зробив, бо ось знову заговорили люди про смерть Доброгоста.

— Заговорили, кажеш, а що саме? — спитав поривисто.

— Всіляке! Але ймення вбивника, яке я почув, не було те саме, що я почув від тебе.

Варяг устав з лави і випрямився на весь ріст.

— Ха! Ха! — засміявся.— Восьминогий кінь розтратить брехунів, наче молот Тора череп велетня. Ось я, Свен Герюльфсон, заявляю, що вбивцею Доброгоста є Роман Олешич, який зрадив його печенігам.

— Це брехня! — гукнув голос із кута світлиці.— Убивцею був ти, а Олешича навіть не було при цьому...

Наче герой, влучений мечем, підкинувся Свен на місці і станув лицем проти Станка. Блідий, мов полотно, молодець тремтів на всьому тілі, але затиснені уста вказували на рішучу волю боротися за правду.

Настала гнітюча мовчанка. Мирослава дивилася пильно на Станка, і в її погляді швидко проявилася погорда до боягуза чи брехуна. Старий Козняк, який краще знав людські серця, зараз догадався, що між Станком і Свенем є якийсь невидний зв'язок, а його оцінка не випала на користь воєводи.

— Хоробрий воєводо! — сказав поважно.— Цей молодець був при смерті мого сина. Він єдиний свідок...

— Він брехун,— гукнув Свен, перебиваючи старого.— Глянь мені в очі, боягузе,— накинувся на молодця, а його бліде лице посиніло з обурення.

— Повтори ще раз сказані слова! — кричав Свен.— Як ні, то всі побачать, що ти тільки гадюка, яка кусає п'яту людини, але лиця її боїться!

Станко мовчав, але під сталевим поглядом захитався. Насилу підтримала його Лелітка.

Свен кинувся до нього.

— Ах ти тварюко! — хрипів скажений.— Твою брехню виплюєш із кров'ю...

— Пождіть,— вмішався старий Козняк і сказав нишком кілька слів до боярина з Мощаниці. Підійшов до Станка і, відвернувши його до вікна, подав йому чарку меду. В цю мить побачив у очах молодця... дві сльози.

Брехун не плаче! І ніхто не силував його обзиватись у такій прикрій хвилині.

Свен глузував немилосердно з приниженого противника.

— Ха! Ха! Дивуєтесь, чому він на героя бреше, наче собака на місяць? Бо він бачив, як поганці вбивали Доброгоста, але не було в нього відваги оборонити своїм тілом друга від загибелі або згинуті з ним разом.

Тим часом старий і Лелітка заспокоїли Станка.

— Станку! — говорила нишком Лелітка.— Потверди ще раз свої слова, бо ось батько Козняк конче бажає знати правду!

— Скажи, сину, не бійся! Під моєю стріхою нічого тобі не станеться. Ось глянь — ми вже не самі!

За той час прикликана Славомирою двірська служба наповнила світлицю. Топори, рогатини, ножі, цвяхами набивані палюги видніли в їх руках. Хто що захопив дома, з цим і біг боронити господаря, бо у полян вбивали, наче скаженого собаку, нахабного напасника.

Станко, підбадьорений, спаленів.

— Боярине, Лелітко, Мирославе, боже! — закликав.— Зрозумійте ж мене,— благав.— Я не його боюся, а тільки його очей... ух! Вони такі страшні, так і душу тягнуть із мене... Але він убивник Доброгоста, клянуся могилою батьків.

Не скінчив клятьби. Сильна рука варяга вхопила його за обшивку каптана і потягла на середину кімнати. Напівпритомний молодець вихопив меч із піхов, та ледве підняв його, коли блискавкою майнув над його головою меч Свена. Задзвеніли вістря, вдаривши об себе, Станкова рука затремтіла, меч вилетів із задеревенілих пальців, а меч Свена впав

на череп молодця. Зі стогоном звалився Станко на долівку, в один голос закричали всі присутні, а крик Лелітки вирізнявся з-посеред гамору, наче крик чайки. Рівночасно підняв Свен руку до другого удару, бо чув, що його меч тільки ранив Станка, але не розтрощив його. У цю мить старий Козняк переступив тіло молодця і обидві руки простягнув до варяга. Юрба парубків вбилася між противників галасливою хвилею і розділила їх. Свен відступив під двері і хвилину завагався, що йому робити. Мимохіть подалися найближчі назад, а гордий сміх промайнув по чорнявому лиці варяга.

— Тремтять,— сміявся,— бо знають, що цей меч одним ударом пробиває у скелі глибоке провалля. Цим разом залишаю вас у мирі! — зеленим огником очей зупинився на Мирославі і Кознякові.— Бо меч героя щадить сивий волос на святій голові старця. Потоки крові і стогони — це погана музика у святині золотої Сієфни.

I, схиливши голову перед Мирославою, сховав меч у піхви, і вийшов.

VII. За ласку царівни

Легенький східний вітрець ніс на своєму м'якенькому крилі хвилю пахоців. Вони плили, наче із кадильниць, які стоять по боках престолу імператора і нагадують усім, що вони не у звичайній хаті, а у святині, у церкві, де пробуває єдиний заступник Христа на землі — цар ромеїв...

Вони плили з Колхіди, з-над глибокого Ріону, з розкішних садів Лазіки, із цвітників Сезама і Синопа, з фігових гаїв Нікеї, з-над озер Бітінії²⁰ та з її буйних лісів. Короткі, низькі хвилі Лукомор'я²¹ тихо плескали об скелясті береги Геллеспонту²², пливучи за течією на захід, туди, де у кривавій заграві за скалами Сесту рожеве світло обливало пустий скелястий берег Херсонеса, який відбивався під буйною рістнею вкритого азійського узбережжя. Все було тихе, спокійне, наче півсонне, скелі й вода дихали рослинними пахощами.

Біля устя почався рух. Довгим рядом стояли тут чималі темні човни з носами, вирізаними у страховинні пащі казкових звірів. По боках видніли два ряди круглих щитів, з-поміж яких виставали довгі важкі весла. Посередині підіймалася невисока щогла зі звиненим вітрилом. Я лавок, яких у човнах було поверх тридцяти, підіймалися високі стрункі постаті мужів. Мало не в усіх були на головах кінчасті шоломи, у декого навіть із крилами, але без наличників. Так як льодові гори оточують самотній фіорд, так обсіли варяги берег та чорні човни. Тіні ночі, які звільна опускалися на них, ставали для них якби дібраним тлом. Мовчали варяги, доки не докинено знову дров на вигорілі ватри, а у роги не поплив темний, важкий мед. Аж тоді стали падати слова — короткі, скрепітливі, незрозумілі для залюблених у повних, гармонійних звуках еллінів. На кінці довгого ряду човнів, там, де під високою скалою стояло п'ять високих, але плитко будованих візантійських нав, чути було оклики веселої виспаної та ситої гридні. Слов'янський говір лунав відсіля, а час до часу проривалися і грецькі оклики.

На чердаці найбільшої нави на вузькій лавці сиділи три мужі: полковник варягів Ляйфр Ульфргоге, старий Скіллос та одітий простим гриднем Володимир. Перед ними стояв середнього росту худий чорнявий грек у заялозеній туніці та короткій нагортці,— видко, якась незначна особа. Одначе Скіллос говорив із ним свобідно і не згорда, не додаючи собі поваги; видко, знав його добре уже здавна.

— І не гадав я тебе тут стрінуги, Анастасе! — говорив патрицій.— Я здогадувався, що тебе або відіслали домів на таврійський Херсон²³, або... Відомо ж, покійна цариця Теофано вміла таке зробити не з одним...

Анастас перехрестився.

— Всевишній спас мене й мою сестру від нещастя! — відповів.— І ми осіли тут недалеко. Я ловлю рибу, торгую, чим попаде, між Сестом і Абідом — та якомсь живемо.

— Бачу, Анастасе,— сказав Скілос буцімто байдуже,— що ти не тільки ловиш рибу, але і вістки... Багато дечого знаєш.

Анастас усміхнувся...

— Світлий патриціє! Рибу ловлять не тільки у Лукомор'ї та Понті, але й на Русі, а навіть у Архіпелазі²⁴. Коли хто постить, то чи ж невільно йому знати, де купують м'ясо ті, що не постять?

— Замудрі твої слова, Анастасе! Якщо хочеш бути рибалкою, то не сперечайся з достойниками, а як ні, то скинь з себе заялозену туніку і кажи відверто, що гадаєш.

Анастас похилився до колін старого.

— Я по правді тільки рибалка, але бажаю послужити справі правовірних імператорів. Адже до Варди Фоки мені ще ближче, ніж до вас. Я міг би йому вказати дорогу до вас і вказати вам дорогу до нього, не за гріш, ні за уряд, а з любові до божеського македонського роду.

Рибалка поцілував кінці пальців князя і діткнув ними землі. Я недовір'ям приглядався до нього Скілос, а Володимир зрозумів, що цей чоловік бажає в першій мірі зблизитися з ним.

Тим часом Ляйфр розпитував грека про флот Варди Фоки, внука Никифора, що свого часу був втягнув Святослава у нещасний болгарський похід.

— Ми не поб'ємо бунтівників і не переможемо їх, доки не відженемо їх від моря,— пояснював Скілосові.— Вони мають зв'язок з морськими розбишаками Кілікії²⁵ та Архіпелагу, кораблі привозять їм добровольців звідусіль.

— Відкіля ти знаєш те все? — легковажно питав Скїллос.— Невже Варда Фока висповідався перед тобою?

Рибалка гнівно стягнув брови і зробив рух, начеб бажав відійти. Один погляд Володимира спинив його, і він зі зневажливим усміхом на лиці покїрно поклонився до нїг патриція.

— Мені, як простолюдинові,— відповів,— не раз доводилось бути в таборі Фоки. А що я був свого часу перекладачем і розумію різні мови, то й підхопив багато дечого. Там теж мене розпитували про імператорське військо, та при цьому дізнався дещо такого, чого не знав.

З похиленою головою стояв Анастас непорушно, бо знав, що один рух чи погляд його самого або Володимира може зрадити прехитрому патрицієві його наміри. Аж ось заговорив Володимир:

— Отже, їдь, достойний, у Царгород і звісти боголюбивих імператорів, що завтра вполудне не буде флоту Барди Фоки на водах Геллеспонту. До тижня збереться й сухопутне військо на Арктонезі²⁶, де можна буде його доповнити і відновити. Після битви приїду і я у Царгород, а тоді побалакаємо як слід про все інше.

Скїллос покликав слуг, а ті спровадили старого по драбині у човен, який мав відвезти його на другий корабель. За ним пішов і Ляйфр видати потрібні розпорядження щодо походу. Володимир і Анастас залишилися самі.

Настала ніч. Місяця ще не було, а що підвечір наплило дещо мряки з-над Понту, то й зірок не знати було на темному небозводі.

У таборі було тихо. Видко, накази Аяйфра не вивели з рівноваги навиклих до боротьби варягів.

— Поклін тобі, великий князю усїєї Русї! — перебив Анастас задуму князя.

Цей живо підніс голову і зустрів блискучий, палкий погляд грека.

— Ти знаєш мене? — спитав.— Звідкіля?

— Я корсунянин, милостивий князю, а ти не раз бував у Корсуні...

— То правда, але вже чимало років тому.

— Хто раз тебе побачить, милостивий, пізнає тебе завсїди і всюди. Людей, зроджених для влади, можна пізнати від першого погляду і забути їх не можна.

— Ти до мене прийшов, правда?

— До тебе, володарю! Яке мені діло до інших! Імператорам я вже відслужив своє... І вони заплатили мені по заслугі за мою службу.

— Гіркота говорить з тебе, Анастасе! Невже ж вони скривдили тебе?

— Ні, вони були тільки рукою божої справедливості, але я тільки людина, і сам мушу постояти за себе та своє.

— Говори сміло!

Чути було, як двадцять човнів відчалило від берега і поплило у сторону Сеста. Голосний оклик залишених варягів прощав подорожників. По драбині, куди зліз раніше Скілос, виліз на палубу озброєний муж і рівним, пружистим кроком наближався до Володимира. Анастас відвернувся з острахом.

— Не бійся! — успокоїв його князь.— Це Роман Олешич, мій прибічник.

— Християнин?

— Так!

— Не вір, князю, новим християнам! Вони забули за давню поганську вірність та погорду смерті, а не втягли ще в душу розуміння високого прикладу спасителя, його правди та благородності.

— Не бійся, Анастасе! — повторив князь.— Я не дитина і знаю людей, яким довіряю. Ручу тобі, що більше у цього молодця Христової правди, ніж у твоїх словах!

Роман прийшов близько і став побіч, біля грека, який почав оповідати:

— Ти чував, милостивий князю, про царицю Теофано, жінку імператора Романа? О так, певно! Хто ж не знав її? Її краса була як той адський вогонь, що пожирає душу грішника. Двадцятилітнім хлопцем я бачив її раз у гіподромі, і з того часу зайнялася моя душа нечистим полум'ям. Я покинув купецтво, яким займалися мої батьки, і переселився з Корсуня у Царгород. Раз увечері, коли я, розпалений грішними картинами уяви, блукав попід Влахерно, до берега Золотого Рога²⁷ причалив човен, а з нього висіла... вона! Що привело її туди, у ту славлену дільницю, бог знає. А й мені було це байдуже. Раз вона тут — увесь світ перестав існувати для мене. Бували ж,— я мріяв тоді,— у Римі та Візантії цариці, які не нехтували простими легіонерами або й погоничами мулів, коли їх око зупинилося на них. Я кинувся їй до стіп. Я став членом її прибічної сторожі, довіреним воротарем, безумно закоханим звеличником, дорадником, а потім ворогом — з люті і заздрощів, коли я бачив її невірність щодо всіх. На її дворі її чоловіки та почитувачі гинули та зезали несподівано. Ти сам знаєш, милостивий, що Іван Цимісхій помер

нагло, як імператор Роман, Костянтин порфірородний та багато-багато інших. А між першими, яким загрожувала саме така доля після смерті володаря, був я!.. Ось чому криюся я ось тут, на острівцях Лукомор'я, і ось чому бажаю загибелі Варді, внукові Никифора! Спитаєш мене, напевно, навіщо я приходжу до тебе, князя Русі, поки що союзника моїх ворогів? Тому, милостивий, що ти не грек, отже, не можеш бути заодно ні з загонистим Василієм, ні з розпусним Костянтином, ні з Вардою! Всі вони пігмеї, а ти — велетень! На твій поклик збирається рать удесятеро більша від полчищ царя франків Оттона, володаря Заходу! Ти один можеш спасти Візантію від нової ворохобні та унаслідити гідно спадщину твого великого батька, перед яким тремтіли колись високі ворота Магнаври. Я бачив це, я бачу теперішнє і...

Анастас зупинився і оглянувся на Романа.

— Іди, Романе, глянь, чи військо готове,— приказав князь.

Роман узяв шолом і щит і відійшов.

— Кажі!

— Вимів Никифор Фока болгар Святославом, вимів Цимісхій Святослава зрадою, виметуть Фоку Володимиром, а Володимира ласкою царівни. Бо Володимир, може, не знає, що чаша з отрутою ближча його уст, ніж уста порфірородної царівни!

Володимир устав з лави, а коли промовив, голос його тремтів:

— Важке слово сказав ти, Анастасе! Знаю я еллінську помсту, але чей же не стануть імператори лукавити переді мною та кривити душею!

— Ні, не стануть, бо чаша з отрутою переб'є тобі слово... Не один варвар не витримує м'якого підсоння Царгорода. Володарю! Я йду з тобою на Русь, у твоїх руках буде моя сестра, і я сам віддаю тобі своє

злиденне тіло. Один кивок твоєї руки, і мене не стане. Це заорука правди моїх слів. І я закликаю тебе на все святе: після перемоги не жди, аж твоя дружина у триумфі вертатиметься у Царгород, бо вона може привезти тебе вже тільки посинілого в домовині. Після битви вертайся на Русь і не поступися від своїх умов ні на волос, але здалека!

Володимир помовчав.

— Як же ж це? — спитав по хвилині.— Як можу я постояти за своє, не сидючи у Візантії, де мечем виковує дружина мою долю?

— Ох, володарю! У морі живе рак, зад якого не має шкаралупи. Тим-то він і ховає його звичайно у чужу черепашку. Ось таким раком є Корсунь, а доступ до цього города знаю я — тамтешній уродженець.

— Але ж я мушу бачити царівну вже тепер.

— Може, й це станеться, але аж тоді, коли судно, що повезе тебе на Русь, буде на Золотому Розі...

Грецькі моряки надбігли від огнів і швидко стали наповняти дромон звичайним воєнним гомоном. Володимир зійшов на берег і сів у один із човнів. Я ним сів також і Анастас, який попрохав собі щита і шолома. При світлі смолоскипів його вигляд зовсім змінився. Вправним оком полководця пізнав Володимир, що в цьому рибалці також відвага, і ця гадка розвіяла його останні сумніви.

Передом поїхали дромони — плосководні, але високі галери із двома рядами весел. Високий зад корабля підіймався до третини висоти щогли, на якій розіп'яли моряки велике вітрило. Напереді підіймався понад помостом чердак, обведений сильними балясами, але не такий високий, як корма. Там стояли по дві метавки на каміння та два дула, що викидали вогонь. Гридні у легких панцирах або тільки в караценах, шкіряних каптанах і варязьких кольчугах стояли готові з топорами та

мечами при боці, з луками у руках. Ніс корабля видовжувався у довгий, кріпкий, залізом кований клюв, яким можна було й потопити вороже судно, вдаривши з розгону у бік. За дромонами довгою низкою поплили зміїні судна варягів. Крім малого помосту спереду і ззаду, були вони відкриті, низькі і не широкі, а порушались з дебільні а на важких довгих веслах. Ручки весел, вилиті оловом, легко подавалися під руками гребців. Хоч непоказні, варязькі судна не боялися бурі, візантійські чи арабські судна мусили тікати перед розшалілою стихією у безпечні пристані, бо вітер перевертав їх, як коробки. Зате варязькі човни будували майстри на гострому днищі, обшиваючи їх боки очеретом, так що навіть коли мали повно води, то не потопали. Зміїні судна варягів стали пострахом усієї Європи, тимто й тепер варяги не були ласі на грецькі кораблі, хоч чимало їх стояло у Золотому Розі, в Синопі, Трапезунті²⁸, Корсуні, а навіть у поблизькому Лампсаку.

Великий князь Володимир сидів у останньому човні на кормі, а біля нього — полководець-гетеріарх Ляйфр. Варяг не завсіди розумів поведінку конунга: Володимир, одержавши обіцянку, що його бажання шануватимуть, пірнув у сіру юрбу варягів, і тепер не знати, нащо наражує своє життя у не своїй справі. Раз у раз поглядав на поважне задумане обличчя володаря, але не міг відчитати з нього відповіді ні на одне питання. А Володимир перемірковував усі події та слова, які бачив та чув на своєму шляху у Візантію. Зразу дивним йому видалося, що християнський світ, в який ось він увійшов, зовсім не різниться від того давнього, що залишався там далеко, на київських горах. І тут, і там розуміння, якого домагався від нього старець Олексій, було тільки у вибранців. Прибувши у Царгород, він потайки від усіх своїх гриднів пішов був у церкву святого Мама, до славного своєю мудрістю інока Антимія. Володимир відкрив йому, що він — князь, який бажає охреститися, хоч не відчув іще всієї глибини нової віри. Слова, які почув там, доповнили йому повчання Олексія. Уперше, відколи виринули у нього сумніви щодо майбутнього, почув себе чимось більшим, як звичайним господарем, який наказує слугам, почув себе заступником бога.

Він — тільки сліпе знаряддя провидіння.

Ось тепер іде він у бій! За що? За ласку царівни? Чи мало-то жінок ждало на Русі його повороту з походів? Ні! Царівна — це для його народу ідол признаної володарем світу богом даної влади усього роду Рюриковичів над усім народом. А чим вона буде для нього, це покаже майбутнє. Бо поки що у нього є ще інша причина добувати меч у боротьбі...

— Вибачте, милостивий конунгу! — заговорив Ляйфр.— Ми, дружина, добудемо тобі слави й без тебе! Навіщо ж ти везеш свою дорогу голову у бій? Ти ж не дружинник імператора, плати тобі не буде за подвиги хоробрості! А хто заплатить нам, якщо валькіра подасть тобі жереб смерті?

Володимир усміхнувся.

— Плати не буде, але може бути щось більше! — відповів.

Ці слова заспокоїли варяга і пояснили рішення князя, який не як князь, а як той герой бажав показати усьому світу чи тільки своїй вибраній — свою відвагу і силу.

VIII. Битва

На кормі останньої гостродонної чайки сидів великий князь і вдивлявся у срібну смугу, яку стелив місяць на водах Пропонтіди²⁹. Човни плили наче по розтопленому металі. Порухи весел розбризкували те сяєво у тисячні клаптики, смужки, краплини, які верталися вниз перлистим дощем. Хвилювалося сяєво, гнулося, пружилося і сліпило зір переливами блисків. Мовчало довкола все, тільки ритмічний шум весел переривав тишу. Швидко цей гомін злився з тишею в одну гармонійну цілість.

— Ти чув мою розмову з Анастасом? — спитав князь Романа Олешича.
— Він остерігає мене перед скритовбивниками. А коли він правду каже,

то де дівається Христова віра кесарів? Видко, закони життя зовсім не те, що правда іноків!

Наче зі сну, підняв голову Роман.

— Твоя правда, о великий і премудрий! Життя кланяється ідолам, а ідолів треба нищити топором.

Мряка густіла щораз більше, а коли зарожевілося на сході небо, човни плили вже тільки за східним вітром. Тоді велів Володимир грядням випередити всі човни і поплив попереду.

Світало.

Саме у тому місці неба, звідки повівав свіжий, ранішній вітрець, підіймалося Понад овид сонце. Його велична, криваво-червона куля просвітлила відразу густу мряку. Я берегів стали хмарами здійматися ключі водяної птиці. Усе море було пусте: сусідство обох флотів відстрашило купців та корабельників. Вони не знали, кому треба буде приносити після битви чолобитну за свобідний проїзд Геллеспонтом, але знали, що перед битвою ні один із противників не пощадить чужого майна та життя безборонних. У віддалі засиніли береги і щораз виразніше виступали скелясті обриви Херсонеса. Мряка рідшала, клубилася, йшла вгору, щезала на очах. Нагло з шести тисяч грудей залунав голосний оклик радості. Я вузини між Сестом і Абідом плила громада дромонів30 у віддалі якоїсь милі. Маючи сонце за собою, ясно бачили варяги на кожному по дві щогли з довгими реями та поприв'язуваними до них зверткими вітрилами. Бо вітер дув супротивний, тому і дромони йшли на веслах. Над щоглами та реями маяли прапори, деякі незвичайно барвисті, і лише хвилинами вискакували з-поза вітрил.

Та ворохобники не бачили ще варягів. Сонце, якому назустріч ішов їх флот, сліпило їх, а у щедро розливаних відблисках губилися низькі човни Володимирової раті. Та за цими човнами пліло ще кілька цісарських

дромонів. Були це монери³¹ з одним рядом весел, із одною щоглою та великим трикутним вітрилом. Вітрила вітер видував у великі череваті бані. Ворохобники мусили їх бачити, одначе непомітно було між їх кораблями якогось оживлення. Невеличка кількість цісарських монер непокоїла ворога, який, певно, гадав, що це тільки ескорта якогось посла або втікачі з цісарського флоту. Отак доплили з обох боків на віддаль яких п'ятсот сажнів.

На даний знак піднялися вгору весла дромонів, і вони зупинилися на місці та стали швидко уставлятися у два ряди. Посередині найбільші, менші по боках. П'ять монер ішло ззаду, наче допоміжний відділ. Видко, вождь ворохобників знав, з ким буде мати діло. Низенькі човни бували тільки у тавроскітів, які недавно ще загрожували престолові імператора. Завзяття їх було страшне. Навіть очевидна смерть від води чи грецького вогню не спинювала їхньої загонистості, і вони з першого розгону здобували всяке судно.

Пограбувати Царгород було мрією кожного тавроскіта. Про золотoverхі палати, паволоки, дукачі та самоцвіти співали наддніпрянські матері немовлятам вже у колиці.

Ляйфр пересів на іншу чайку і з половиною варязьких суден переплив на праву сторону імператорських дромонів. Володимир упорядкував свої човни на лівому боці, а дромони мали творити осередок бойової лінії. І так плили обидва флоти, доки не були так близько, що вже можна було перекликнутися. З-поміж греків швидко понеслися образливі слова, якими визивали противника до бою. Їх голоси звучали пронизливо, як крики журавлів, що збираються летіти у вирій. Бралися греки визивати і тавроскітів своєю та їхньою мовою, одначе тавроскіти проти свого звичаю мовчали.

Вкінці загуділи на ворожому флоті сурми, і струнка лінія високих дромонів, наче пересувана одною рукою, поплила назустріч варязьким зміям. І ось зацвіли на чердаках клуби чорного диму, а огнисті клубки чи кулі стали летіти на напасників. Але віддаль була завелика, і вони

попадали на воду, де й горіли далі негасним полум'ям. Цей пливкий "грецький вогонь" поширювався поверх хвиль і горів, як німа погроза напасників. Ось уже зміїні пащі човнів між цими озерцями живого вогню... Ось весло зачепило об одно із них і вмить загорілося, наче смолоскип.

— Очеви в руки! — закричав Ляйфр у цю мить.— Вітрила вділ! Вперед, кому миле життя. Льогі! Льогі!

— Льогі! Льогі! — закричали варяги і з усіх сил налягли на весла. Стрілою понеслися човни вперед, аж від гострих носів хвиля зашуміла і білими бризками піни охляпала чердак ватажків.

А тоді удруге загуділи лиховісні дула, а клубки полетіли у човни. Вмить загорілися лавки та щогли, весла, облавки, днища. Та не це було найстрашніше. У кожному човні стояли готові мішки піску, яким засипувано місце, де палав клубок, і страшне полум'я вмить загасало. Зате страшна доля була тих, чиє тіло зіткнулося з цим диявольським винаходом. Жива людина горіла живим вогнем і хоч скочила у воду, то без небезпечного попарення не виходив ніхто. Не було випадку, щоб навіть легша рана загоїлася на кому-небудь.

Зойки почулися з кільканадцятьох човнів, та досвідні варяги знали, що, хто доторкнеться пораненого, той загориться і сам, і в тій хвилині викидали за облавок усіх влучених вогнем, самі ж плили далі. Градом посипалися у човни стріли, кулі із пращ, та свистали камені з метавок, але це був для варягів буденний хліб. Одно судно швидко вискочило поперед інших, а два гридні, що стояли напереді, довгими очепами причепилися до самого середнього дромона у бойовій лінії ворога. Закричали одним голосом варяги, а Ляйфр, здавалося, скочить у воду, щоб швидше доплисти до ворога.

— Конунг уперед, конунг перший між нами! — кричав, як божевільний.— Сором нам усім! Ге-я!

Глухо стукнули об себе судна і вмить, наче мурашки по пні дерева, поповзли варяги по стрімких стінах угору. Чимало їх попадало назад у човни, спихані списами, мечами, ранені стрілами, ратищами, каменяками. Та вистало одному з тих страшних синів далекої півночі досягти чердака, як пропадало все. Не під силу було грекам, вірменам або хоч би ізаврійцям боротися з варягами або тавроскітами на мечі і топори. Вояки Варди Фоки гинули десятками від швидких ненадійних ударів північного варвара. Та найзавзятіший бій був на найбільшому, середньому дромоні, куди вдерся сам Володимир. Він скинув з плеча варязький плащ і, ослонивши себе щитом, кинувся тигром на задубілих грецьких вояків. Кілька ратищ застрягло у щиті князя, одне з них ударило об його шолом, який із брязкотом покотився на чердак дромона. Темно-русява чуприна, ніби львина грива, замаяла високо-високо, вище всіх крилатих та чубатих голів.

— Конунг! Конунг! — закричали варяги.

— Слава, слава князеві! — закричали й собі русичі, та з таким нестриманим розмахом кинулися на судна, що ні один із дромоні в не оборонився.

Одним махом меча розчерепив князь голову найближчого ворога, за цим повалив другого, третього, вкінці, побачивши здалека на кормі наварха у золотистій зброї та червоному плащі, з окликом радості кинувся на поміст, який лучив чердак з кормою. У панічному переполосі тікали перед ним останні оборонці чердака, а він гонив їх, не дивлячись, чи хто йде за ним, чи ні. Але вірний Роман не відступав від князя ні на крок. Він підняв його шолом і щитом та мечем ослонював боки від направлених на геройську постать ратищ і стріл. Його самого у двох місцях влучили злегка стріли ворога, та він не звертав на це уваги, і коли побачив, як наварх велів з високої корми кинути на напасників горшки з грецьким вогнем, ухопив Володимира і відтягнув його назад.

— Що ти... поганче? Пусти, бо вб'ю! — рвався князь до ворога.

— Хвилинку, милостивий князю! — відповів молодець.— Ось вони там кидають огонь...

І швидким рухом накрив голову Володимира. Тим часом дружинники випередили князя і заповнили собою поміст. Голосні крики радості почулися з уст невольників, яких приковували до лавок, найняті свобідні гребці зривалися та тікали і собі на корму, але на них кинулися варяги, і вмить почалася різня.

Тим часом Анастас, який нарівні з варягами йшов уперед, побачив те, чого не виділи очі переможців. Кілька дромонів, які досі не брали участі у бою, стали на веслах під'їздити щораз то ближче, а рівночасно за ними, між низькими гребенями хвиль, появилось двадцять "зміїв", які був вислав Володимир під Сест ще звечора. Досвідний грек зміркував швидко, що, заки варяги допливуть, допоміжні запасні дромони зможуть наробити чимало бешкету, а навіть полонити, зранити чи попарити князя. Тому скочив між гребців і, зайнявши місце впорядчика, словами звичайної команди кидав накази, як гребти веслами. Всі приковані раби машинально послухались, тим радше, що бачили команду в руках противників. Анастас мечем вибивав такт на мідяній блясі впорядчика і на велике зачудування всіх дромон, де лунали крики, стогони, падали трупи, плив на веслах поза лінію варязьких "зміїв", наче тікав від тих, що бажали його врятувати.

Наварх побачив те диво й опустив руки. Він стояв хвилину між своїми, наче викована з бронзи статуя, а там і кинув меч до стіп Володимира та прикляк на скривавленій палубі, здіймаючи з голови золотистий шолом.

— Піддаюся, достойний, твоїй ласці! — сказав голосно, а хором повторили за ним ці слова всі оборонці. Із глухим стуком падали на палубу мечі, щити, напівпорожні сагайдаки, ратища, луки. Здавалося зразу, що розлючені варяги не пощаждать бранців, та один кивок князя спинив їх. Їх пов'язали, повели попід поміст судна, а біля люків поставили варту.

Тим часом на інших дромонах кипіла ще боротьба. Деякі піддавалися швидко, зате інші боронилися завзято до останньої стріли, до останньої краплі крові. Уперше малоазійські та грецькі пірати, сарацени та ізаврійці зустрілися з варягами під власним полководцем, і показалося, що ні їх вправа у морському ділі, ні воєнні машини не дорівнюють варязькій хоробрості. Погляд страшних сіро-синіх варязьких очей, небуденні біляві постаті героїв півночі вже самою своєю появою тривожили середземноморців. Не один із греків пам'ятав тавроскітів і варягів із давніших літ, та тоді за ними стояли могутні стіни Царгорода, величезний флот дромонів, сотні дул із грецьким вогнем, а головне — святий омофор імператора. Тут усе було навпаки. Вони поборювали саме тих імператорів, і то не на те, щоб знівечити безсмертний символ божої влади на землі, а щоб вінок її вкрасти від правих власників, а вложити на нечестиву голову Фоки...

Гордо глядів Володимир із корми дромона на перемогу, та нагло занепокоївся. Шість запасних суден Фоки уже доплили до бойової лінії, ось уже загорівся один із забраних кораблів, і видно було, як варяги скачуть з високого судна у свою низеньку чайку.

Та в цю мить десь з-поза суден напасників виринули з-поміж низьких валів Лукомор'я нові "змії", а оклик із тисячі уст вітав допомогу.

Круто повернули останні дромони ворога. Перед ними була бойова лінія, з-поза неї загрожували їм судна імператорів, які не брали ще зовсім участі у битві,— за ними двадцять "зміїв". Загибель була неминуча. Останні дромони повстанців, користуючись вітром і течією, чимдужче помчали назад за закрут берега біля Абіда. Швидко скрилися судна за скалами, а вслід за ними двадцять варязьких "зміїв" під проводом Ляйфра поплило за ними. Ляйфр мав наказ вистежити стан головної сили Фоки та відтяти його, коли можливо, від моря.

Битва закінчилася.

З розвиненими прапорами уставилися рядом дромони Володимира, а Сікопулос, заступник Скїллоса, вичепурений у всі зверхні відзнаки свого становища, вступив на корму здобутого Володимиром дромона. За ним у барвисті туніки зодягнені слуги несли повні мішки, дорогу зброю та завинений у чорне сукно чималий збиток.

— Світліший князю! — промовив Сікопулос так, що чули його всі.— Очевидна благодать господа зійшла на голови боголюбивих імператорів Василія і Костянтина. Вонато просвітила їх і казала їм вибрати полководцем саме тебе! Твоя хоробрість світитиме по всі дні прикладом для нащадків. Ти багатий, ти могутній, тож не даровують тобі милостиві ні земель, ні золота, тільки зодягають тебе ризою патриція, яка рівняє тебе з найпершими в імперії.

Сікопулос витягнув з-за пазухи запечатаний збиток пергаменту з великою печаткою імператора, поцілував її, зламав печатку і, розгорнувши, прочитав, що боголюбиві імператори дозволяють великому князеві на триумфальний в'їзд у Царгород і просять його за десять днів на святочний бенкет у хризотриклїнії.

— Велика дяка боголюбивим імператорам за їх щедрість. Хай бог стократно відплатить їм за все, що вони даровують нам!

Сказавши це, великий князь сів у човен і пересів на дромон, на якому прибув у Пропонтїду. Я ним їхав Сікопулос, Анастас і молодий варязький сотник Оляф Бріксон. Кораблі завернули на місці і поплили назад до піскових лав при усті річки Практія.

Князь наказав після обїду підняти весла, і швидко глибокий спокій огорнув увесь флот. Володимир положився спати у кормовій каюті, а молодий Оляф ляг поперек входу на долівці, щоб власним тілом берегти його спокій.

Було пізно, як Роман вискочив на чердак і швидким кроком крайньо схвильований ішов на корму.

— Де князь? — спитав схвильовано Оляфа.

— Що таке сталось, достойний воєводо? — спитав Анастас, підступаючи.

— Бранці вирізані!

Руки Романа тремтіли схвильовано.

Та Оляф потягнувся ліниво і засміявся сухо, згідно.

— Велике свято! Який дурень стане годувати ворогів!

— Чого ж бажаєш, хлопче, від князя? — спитав Анастас.

— Кари, Анастасте, лютої кари за злочин. Князь наказав бранців нагодувати і напоїти, а вони... Ах, щоб їм стільки літ довелося конати, скільки я чув смертних криків. Брр!

— Як-то? Капітани не послухали князя? Не нагодували бранців? А, як так...

Тут Анастас пустився сам іти до одвірка, та в цей мент високе чоло та веселе лице великого князя виглянуло крізь двері.

Він бистро розглянувся.

— А, Олешич? Що там? Бранців відвів, нагодував?

— Так, милостивий князю! Приказ я сповнив, бранців віддав і при мені дали їм хліба, риби і по чарці вина, та нагло кинулася на них озброєна залога дромонів та вірменські піхотинці, які були в таборі, і... душа здригається від спогаду! Вимордували їх за два отченаші. Опісля вкинули трупи у річку, яка винесла їх у море.

Володимир слухав, як би вражений громом. Його очі потемніли і над чолом нависли зморшки.

— За десять днів мав ти, милостивий володарю, відбувати тріумф. І ось Сікопулос вислав бранців наперед,— почувся тихий голос Анастаса.

Мов гадюкою вжалений, кинувся Володимир усім тілом.

— Ах!

Він рукою вхопився за горло, наче душила його злоба. Море шуміло, білі скиби піни відколювалися по обох боках острого корабельного носа, а вітер свистів у линвах та лопотів вітрилом. Довгу хвилину мовчав Володимир, а там і спитав спокійно, тихим голосом зовсім зрівноваженої людини:

— Що ж ти сказав на це, Олешич?

— Я... Я скаженів із розпуки та ганьби, та тоді показали мені писаний наказ Сікопулоса, який пішов за розпорядком імператорів — вимордувати всіх бранців без суду для прикладу!

Глибоко відсапнув Володимир.

— Значить, наказ імператорів? — спитав.

— Так, милостивий князю, і ти один можеш їх покарати за звірство. Гей, воювали ми з в'ятичами, печенігами, ляхами, товкли собою по всіх усядах, бачили не одну погань, не один злочин, але такого, їй-богу, ще ні. Мордувати бідних моряків, які, певно, шукали при флоті Фоки хліба.

— Покинь це, Олешич! Тут нема кого карати, а до імператорів нам зависоко і задалеко. Не наше діло. Залишіть мене самого.

Анастас з Оляфом ступали наостанку.

— Залишися, Романе, тут. Я пришлю тобі ще декого до товариства. Недобре, щоб князь залишався без сторожі,— прошепотів грек Олешичеві.

ІХ. Хрестовий знак

Злочин на безборонних бранців сильно зажурило Володимира. Не одну криваву картину бачили очі його пам'яті із воєнних років після смерті великого Святослава. Масове убивство траплялося не раз: убивали колись поляни рабів, жінок та дітей при похороні або тризни, убивали і тепер часами при жертвах Перунові на київських горах. Не одну сотню половлених печенігів та в'ятичів велів князь вішати за грабіж або зраду, але все це була кара за злочини. Все ж за десять років не видав князь на всіх землях просторого східного низу стільки засудів, скільки їх тепер виконано під його боком на основі паперу, підписаного імператорами. Бистрим поглядом державного мужа збагнув великий князь Києва відразу, що вина за ворохобні паде на самих імператорів та їх державний лад, і саме тому різня бранців видавалася йому різнею невинних людей, яким скоріше треба було дати шматок хліба та грядку власної землі. Але найбільшим болем наповняло серце князя те, що такий засуд ішов урозріз із Христовою вірою. Довго томився великий князь, ходячи по каюті, та слухав свисту західного вихру в корабельних линвах. Я моря надбігали гребенясті вали і з плюскотом розбивалися об корму дромона

та далеко вдиралися у пісок пристані, мішаючи свої солоні води з солодкою отрутою Практия.

Потер чоло рукою і, взявши плащ, насунув на голову каптур, а там і вийшов з каюти. Князь перейшов на берег, не стрінувши нікого. Гамір раті, яка бенкетувала в таборі, казав йому завернути з простої дороги, і він пішов узбережжям, де стояли човни варягів. У віддалі яких двадцяти кроків, наче тінь, ступав за ним Роман. Нагло князь зупинився. Находився саме біля шатра, яке велів розбити для себе ще попередньої днини. І князь почув виразно людський голос, який у розмові вимовив його ймення. Мимохіть став наслухувати; пізнав по хвилині, що це голоси Анастаса і Сікопулоса.

— Надумався добре, достойний! — говорив заступник Скіллоса.— Мантія патриція, зворот усіх урядів і майна, корсунське намісництво. Мало тобі, так домагайся більше. А за це вистачить влити у вино чи страву кілька краплин із цієї пляшечки. Це варвар, поганин, ворог і до того небезпечний ворог!

— На таку приману ти мене не зловиш. Є дві причини, через які не можу тобі приобіцяти нічого. Перша це те, що я справді не бажаю від життя нічого, крім спокою. А такий мир найду тепер тільки під широкими крилами володаря Русі.

— А друга?..

— Що я люблю його, достойний domestiку, і поважаю. Це лев та орел в одній особі.

— Отже, ні!

— Ні!

— Так бувай здоров! Не бійся, найдеться ще такий, що візьме нагороду. А тям свою присягу, під якою ми почали розмову.

Князь віддалився скоро від пристані і знову почув гамір вояків, що бенкетували, а там і голосний оклик "слава", який підняла рать при його появі. Він з ласкавим усміхом увійшов між варягів, випив чарку вина, вийняв ніж, відрізав собі із цілого печеного вола шматок м'яса і спокійно почав їсти, гуторячи з ватажками човнів. Романові казав приготувати для себе плящину вина і самому її берегти, а коли той здивувався, додав шепотом:

— Не забудь, що після бенкету приходять часто меч або отрута. Меч у наших руках, але отрута ні.

Поблід Роман, затривожився і пильно беріг вино, яке мав пити князь.

Тим часом від моря чути було звук рога, добре знаний кожному варягові чи полянинові, а вслід за тим заблимали у чорній ночі червонаві вогники.

— Ляйфр вернувся, Ляйфр!

— Ба, везе і дромони,— викрикували підпилі вже варяги.

— Га-я! Слава переможцеві! — гукали і хвилею пливли до пристані вітати переможця.

Ляйфр не втратив жодного гридня, ні одного човна, а привіз з собою кільканадцять суден з устя річки Роді я, над якою був табір Барди Фоки. На хвилину опустів майдан табору, де стояли столи з вечерею, і тільки великий князь залишився на своєму місці у товаристві прибічників.

Саме тоді, коли від пристані приходили варяги, з пітьми виринув Сікопулос у парадному одязі, оточений службою, а за ним ступав Анастас.

— Спізнюєшся, достойний,— засміявся приязно великий князь.— Певно, знову бігав ти на свій дромон за наказами боголюбивих імператорів. Але я,— тут підніс сильно голос,— я наказую убивати бранців, і кожний, хто це вчинить, умре!

Наче вертепна кукла грецьких скоморохів, зігнувся domestik царя аж до землі.

— Бачу, князю, що ти прогнівався на твого раба за те, що він виконав волю порфірородних володарів. Я гадав, що не слід мені непокоїти тебе справою, яку ти, певно, порішив з імператорами у золотокованій палаті ще до твого виїзду.

Облесний та zarazом злобний усміх викривив уста domestика у відразливу маску хитруна.

У цій хвилині ввійшов Ляйфр, і Володимир, відвернувшись зневажливо від Сікопулоса, підняв чарку догори:

— Ось справжній переможець! Сюди до мене, любий герою, і заки одержиш дари від тих, що цінять твою перемогу, прийми цю чарку з рук того, хто цінить твою хоробрість.

Випив ущерть, а там і подав налиту чарку Ляйфрові. Цей узяв її, випив і відповів:

— За твоїм прикладом, конунгу, наче за ясним Бальдуром, ішли ми у святий бій, на твоїх очах згинули герої, яким валькіра подала щасливий жереб смерті. Слава їм за це! Слава князеві!

— Слава! Слава! — кричали варяги, захоплені словами князя, який відступав перемогу Ляйфрові, хоч сам її виборов.

Усі розсілися за столом і вже не звертали уваги на золото, яке передав Ляйфрові Сікопулос, та на похвальне слово, яке при цьому виголосив. Ляйфр також кивнув тільки головою, згорнув золото у мішок, а там покvapно зайняв місце праворуч Володимира. Під час загальної розмови, коли шум запанував над столом, Володимир нахилився до свого сусіда і сказав до нього тихцем:

— Затям собі того грека, що давав тобі дарунок від імператора. Цей чоловік бажає отруїти мене і має для цього при собі маленьку плящину з отрутою. На всіх богів Вальгаллі та Нільфгайму, не гляди на нього, Ляйфре, бо погляд твій зрадить тебе і мене. Ухопиш його сьогодні і перетрусиш його одяг. Якщо не знайдеться плящина, так скажеш, Що при його розмові з Анастасом був ще хтось третій, і цей третій переказує йому, що деколи на варварській півночі поруч ведмедів і кабанів виводяться полози і лисиці. Його самого пустиш на волю і будь певний, що він ні словечка не згадає нікому про свою халепу. Зрозумів?

Спокійно встав великий князь із-за столу, кивнув на Романа й Анастаса, і по хвилині всі три ступали темною доріжкою до ряду кораблів при березі.

— Анастасе! Чи ти готов їхати зі мною?

— Я те саме бажав тобі порадити, милостивий! Не жди на військо, а їдь передом!

— Чому ж то? При війську завжди безпечніше!

— У нас ні! — усміхнувся Анастас.— У війську забагато мечів, ножів та на все готових горлорізів.

— Меч та ніж не лякають мене, тільки те, чого ти не сказав, хоч і мав на думці.

— Возьми, князю, гребців із дромонів. Між ними багато полян та болгар, а болгари радо послужать тобі.

— Не гребли б сліпі веслами, якби не мечь видющих. Не поневолило б їх плем'я Святослава. А так...

— А так освободить їх рука Святославича! — закінчив Анастас.

* * *

Третього ранку після кривавого розгрому Варди Фоки низький та довгий човен опливав царгородський Фарос при в'їзді у Золотий Ріг. Якби не те, що на переді судна не було зміїної голови, кожний впізнав би вміть, що це варязький човен.

Плавці залишили за собою Буколеон, Порфіреон, Софію, Гіподром, Фарос, і човен в'їхав у Золотий Ріг. Тут було гамірніше, бо з передміських садів і хуторів їхали у вічний город цілі валки возів, візків, теліг, в'ючних звірят та цілі полки навантажених мішками людей. Вони везли і несли м'ясо, хліб, городину, рибу та всіляку поживу, якої потребує щодня велике місто. У двох місцях Золотого Рога два великі пороми перевозили приїжджих на той бік, а дві брами стояли настіж. На узбережжі вартові в кольчугах, круглих римських шоломах, з великими щитами, та не надто довгими списами берегли ворота. Та ні залога, ні перекупні, ні приворітники не звертали уваги на судно Володимира. Всі гадали, що хтось з руських гречників їздив на ніч ловити рибу у Боспор і тепер вертається. Без перешкоди допливли до Влахерну, якого копули й тераси в освітленні ранку видавалися казковими замками арабських оповідачів. Вкінці очам плавців показалися потрійні стіни "кесаря Теодосія", а за ними передмістя святого Маманта, де була церква ієромонаха Анфімія.

День і ніч хильцем-нишком крутилися у пристані простоволосі, у мужицькі нагортки одіті греки з хитрим поглядом чорних очей і швидкими рухами. У кожного за пазухою було свистальце, звук якого доходив до городських воріт. Були це військові урядовці, які стежили за кожним підзорливим рухом між гістьми та остерігали залогу столиці.

— Закрий лице, князю! — сказав Анастас, показуючи на них.

— Навіщо? — здивувався князь.

— Ті люди на березі — це агенти префекта.

Анастас видобув із-за туніки дві вузьенькі наліпки, помазані риб'ячим клеєм. Звогчив їх, підтягнув у двох місцях шкіру лиця і приклеїв наліпками так, що все лице змінило вигляд. Я кругловидого стало подовгасте, малі повні уста розтягнулися від уха до уха та стали тонкі, наче у старого скнари. Опісля зачесав волосся на виски, щоб закрити наліпки, і глибоко насунув на очі повстяний капелюх.

— Аж у такій подобі я зможу бути там, де схочу?

— Так! Будеш і побачиш усе, та випхай ще собі щелепи ганчіркою, підв'яжи голову і насунь на чоло ось це.

Тут подав йому плетену з вовни шапку, грибуватий верх якої нависав на лице, ніби окап шолома.

— А ти, Романе, кинь шолом і спис, розв'яжи волосся, меч заховай під плащем звичайного гребця та бери в руки весло.

За хвилину всі, наче гурт скромних купців, попрямували у церкву святого Мами. Люди префекта гляділи на них хвилину, але не помітили на них нічого незвичайного. Коли ті "роси" йшли до церкви, то це доказ, що були Христової віри, отже, не були небезпечні.

Х. Анна

Володимир увійшов у Царгород як купець-гречник із помічниками та посередником-греком і одержав на це при брамі значок. Від часу Святославових воєн годі було крадьки перелізти через потрійні заборона Теодосія, бо всі щербки у стінах направлено, а біля всіх воріт і хвіртки на вежах стояли варти. Ціла юрба провідників накинулася на приходнів, як тільки вони перейшли третю лінію укріплень. Одні допитувалися, що купець має на продаж, другі, що бажає купити, інші викрикували ціну шкір, меду, воску, риби, челяді, паволок, вина, зброї та сукна.

Зразу повернули всі три мужі ліворуч, де у напівкруглому виступі здіймалася церква Влахеронської богородиці, за нею палата, а при самих укріпленнях та над Золотим Рогом чудові сади. У півтіні церкви серед обляків кадила Анастас залишив обох товаришів, а сам вийшов на площу, де всілякі перекупці продавали пражений біб, горох, дрібну рибу, коржі з медом та овочі. Ще вночі наспіла сюди вістка про розгром Варди Фоки між Сестом та Абідом, і захоплені оклики зустрічали герольдів городського префекта, які звіщали народів, що за наказом боголюбивих імператорів дружина князя тавроскітів розбила ворохобників.

Коли тільки втихли окличники, почались розмови. Перший голос мали прихильники македонського дому, які прославляли премудрість "панів світу", царів Сходу і Заходу, що зуміли недавнього ворога повернути у вірного союзника. Саме підійшов Анастас до не старого ще продавця сиру.

— А чи ти не гадаєш, поважний, що перемога ця дісталася імператорам надто дорогою ціною? — спитав Анастас продавця і набрав вигляду дармоїда, який вештається ранком на базарі, щоб дещо "розправити язик".

— Як-то? — зневажливо спитав крамар.

— Так ти, певно, чув, що Володимир бажає руки порфірородної царівни Анни...

— Ах, тріс би клятий поганин! Налякала мене страшно ця швидка перемога,— говорив, віддихаючи глибоко.— Ми всі гадали, що Володимир поволоводиться з ворохобниками хоч два-три місяці, а за цей час можна буде віддати царівну за когось другого. А тут маєш!

— Врубай мені козячого сиру так на півдрахми! — прохав Анастас.

Крамар усміхався весело.

— Так, так! — говорив, краючи сир.— Ми тут у Царгороді добре чуємо, як росте трава та як витоплюється з комара сало. Ось тобі і сир на два пінязі.

Анастас узяв сир, вийняв дві тоненькі срібні монети, а там, наче нагадуючи собі щось, спитав:

— А чи нема страху, щоб цей варвар не взяв Анни силою?

— Не бійся, друже! Царівна тут, у Влахерні. Навіть і так не найшли б її варяги. Вони гляділи б її у Магнаврі, Буколеоні, та ніколи тут, під боком варяго-руської пристані. Ніхто не пройде Теодозія, ніхто не перелізе через високі заборолу укріплень палати.

— Так спасибі за вісточку та за потіху! Треба йти у церкву подякувати за ласку Всевишнього для нас, грішних.

Анастас відійшов лінивим кроком дармоїда, та коли крамар з сиром залишився далеко, підтягнув на собі туніку і побіг у церкву.

— Де ти дівався? — спитав князь.

— Дякуй богу, милостивий, твоя мрія готова здійснитися швидко.
Ходи.

Саме скінчилась відправа. Анастас увійшов на східці, які вели на хори, а Володимир і Роман ішли за ним. Я подивом придивлявся великий князь до різьби, яка зображала виноградне листя, спілі грона, голови та крила янголів — усе те пов'язане у мистецькі викрутаси, нібито безладні, а такі гармонійні, наче пісня, співана на вісім голосів. На хорах не було нікого. Запах копоті та воску був сильніший, ніж надоліні, а скрізь на скісних пультах лежали фоліанти з напівами.

Пильно розглянувся Анастас довкола, а там і приступив до одного з чималих свічників, що були вмуровані у стіни за стовпи.

— Дивіться пильно на східці, чи не підходить хто чужий! — сказав шепотом і з усієї сили натиснув віддолу одне з рамен свічника.

І вмить безшумно відчинилася бічниця грубого стовпа, на якому спочивало синьо-золоте склепіння церкви.

— Живо за мною! — наглив.

І, наче привиди, зчезли всі три у стовпі. Тихо замкнулася за ними стіна, й огорнула їх пільма.

— Позір! Тут східці! — сказав Анастас і поліз уперед.

— Чому тремтить твій голос? — спитав князь.

— Це спомини, князю, гіркі та солодкі, гарні і погані. А є між ними такі осоружні і чорні, мов та ніч...

Мовчки лізли вниз, наче в ад. У закопі ставало щораз душніше та темніше, доки Анастас не ступив на рівну землю.

— Чи аби не подушимося? — спитав Роман.

— Зараз стане холодно, а навіть вогко. Тут направо гроби, а ліворуч відплив збірника води.

І справді, почувся десь у темряві тихий шум води, яка текла.

Довго ступали так у пітьмі, вкінці грек викресав вогонь.

— Слава Всевишньому! — сказав радісно.— Велике твоє щастя, деспота, і я, грішний, не гадав, що все піде так гарно та гладко.

— Ми, здається, в якійсь кімнаті,— здогадувався Роман, обмацуючи вогкі стіни, які у цьому місці розступались довкола.

— Так, бачу, що від останнього разу, як я тут був, тобто дванадцяти літ, не проходила туди жива людина.

Викресав вогню удруге і запалив грудочку губки. При її слабенькому світлі показав у заглибині стіни на якісь тріски.

— Ось бачите, це смолоскипи, які приніс я востаннє. Вони вогкі, але біля них лежить ще золота коробочка з губкою та кресалом.

— Бачу тут якісь сходи! — замітив князь, якого вся мандрівка стала вже сама собою займати.

— Цими сходами підемо,— сказав грек,— але ще не швидко. Поки що мусимо ще одне полагодити, а для цього треба нам світла.

— Ба! Де ж його взяти? Смолоскипи, кажеш, вогкі! — відповів Роман.
— Хіба пожди! У мене є дерев'яна дощина у піхвах меча.

Видобув ніж, протяв шкіру і здер її враз із срібним окуттям. Показалися дві тонкі дощини. Опісля вирвав з шапки вовняну підшивку, полупав дерево ножиком і швидко у виступі стіни розложив маленьку ватру. При димному світлі побачили мандрівники, що знаходяться у невеликій кімнаті. Перед ними був у стіні чотирикутний отвір, у якому видніли перші ступні нових східців.

— За мною, сюди! — показав Анастас ліворуч.

— Там теж нічого нема!

— Ба, побачиш!

І справді, коли підійшли, помітив Володимир, що це не одноціла стіна, а дві, які заходять одна за одну і залишають вузький прохід десь униз.

— Бачите, це перехід. Він веде глибоко, глибоко вниз, аж до рівня Золотого Рога. Морська вода доходить аж сюди, а над нею ще на яких два лікті склепіння. Під ним був колись човник, яким можна було виплисти на залив, та тепер його нема. Та можна перейти вбхід, бо води всього на лікоть або півтора. Досі все йде гаразд. Може бути, що при повороті не можна буде перейти через церкву, а тоді тобі, князю, придасться цей перехід.

По хвилині опинилися всі наверху у довгавій комірчині, де панувала сутінь. Комірчина ця творила, видно, складову частину стіни самої палати або огорожі саду. Каміння, з якого збудована була стіна, не приставало щільно, тому різними шпарами падало туди світло дня. Анастас надавив щось у стіні, гейби свічник у церкві. І ось стіна розступилася, заскрипіли заржавілі завіси, а Анастас покрутив головою.

— Таки справді не було тут нікого ще з того часу. Тоді Теофано наказала намастити двері,— сказав.

Повними грудьми вдихували Володимир і його товариші чисте повітря після духоти підземелля. Вони були у густо оброслій виноградом альтані, посередині якої стояв стіл із гладженого граніту. Довкола були зручні широкі камінні лежанки. І стіл, і лежанки покривав грубий шар торішнього листя, пороху, просохлого болота, навіяного піску.

— А тепер ти, Романе, залишися тут,— сказав грек,— і якщо хто надійде і побачить тебе, то ти не гайся, чуєш? І вбий його! Убий його без огляду на те, чи це жінка, чи муж, старий чи молодий, цар чи помивач.

— Убити? Як-то? — почервонів Роман.

— Уб'єш, кажу! — зашипів грек.— Кров ця впаде на мене і на князя, коли ти не хочеш брати її на свою совість. Це ж не Дніпро, не Київ, це Візантія і Золотий Ріг, а ми граємо високу гру, гру за життя.

— Анастасе! — вмішався князь.— Я не хочу, щоб за мною у Влахерні падали трупи. У тебе є ріг, Романе. Задуй у нього, коли тебе відкриють. Не забувай, Анастасе, що ми обидва не греки, ані не варяги!

— Як-то, то ми й боронитися не будемо? — хвилювався грек.

Князь засміявся.

— Друге діло оборона.

— Заждемо, аж царівна вийде у сад. Чудова пора для проходу.

— Царівна?!

Та мандрівка була така дивна, що ніяка вістка не здивувала б тепер князя.

Імператорський сад на Влахерні займав собою півкруг, що вискакував вперед у місці, де стіна Теодосія підходила до Золотого Рога. Третя лінія укріплень служила вже за огорожу для самого саду, а вершки веж виглядали, наче високі альтани з кам'яними балясами. Вершок горбка вирівнювали цісарські будинки в одностайну площу, посередині якої містився доволі великий збірник води. Серед нього на штучній скелі виднів якийсь поганський божок, що виливав воду з амфори. Водяні лілії, кліщинець і косити і росли довкола, а далі від збірника води насадили садівники колом пальми, рожі, жасмин, під якими стояли лавочки для відпочинку. Наче промені, від цього осередку розбігалось двадцять довгих трикутних грядок, засаджених різнобарвними цвітами. Довкола збірника бігла широка стежка, посипана пісочком. Грядки перепліталися та губилися між групами чинар, лаврів, кипарисів, тінистими альтанами або штучними печерами з вапняка та строкатого зліпняка. Статуети Ероса, німф та сатирів раз у раз виринали з-поміж зеленого гілля, як би боялися золотистої бані і високого хребта влахернської церкви. Тому, що імператори здебільшого жили у Магнаврі, Порфіреоні або Буколеоні, божкаріфанатики патріаршого двора забули про віддалений Влахерн, який любила колись Теофано, а тепер Анна.

Хто перейшов добре стережені ворота, які вели з церковної огради у палату, цей опинився наче в старовинному Елізіумі³², де збереглися ще останки казкового світу класичної краси.

І ось за плечима чорноризця, наче за полум'яними безоднями Флягетону та за тихою течією Лети, розвернувся зразок цього забутого раю. Володимирові враз підіймалися груди, ніби при їзді верхи безмежними степами Подніпров'я. Якесь свійське повітря повіяло цілющою струєю розмаху. Ось тут находив він вимріяну волю людини, втілену у творах мистецтва за плечима чорноризої облуди.

Роман і Анастас відступили, бо гадали, що Володимир бажає залишитись сам-один зі своїми гадками. І вони не помилялися. Вони заховалися за густі кущі жасмину, які закривали собою тайний вхід у сад Влахерну, і стежили пильно, чи доріжками від церкви або палати не йдуть люди. У саду не було ні вдової душі. І незчувся володар сходу Європи, як дух його полетів у незнану країну вимріяного гаразду.

Стояв, сидів і роздумував довго, поки його думки не розвіяла жива постать.

Перед ним, вийшовши з-поза групи старовинних різьб, стояла дівчина. Синя, золотом ткани туніка обіймала чудові форми молодого, наче з рожевого мармуру витесаного тіла. Із-під чорних, гладко у вузол зав'язаних кіс та темних, мов крила крука, брів гляділи очі. Легесенький серпанок ослонював голову та шию дівчини. Один кінець спливав зліва вздовж тіла, другий підтримувала горі піднесена права рука, оголена, обнажена повище ліктя. У розхилених устах блищали двома рядами перлів непорочно білі зуби. Я усієї постаті бив маєстат³³ свідомої себе краси, не холодної, не недоступної, а палкої, земної, хоча високої та світлої, як чар Афродіти.

І ось Афродіта підняла руку з серпанком ще вище і звучним голосом спитала:

— Хто ти?

Вмить отямився Володимир, і його очі заблищали. Зсунув з плечей нагортку гридня, підступив до чудової постаті і задивився на неї.

— Хто ти і відкіля тут узявся? — спитала дівчина удруге.

Вона ні кроком не подалася з місця, на якому стояла, в її голосі почувався гнів.

— Ти Анна, сестра імператорів? — спитав спокійним, рівним, певним відповіді тоном володаря. Його голос був низький, глибокий, та звучала в ньому нота незвичайної поваги та тепла, яка звучить у розмові з любою дружиною або дитиною.

— Увесь Царгород знає мене. А ти?

— Я Володимир — великий князь росів...

— Ах!

Личко дівчини злегка приблідло.

— Чи знаєш ти, що жде того, хто сюди закрався? — тут її голос затремтів.

— У майбутньому жде мене твоя ласка, царівно! За неї я мечем боровся зі супостатами твоїх братів, по неї і прийшов!

Похилив голову у поклоні.

— Хто зайде сюди без дозволу, над тим повис засуд смерті.

— Невже ж ти наказала б убити твого судженого?

— Ох, судженого! — відповіла глумливо.

— Так, судженого, Анно. Аж до цієї хвилини не знав я цього, та тепер знаю вже. За цим я сюди й прийшов, щоб дізнатися, чи знайду тільки сестру порфірородних для моєї держави, чи, може, когось для мене самого. Тебе бачу ось перед собою, наче весняну квітку після лютої зими, за якою тужить людина у довгі холодні вечори та ночі. Тепер знаю, що тебе виглядала туга моїх диких молодечих літ...

Поступив два кроки, ніби хотів її доторкнутись.

— Сій, божевільний! Не дотикай мене. Я ще не твоя. Невже ти гадаєш, що християнські володарі віддали б сестру за поганина?

— Бог свідком мені, що більше в мене розуміння Христової правди, ніж у не одного з висохлих ченців та намазаних дияконів патріарха.

— Ох, це може бути,— згідно кинула дівчина,— та немає на тобі знамені хреста, яке бачили б очі.

— Очі? Хрест про око на мені є, а навіть записаний я у книгах святого Мами...

— Справді? — скрикнула Анна й мимохіть поступила крок наперед.— Так ти, володарю росі в, охрестився? Ти гадаєш охрестити всі землі тавроскітів і привести їх по послуху боголюбивим? О, вчини це, вчини! Ромейська імперія прожене тоді агарян у піски східної пустині та покорить західних варварів, як за царя Юстиніана...

— Згадай, Анно, про ці мільйони нових християн на сході та півночі, а тоді щойно думай про нові завоювання.

Схилила голівку.

— Вибач! — сказала.— Ти правду сказав, що в тебе більше розуміння Христової віри, ніж у нас.

Вона ніколи досі не мала нагоди зустрічати людей цього типу. Хоч не мала великої освіти та досвіду, вона збагнула, що умом не доросла до нього та що його розмах та сила поривають її за собою. Ні, такої сили не було в нікого з мужів македонського дому, у нікого з придворних вельмож, ні з приїжджих князів. Я якоюсь дивною самозарозумілістю він сягав по неї і то не рукою, словом, підхлібством, усміхом, чутливою

поведінкою, а всією появою. Ні, при боці такої людини вона не затужить за Золотим Рогом. А все ж дратувала її його мужеська самовпевненість.

— Великий князю, яку вагу мають наші слова? Моя доля в руках імператорів.

— Я не хотів тебе образити, Анно, звертаючись до них, коли йде про тебе. Ось чому не з'явився я у хризотрикліній, ні у Магнавру, а у Влахерн, бо ж мені йшло тільки про тебе, Анно. Будь ти тільки звичайна собі жінка, яких є тисячі по світу, то я, певно, вдоволився б якою-небудь грекинею з руки імператорів, якщо за нею йшов би княжий вінок, скіпетр та влада. Але спершу я хотів побачити тебе, тільки тебе і забути про все інше.

— Ох, ті жінки, яких у тебе так багато! — спалахнула царівна зовсім по-жіночому.

Володимир засміявся:

— Хто кланявся ідолам і прозрів, цей покине їх для хреста! Хто тебе пізнав, Анно, для того нема інших жінок у світі.

З-поза кущів показався Анастас і зігнувся в земному поклоні перед царівною.

— Служба йде з палати за тобою, милостива княжно! — сказав.

— Ох, як я забарилася! Відійди, Володимире, щоб тебе ще не знайшли.

І рожі зацвіли на личку царівни.

XI. Леви й гадюки

Від пристані до касарні³⁴ катафрантів недалеко гіподрому тісними вуличками портової діляниці ступав величавий похід. Попереду йшли дві сотні варягів у кінчастих шоломах, з довгими мечами та круглими й овальними щитами. Шкіряні каптани, кожухи та півпанцирі різної форми та походження мали чимало дір, сліди недавнього бою. Ніякі шовкові, ні вовняні нагортки не закривали зброї, як це було звичаєм того часу. Тільки два ватажки мали поверх кольчуги скромно шиті червоні сорочки з золотистим галуном. Крім мечів, були ще в кожного спис або топір, а в декого молот на короткій ручці. Не видно було сагайдаків та луків, зброї, яку носили отроки, джури³⁵, а не гридні. За обома сотнями несли у відкритій лектиці³⁶ Глікона, секретаря Сікопулоса. По обох боках лектики несли прислужники скриньки з паперами, кілька інших — мішки з грішми, а кількадесят дібраних молодців на довгих жердках — прапори суден, побитих у Геллеспонті. Виткані на них змії подув вітру видував у всякі казкові потвори. Тим краще виглядали при них усміхнені білі лица молодців, які їх несли. Золоті кучері виглядали свавільно з-під шоломів, правильні риси лица приковували до себе зір карооких дівчат та жінок, а сила струнких жилавих тіл розбуджувала зависть у миршавеньких візантійців.

За ними кілька пафнягонів несло на марах покриту багром жалоби домовину з великим срібним хрестом, нашитим на сукні. Хор та попи з монастиря св. Димитрія проводжали домовину церковним співом та пахощами кадила.

За домовиною ступав сам Ляйфр у святочному одязі гетеріарха, у золотистій зброї, шоломі, грецькій мантії та м'яких жовтих сап'янцях. Усе це були дарунки імператорів, і тільки варязький меч та важкий топір були власні. Біля Ляйфра ніс високий плечистий тавроскіт на жердці позолочений ідол Перуна, як княжого бога, а два кроки за ним ступав варяг зі знаком кабана — прапором дружини Ляйфра. Вкінці четвірками марширувала тисяча варягів, яка дістала доступ до міста і мала замешкати у старій касарні біля гіподрому. Останні п'ять тисяч залишилися на пристані.

З подивом товпилися греки: уперше побачити те нове військо зблизька — не як ворогів, а як союзників, і славили під небеса премудрість порфірородних, які зуміли приєднати для себе таких страшних мужів. Греки звикли були здавна до золота, срібла, бронзи, багру, до блискучих одягів, парчі, вишивок, сап'яну та гладженої або крашеної сталі. Тим-то аж холод проймав їх серця на вид вовчих та ведмежих шкір, рогатих та крилатих шоломів, темних широких, ніби катівських, топорів та мечів. Не було тут ні легкості арабських їздців, ні строкатості сельджуцько-турецьких бегів³⁷, не було прикрас, дзвіночків, музики, дивовижних тварин, ані казкових коней пустині, тільки поважний понурий похід варварів, закоханих у розлив крові; бурях, небезпеках, муках, яким чужа була м'якість і людяність.

На тих, що входили до міста, дощем спадали квіти та похвальні слова. Часом чути було навіть оклики на їх честь, але замовкали швидко. Вид домовини, пахощі ладану та похоронний спів ченців пригноблювали всі голосніші прояви радості, і тільки юрба цікавих більшала.

Та ось надбігли справа кінні гінці, а на чолі префект города. Голосним покликом стримали похід, і префект запитав двох варязьких ватажків, які йшли попереду, про начальника. Вони відправили його до Ляйфра, який надійшов, окружений полковниками.

— З перемогою вітаю вас, герої! Хоч вона не обійшлась без важкої болючої жертви, то таки новим світлом вкрила пурпуру імператорів та ваші геройські чола! Порфірородні імператори веліли тобі, світлий герою, ввійти у Магнавру, а домовину віднести в гіподром, де відбудеться завтра свято перемоги для народу та вас.

— Іс подла ети!³⁸ — закричала юрба, і префект велів Ляйфрові та товаришам підвести чудові каппадокійські³⁹ верхові коні. За ними завернули зразу вправо молодці з прапорами, але префект відправив їх у касарню. Між стінами вулиць згубився спів похоронної пісні, а префект і Ляйфр поїхали далі.

У Магнаврі приймали переможців-полковників. Вони їхали верхи аж до Хальке, де прийняли їх сторожі у золотистій зброї та цісарські одягальники-вестіярії. Як перший дарунок імператорів, полковники дістали дорогоцінні барвисті парчеві назбройники, нашивані золотим позументом та самоцвітами. Аж ахнули варяги, побачивши себе в таких пишних одягах. Геройські постаті витязів виростили, змужніли та проясніли, наче щойно зійшли з престолу. Та коли нові одяги покрили плечі героїв, очі всіх звернулися до Володимира. Вправні придворники вмить відчували небуденну людину, володаря.

Тим часом вступили у престольну залю. Престольна заля була розмальована у золотисто-сині узорі, а в золотих арабесках, пов'язаних у круги, еліпси та правильні прямокутники, скрізь ясніли першими митцями столиці зображені ікони Христа-царя, Панагії, святого Димитрія, Василя Великого, Костянтина та Івана Золотоустого. Вони мінялися з портретами імператорів та блискучими орнаментами з перламутру, лазуровика, бронзи. Дорогоцінні завіси, ткані або вишивані змії або орли відділювали частинно залю від апсиди⁴⁰, ніби вівтар від нави. В апсиді на високому престолі засів імператор Василій, а біля нього на давньому престолі Костянтина брат Василя Костянтин VIII.

Із-під білого імператорського чільця добувалося сиваве уже волосся, яке рамою обхоплювало виразні риси. Я обличчя промовляла повага й маєстат; затиснені уста, видатні вилиці та вузькі нервові ніздрі вказували на жорстоку вдачу. Малі, колючі, глибоко осаджені очі гляділи з-під насуплених широких брів. Простими фалдами спадала здовж худощавого та жилавого тіла казково дорога цісарська риза. Пурпура, золото та безліч діамантів, смарагдів, рубінів та топазів били надзвичайною ясністю. У руці держав імператор довгий скіпетр Костянтина зі скісним хрестом та монограмом спасителя. Він сидів на правому боці, видно, у цій небувалій у державах цього часу спілці, він був перший із двох. Другий був брат Костянтин, який уже на перший погляд виглядав на противенство Василію. Багрянниця висіла на ньому, мов на вішалі, аж дивно було, де серед безлічі простих грубих фалдів ділося тіло людини. Лице було в нього мале, висохле, як у виснаженого розпусника. Широка

долішня губа звисала долі, каправі очі ледве гляділи крізь шпарочки на сяєво прикрас та дорогоцінностей, від яких горіла вся заля. По боках престолів півкругом стояли духовні та світські достойники, почавши від патріарха, великого гетеріарха та канцлера до протовестарія, протостратора, орфанотрофа⁴¹ тощо. Доместики обох царів, логофети та сторожі у золотих зброях виповнювали всю валю згідно з окремим уставом Костянтина VII порфірородного, який так доцільно доповнив був церемоніал Юстиніана. Та найбільший подив у варягів розбуджували два велетенські золоті леви, що лежали по обох боках підвищення, де стояли престоли. Дальше поза ними стояли чудові платани, як би виростали із землі, а в їх гіллі аж роїлося від усяких сорокатих і кольорових птахів. Серед диму кадильниць в апотеозі виглядали імператори на подвійному престолі зовсім як по-мистецьки виконані ідоли, що своїми самоцвітами та золотом закривають дійсні предмети.

Василій — євнух-канцлер, привітав варягів гарною промовою, яку драгоман зараз перекладав півголосом на тверді звуки північної мови. Канцлер говорив поволі, щоб дати перекладачеві час запам'ятати всі слова. Він величав у першій мірі божеське натхнення порфірородних імператорів, яке Надихнуло їх приєднати для своєї справи та справи божої князя далеких раусеїв. Той князь, наче орел царського скіпетра, упав громом на ворогів і повалив їх під ноги, бо за перемогу надіявся одержати від них світло єдино спасенної віри. На жаль, він не добився того щастя за життя, але його смерть у службі заступників божих на землі — це також велика ласка.

Та тут живо звернувся до перекладача Ляйфр і тріпнув пальцями.

— На Одіна! — сказав голосно.— Про що він говорить? Князь не згинув: він живий більше, ніж усі ми.

Канцлер замовк у своїй красномовності, почервонів, мов грань, і така мертвецька тиша запанувала у Магнаврі, що тільки кадило тріщало стиха у кадильницях.

— Як-то? Що-то? — зашепотів гадючим сиком препозит Михаїл.— Чию ж то домовину тягли ви через місто?

— Сікопула!

Володимир тішився у цій хвилині, що всі вважали його за представника княжого почту, і міг свobodно бачити цю сцену. Імператор Василій ще грізніше зморщив чоло і стиснув губи. Та тут не витримав Ляйфр і засміявся.

— Мовчи, нещасний! — гукнув на нього великий домашник.— Перед порфірородним стоїш!

— А хоч би й перед Одіном! Князь живий, а Сікопула вбив один із бранців, що спасся від погрому, який ви підготували всупереч волі Володимира...

Слова ці різко прозвучали під склепінням палати, та ніхто тут не розумів варязького говору. Але як тільки перекладач переклав слова Ляйфра канцлерові, а почули це найближчі, в залі зчинився шум, доки препозит не стукнув палицею об долівку.

— Тихо, його світлість канцлер хоче скінчити промову!

Згаданий достойник почервонів ще більше, але опанував себе і так кінчав:

— І так наш герой півночі добився Христової віри і хоч тут неприявний, то, певне, разом із нами кличе святому македонському домові: Ніка!

— Ніка! Ніка! Ніка! — повторили всі тричі оклик і поклонилися маєстатові.

Тут уперше права рука імператора Василі я порушилася дещо ласкавішим рухом, та і похилилася його голова з білою опаскою. Кожний полковник одержав посудину зі золотом, а Володимир кольчугу, шолом і меч.

Після цього препозит наказав усім з'явитися на обід у Хальке, і прийом було скінчено. Всі поклонилися і вийшли серед щебету птиць, реву левів і співу, який почали двірські співаки на 12 голосів у честь імператорів.

За обідом посадили варязьких ватажків за почесним столом, де сідали найвищі достойники держави. Володимир сидів, як Оляф, такий змінений на вигляд, що ніхто і не догадався підозрівати в ньому самого князя. Йому визначили одне з найвищих місць недалеко патріарха, як героєві, що один із перших причинився до великої перемоги.

З розмови за столом пізнати було надзвичайне збентеження у найвищих колах Візантії. Ніхто не знав, що сталося з князем — чи він крадькома від'їхав, чи справді згинув від якоїсь зрадницької руки, чи шукає помсти за змову, про яку міг довідатися в пору від своїх шпигунів.

Володимир, слухаючи безладні фрази, жалів, що нема при ньому Анастаса, який роз'яснив би йому точно зміст усіх сказаних слів, бо тонкощі грецької мови були йому недоступні. Все ж він знаменито зрозумів, якою злобою дишуть на нього всі ті позолочені достойники. Серед величі візантійського церемоніалу він почував себе ніяково і непевно, головно з огляду на свою подвійну гру. Його геройська вдача домагалася від нього відвертого виступу.

— Устань! — нашіптувало йому геройство.— Пересунь меч ручкою наперед, гукни на Ляйфра, Гальфдана... Гей! Тут здався б Свен... Ні,— здригнувся.— Пив вино і потонув у задумі.

Так, без сумніву... Його варяги могли за годину опанувати Царгород та посадити його на тому самому престолі, перед яким щойно клонилася його голова. Здійснилась би мрія великого Святослава — Руська земля станула б ногами на Боспорі і Кавказі, а руками могла б сягнути по вінок Оттонів⁴². Та, на жаль, не було у нього під рукою сили утримати здобуте. Шість тисяч варягів — це була сила, яка могла на човнах побити кожний флот греків, а на суходолі розбити кожне піше чи кінне військо імператорів. Та він не самої пустої слави шукає, не чужих земель, а тільки добра для Своєї рідної...

Нагло почув, що хтось кладе йому руку на плече. Підняв очі і стрінув погляд препозита Михаїла.

— Вибачай, деспота,— сказав препозит,— час перейти у сади порфірородних. Наповни пахощами своє серце й ходи!

Тут указав йому на двох хлопців, з яких один подавав гостям воду та рушники, а другий обносив на золотій таці всякі пахощі: фіалки, амбру, нард та пижмо.

Володимир устав, вийшов з триклінію у сад і розглянувся. Імператори вийшли були вже раніше, і їх було видно обох у відкритій альтані під двома великими кипарисами. Близько них, наче з позолоченої бронзи, стояли чотири прибічники, а при столику біля цісарів сидів патріарх. Очі всіх трьох спочивали на ньому, і Володимир почув, як мимохить кров напливає йому до лица. Відколи ступив уперше на гарячу землю ромейської столиці, не мав він ще ні одної нагоди переступити порога двірських церемоній, якими окружали себе імператори. Нагадав собі слова остороги Анастаса:

"Не забудь, що ти, княже, у Візантії, де навіть у лева буває гадюча їдь, де між устами і чаркою чаїться смерть". Ось тепер уперше бачить, що Василі й та Костянтин розмовляють, п'ють вино, усміхаються, словом, показують людське лице.

— Чому ти, всесвітлий князю, не йдеш зложити чолобитні імператорам? Ось тепер після обіду можна тобі, як князеві крові, підійти до них і прохати собі якоїсь ласки.

Слова ці сказав препозит, беручи Володимира під руку.

— Я у службі великого князя полян-русів, чи як ви кажете, раусеїв. Від нього мені й ласка і гнів...

Препозит засміявся стиха.

— До цього я й говорю! — намовляв.— Від тебе може залежати доля твоя та всіх твоїх товаришів, як тільки захочеш. Одне слово порфірородних може тобі дати провід над усіма варягами, мантию і меч великого гетеріарха та вдсятеро більшу плату для гріднів та начальників...

— Як-то? Ми ж служимо Володимирові, а поки що його заступає Ляйфр.

— Князя нема, одним почерком пера канцлер виставить вам грамоту найму, а одне слово імператорів може, як захочеш, передати тобі провід. Тепер ми — союзники. Грамота може бути навіть на твоє ймення. Невідомо, коли сам князь з'явиться, і тоді може бути вже запізно...

Володимир мусив силою волі стримати приплив крові до голови від гніву. Та він умить зрозумів, що трапляється рідка нагода і треба її використати як слід.

— Пробі! — закликав.— Ніколи я не впав би сам на таку гадку. Це справді хвилина, коли можна перемогу чужого князя вчинити своєю. Чи це ти від себе чи від імператорів? — спитав живо Володимир.— Чи вони тебе послали?

Препозит зам'явся і почервонів. Він зрозумів, що зрадив душевні бажання імператорів, про які Оляф міг, навіть повинен був повідомити Володимира.

— Хрань боже! — жажнувся, наче наскочив на гадюку.— Я тільки бачу можливість вивищити хороброго мужа королівської крові, до якого склоняє мене серце, з другого ж боку, я знаю, що саме гнітить і займає високі уми порфірородних...

— То ходім.

Швидким пружнстим кроком пішов стежкою серед саду. Йому назустріч вийшов патріарх поважною ходою найвищого достойника держави. Володимир, який бачив уже, як поводитися інші супроти патріарха, уступив йому з дороги і похилив голову. Патріарх назначив над нею у повітрі хрест і пішов повагом далі. Володимир став віч-на-віч з імператорами.

Довгу хвилину гляділи одна на одну три пари очей зовсім не схожі, як не схожі були їх вдачі та обличчя. Імператор Василій прибрав свій жорстокий вигляд усміхом і сказав:

— Вітаємо тебе, хоробрий герою півночі. Твоя заслуга зробила нас твоїми довжниками, а не дай, боже, щоб намісники Христа-спасителя, царя світу, мали вірителів на землі. Нашим вірителем може бути тільки Всевишній, тому кажи, якої нагороди бажаєш собі, а все дамо тобі. Твоя поява полонила наші серця, а ласка наша над тобою.

Володимир злегка похилив голову.

— Дяка вам, порфірородні, за ласку, якої вагу з'ясував мені уже препозит Михаїл. Він говорив мені про провід над варягами та службу у вас.

— О, як тільки цього бажаєш...— підняв руку імператор Василій,— то само собою...

— Так, але маю ще одне прохання,— докінчив князь, не зводячи очей із імператора. Цей спитав тоном перекупня — швидко й поривисто:

— Що ж таке?

— Щоб ви, о володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, заступники бога на землі, додержали мені умови!

Слова ці впали, ніби удар молота на мармуровий стіл альтани. Василій видивився тупо на велику стать войовника. Костянтин здригнувся і безпомічно оглядався по боках, уникаючи погляду Володимира.

— Умови? Якої умови? Ми уперше чуємо твоє імення, Оляфе, сину Еріха!

Легенький усміх промайнув по правильному лиці князя, так що затремтіли тільки кутики його уст.

— Умови, яку заключив Калокір чи, точніше, Скілос на Берестовому у Києві!..

Василій стріпнув нетерпляче пальцями.

— Видко, препозит не вияснив йому як слід усієї справи,— сказав, звертаючись до брата Костянтина.

— Калокір? При чому тут Калокір? Калокір був при Святославі...

— Навпаки, він усе вияснив як слід! — відповів Володимир.— Важко було мені дещо зрозуміти, але після різні, яку ви підготували на флоті,

всупереч волі переможця, я мушу пригадати вам домагання: виконайте умову, якою зв'язали себе зі мною.

— З тобою? — кинувся Василій, а лице його посиніло вмить...— Молодче... що тобі?!

Спокійний досі, поважний князь півночі вхопив руку імператора, що лежала на столі, і здавив її так сильно, що поклик завмер на устах заляканого. Ніхто не важився досі на таке супроти імператора.

— Так, зі мною, боголюбиві, зі мною! — говорив, усміхаючись, Володимир.— Бо Оляф Еріксон, якого згадуєте, це тільки один із моїх полководців-тисяцьких, а я сам...

— Ти сам? — запищав смертельно заляканий, блідий, мов стіна, Костянтин.

— Я Володимир, князь раусеїв, якого цей Оляф у спілці з вами мав ошукати. Я той, кому ви бажали відібрати владу, над дружиною разом із життям. Я тут перед вами, і моє домагання так само оправдане, як і мої закиди!

Те кажучи, видобув із-за пояса плящину Скіллоса і поклав її на стіл.

Імператор Василій зблід, а руки його тремтіли від надмірного хвилювання.

— Вибачай, достойний князю та хоробрий союзнику! — сказав ніби спокійно.— Ми не знали, що ти тут і, певно, зрозумієш, що ми не могли залишити цілого війська варягів під мурами міста без проводу з нашої руки. А щодо цієї плящини, то, будь ласка, поясни нам, що вона властиво значить. Скажи теж, хто посмів посягнути на твоє дороге життя, а строга кара впаде на нього!..

— Не оправдуйте себе, ані не карайте інших, порфірородні,— махнув зневажливо рукою Володимир.— Не я буду вашим суддею. У мене тільки з вами умова, і я бажаю, щоб ви її виконали. Провід варягів іще в моїх руках!..

У тих словах звучала страшна погроза, й тінь лягла вміть на лиця імператорів.

— Умови ми дотримаємо! — сказав Василій глухо.— З наших уст пливе тільки правда і добро, а ти, князю, сам переконаєшся в цьому.

— Чи не забагато обіцяєш, брате? — вмішався Костянтин.— Чуєш, що Володимир держить провід у своїх руках, а мав віддати його нам? Далі подумай, що наш народ заступає на землі Спасителя, а Володимир поганин.

— А чи Скілос питав мене про мою віру, коли прохав помочі? — спитав Володимир, і його брови піднялися.

— Ні, він не питав,— підхопив Василій,— не питав, але рішуче заявив, що сестра порфірородних ніколи не стане жінкою поганина. Ти знав про це і...

— І вчинив усе, чого ви бажали. Ще сьогодні я готов передати кому треба провід над варягами.

— Маніякесові, великому гетеріархові?

— А хоч би й писареві Сі копула, що продавав неспілі фіги...

Здавалося, що кров залле почервоніле від досади обличчя Василя. Та він пригриз долішню губу, аж побіліла.

— Знайте теж,— говорив далі Володимир,— що знам'я святого хреста, яким чванитеся ви і ваш народ, є і на мені, а записане воно праведником Анфімієм у церкві св. Мами.

Якби грім ударив у мармуровий стіл перед імператорами, то враження не було б більше. Василій устав, поблід, і здавалося, що всім тілом кинеться на Володимира. Зате Костянтин відкинувся назад на перламутром викладений оплічник крісла та розвів руками. Довгу хвилину обидва мовчали. Тим часом Володимир вийняв із-під верхньої одежі хрест та пересунув його так, що святе знам'я повисло саме насередині його широких грудей.

Та ось у злющих очах Василія заблимав огник, і квасний усміх викривив його вузькі уста:

— Як так, то завтра зведемо тебе з Анною і заручимо, а до весни повинчаємо вас по закону. Бач, патріарх може мати сумніви...

— Не патріарх, а ви, не його, а ваша воля є перша у світі. Можете не відкладати вінчання, боголюбиві, ви ж знаєте, що моя земля велика, країв і народів у ній багато, а всім їм треба бачити лице володаря, бо від цього залежить у ній лад, гаразд і згода. Я ждати не можу! Вже завтра або післязавтра мої полянські гридні візьмуть весла в руки... Погадайте, що так само, як ваша воля є воля бога над Боспором, так і я наказую варягам і ще завсіди можу кинути їх геройську силу, куди захочу.

— Ох, як можеш, могутній князю, погрожувати власним шуринам? — почав облесно Василій, а його лице вкрилося відразливою маскою облуди.— Зрозумій, що дочка та сестра порфірородних, майбутня мати могутніх володарів Тавроскітії, не може йти заміж, як дочка рибалки з-під Влахерну. Для неї треба приладити двір і придане.

— Не приданого я хочу від вас,— відрубав Володимир нетерпляче.— Анна може й у Києві знайти двір, якого тільки забагне. Є в мене греки,

араби, вірмени, жиди, варяги, степовики, а всі вони віддадуть на будову двора свої найкращі сили, як тільки їм накаже князь... Це знаєте і ви, й вона...

— Ні,— різко заявив Василій.— Ти хіба не розумієш, що це значить візантійська, ромейська царівна. Один тільки король франків, який називає себе цісарем Риму, удостоїться честі стати свояком македонського дому, та й то Теофано не рівня Анні... Що сказав би цілий світ: "Ось як віддавали порфірородні володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, свою сестру!" У нас нема в цій хвилині скарбів, за які збудовано святу Софію!.. Тому зажди хоч кілька тижнів у Буколеоні, де тобі та твоїм товаришам відведена домівка, а як не можеш, то вертайся у мирі на Русь, а з першою весною стане твоя суджена у Корсуні з належним віном та почтом.

Костянтин притакував повагом братові:

— Так, так, а завтра зробимо заручини.

Володимир зрозумів, що кільканадцять днів у Візантії — це була певна загибель. Тут гинули від отрути й ножа навіть імператори. У всякому разі, його союзники бажали його обманути, а чи він мав заплатити життям, чи тільки втратити обіцяну невісту, це мало показати щойно майбутнє. Глянув ясним, відвертим поглядом у лице Василія.

— Добре,— сказав.— Я зажду на Анну до весни, але в Києві, не тут, і вірю, що ви дотримаєте умови так, як я її дотримав. Ви заєдно відкликаєтеся до величі македонського дому, а я, варвар з півночі, знаю тільки, ціню і шаную честь героя. Вона у мене вартніша від усього, навіть життя.

— І за те ми шануємо тебе,— усміхнувся холодно Василій.— Та все від бога! Тим-то я ім'ям його благословлю тебе на завтрашні заручини.

Він простягнув руку, складаючи пальці у формі початкових букв Христа, і позначив ними хрест над чолом князя. Володимир похилив голову, але, всупереч і грецькому, і руському звичаєві, не кляк. Коліна чомусь не зігнулися під ним, і серце не чуло тої величі, яку бачило навколо око.

* * *

Володимир пішов до своїх кімнат у лівому крилі будівлі. Надворі западав вечір, і слуги стали запалювати численні лампади у всій палаті. Лагідне та доволі ясне світло наповнило склеплені кімнати. Багаті, барвисто золочені узорі та малюнки виступали куди краще, ніж удень, бо неповне освітлення надавало мальованим лицям ознак життя. Здавалося, ці цісарі та святці ось-ось і повиступають із стін та склепінь, і засядуть до столу враз із живими. Володимир не бачив ще ніколи так велично та точно зображеної життєвої правди, й вона куди більше захоплювала його, ніж технічне мистецтво Магнаври. Фрески Буколеону походили з найкращої доби греко-візантійського мистецтва — ситі, повні барви відповідали дійсності, різьба орнаменту передавала точно, бездоганно, педантично виноградне листя, грона та аканти. А проте було у цій красі щось чуже, наче маєстат деспота, величний та холодний. Хилиш перед нею чоло, пошана наповняє душу, та серце не б'ється до неї, не простягаються за нею руки дитини, не усміхаються дівочі уста. Ні, це не те, що у Влахерні. Там куди ближчі людині кам'яні боги. Володимир сам зрозумів, що відчуває мистецтво ще як поганин, не може звикнути до новини.

Що значили останні слова Василія? Він благословив його на заручини з Анною і брався звести їх разом завтра. У тому мусив скриватися якийсь підступ. Я усієї його поведінки, хитрої, облесної та холодної, видно було, що щось недобре задумують імператори. Їх чемність була занадто прибільшена, аж неприродна. Протягнувся, щоб розправити здорові м'язи дужого тіла, а почуття великої сили обхопило його, мов полум'я. Зневажливий погляд обкинув блискучу від золота, лазурі та пурпуру обстановку, встав із різьбленого крісла і вийшов на терасу. Надворі було

дуже темно, тим більше, що з південного заходу надвигалися хмари. Вони закрили собою вже половину неба, і тільки там, куди йшов шлях на північ та схід, зоріли світла довкола престолу Всевишнього. Так, це бог показував йому шлях додому, а Великий Віз — провідник моряка на безмежному морі — світив саме над Влахерном.

У цей мент затупотіли чийсь кроки у кімнаті. Не радий гостеві, відвернувся Володимир, але зрадив, побачивши Романа.

— Це ти, Олешич? — спитав.— Чи вечеря готова?

— Дружина жде на тебе, милостивий, а я приношу тобі ось що!

Тут подав князеві китичку фіалок.

— Фіалки в цій порі? Звідкіля це?

— Із Влахерну,— шепотом відповів молодець.

— Ах! Як-то?

Роман знизав плечима.

— Бог один знає! Як тільки ми вийшли з Буколеону, зачепила нас якась дівчина. "Чи ви з дружини князя раусеїв?" — спитала. Я потвердив, а тоді вона передала мені китичку зі словами: "Це для вашого князя від друга із Влахерну. Перекажи, щоб князь спав цієї ночі між дружиною, а не у себе, бо в кімнатах покутують нечисті духи, отже, небезпечно!" Я відразу зрозумів, що знову ладять щось недобре, про що знає царівна та остерігає тебе. Тому я сказав: "Дяка велика твоєму панові чи пані, і перекажи, що за цю китичку князь визвав би у бій не то чорта, а й самого патріарха".

— Ха, ха, то ти добре сказав, Романе, сказав щиру правду. Ну, ходімо до вечері.

XII. Остання ніч над Боспором

Вони засіли до вечері біля багато заставлених столів у просторому мозаїковому вестибюлі старої палати Теодосія II. Імператор Василій бажав, очевидно, на всі лади приєднувати собі варягів, бо бенкет був неабиякий. Уся посуда була срібна, а то й позолочена, дорогі таці, обруси, рушники, квіти та штучні пахощі захоплювали і запаморочували дружинників великого князя. Хоч у київській гридниці теж було доволі достатків, але й у сні не бачив із них ніхто стільки скарбів, що тут при вояцькому бенкеті. Скільки ж мусило їх бути в осідку імператорів? Варяги порівнювали мимохіть свою подвоєну платню з безцінною обстановою, і їх жадоба наживи росла від цього. Заговорили про золото, здобич, війну, про вбогість своєї холодної батьківщини та дотеперішні заробітки. Зате полянські гридні гордилися тим, що князь бере наречену з такого багатого роду, і вважали ці достатки вже подекуди своїми.

Роман і більше тямущі між гриднями зрозуміли, що ці вибаги можливі тільки у підсонні Візантії та при її положенню на перехресті найважливіших торгових шляхів світу. У Києві, де жило так багато вельми засібних греків, цього всього не було. Більшу половину року люди не скидали з себе тяжкого кожуха, а часті дощі та бурі приневолювали втікати перед світлом і повітрям до душних, темних, але теплих і захисних хат.

Вояки не переставали обговорювати виглядів на добичу при найближчому поході, обчисляли майбутню висоту плати та дарунків, окупу за бранців, здобич з боїв та грабіжей.

— А чи прирівняли ви, товариші,— озвався Роман,— те, що бачите, до сум, які дістав кожний з вас? Ви радієте грошем, а не бачите, що ви дешевші золотого глека на вино або вази, повної нарди чи амбру? Пробі!

Більше давав вам руський князь, бо давав тільки те, що мав сам, і ділився з вами усім. Ану, поспитайте, чи заплатили б вам імператори за вашу службу половиною свого майна!

Замовкли варяги, вражені і збентежені словами Романа. Кожний почув правду цих гірких слів. Коржик з березової кори під час голоду з рук убогого пастуха скандінавських фельдів — це дар більший від багато заставленого стола багача або мошонки золотих монет із рук кесаря. Убога була дяка імператорів у порівнянні з наділом землі, якими міг оплатити їх службу князь Києва. Володимир приймав їх у склад свого боярства, забезпечував їм хліб на випадок недуги, а нащадкам відумерщину по батькові до смерті. А тут за рани, кров, за смерть — багач кидав їм тільки жменю золота зі свого невичерпного скарбу як милостиню.

Коли холодом повіяло від цих слів на веселих гостей, саме тоді відчинилися двері, і з лівого крила палати вибіг гурток штукарів у рябих одягах. Один брав та їв живий вогонь, другий проковтнув на закуску кілька ножів та довгий меч, інші підкидали кількома м'ячиками. Таких штук не знали скоморохи заходу та півночі. Водночас підчашії⁴³ стали підливати всім немішаного солодкого вина з Хіосу, а за якийсь час між штукарями появилися і гарно вичепурені дівчата.

Тоді Володимир устав і вийшов у свою кімнату на правому крилі палати, а за ним висунувся хильцем і Анастас.

— Князю,— сказав,— я не знаю твоїх намірів, але моя рада, вертаймося на Русь, і то негайно...

— А це чому?

— Забагато тут чигає на твою голову. Я радив би провести ніч у човнах, а завтра вдосвіта їхати. У Буколеоні, безумовно, крутиться таки забагато знайомих людей. У кожного з них може бути за пазухою

затроєний ніж. Є три прикмети доброго вояка: відвага, хоробрість та обережність. Із тих трьох у нас, греків, є тільки ця остання, а у вас саме її нема.

— Ха! Ха! Ха! Це правда!

— А проте в мене, як у Херсоні та, не бракне часом і двох перших. Нема їх стільки, що у варягів або у вас, але в потребі знайдеться і в мене. Я додержу товариства князеві.

— Знаю! — перепинив його князь.— Знаю і розумію твій жах перед невідомим, перед ненадійною погубою, проти якої не боронить героя ні панцир, ні меч. Почуваю і я, як нагрівається мені під ногами свята земля. Але боятися, а показувати страх, це не одне! Вільно шкірі терпнути, але не бліднути. І мене вже остерегли, що цієї ночі будуть у мене гості.

— Остерегли? Хто остеріг? — поспитав Анастас поривисто.

— Остерегла мене людина, якій справа хреста на Сході лежить на серці не менше, як мені добро Руської землі. Та я не можу сам перед цією людиною показати, що лякає мене злоба імператорських посіпак. Ось що!

Підняв гордо голову, відкинув довге волосся, покучерявлене від волоків, якими зв'язував його під шоломом, а рука його владним рухом висунулася із-під плаща.

— Ось тут я заступаю не тільки свій рід та владу, але і всю Руську землю, на якій князь не ховається від людей поза плечі приборників, але сам іде на всенародне віче чи на бенкет із останнім з-поміж гриднів, кметями, боярами, огнищанами. Тому не слід мені тікати, наче злодієві. Тому, що бачу нещирість імператорів та їх нехить до себе, хочу вернутися на Русь, але зроблю це відверто, на очах всіх. Поклич мені сюди Романа і Оляфа.

За хвилину обидва молодці стали перед князем. Володимир видав наказ гридням покінчити бенкет і йти спати. Отроки під проводом Путятича мали приладити чотири "змії", засобити їх у поживу та напитком на дорогу.

На даний знак Ляйфр устав від бенкету і, випивши останню чарку на прощання руських товаришів, покинув Буколеон у супроводі полковників та прибічних гриднів. Разом із ними у лектиках та на возах від'їхали грецькі господарі з дорогою посудом, службою, скоморохами та дівчатами. Довго ще лунав їх регіт та крик вулицями міста і замовкав у стороні Августеону.

Роман та Оляф мали спати в кімнаті Володимира, тому поклалися біля дверей на підстелених килимах. Володимир глянув на багате, пурпурою вкрите ложе під стіною, над яким нависав величавий намет із дорогої парчі. Біля ложа виднів на стіні мальований образ Костянтина Великого з лябарумом у лівій руці, права рука була піднята, наче у погрозі.

Не знати" що сказали Володимирові очі Костянтина" але князь зібрав з ложа два вовняні покривала" одне з них звинув у валок і лишив на ліжку, накривши килимом, ніби людину у сні, а друге постелив собі на долівці між обома молодцями. Там і ліг сам, накрившись плащем. Світло погасили, тільки у кутку горіла мала лампада перед іконою богоматері Світло, пропущене крізь червоне скло, кидало криваві рефлекси на золоту ризу ікони і наповняло цілу спочивальню темнавою фантастичною сутінню.

Швидко почув Роман, що хоч робить велике зусилля, не може опертися сонноті. І снилося йому, що брови кесаря стягнулися німою погрозою, права рука стиснулася у кулак, лябарум змінилось у широкий убивчий спис, спис змінився в широкий обосічний топір, і що з ним темна мала постать хильцем підходила до пурпурового ложа. А тим часом за кесарем стали виходити дальші темні постаті, одна, дві, три...

Живо простягнув руку і намацав ручку меча. Ось-ось мав крикнути, коли нагло дістав здорового штовханця в бік та почув шепіт:

— Цить і будь наготові!

Тоді збагнув, що все те, що вважав сном, було правдою на яві. Я таємного проходу вийшло було справді шість мужів з добутими довгими мечами, а перший із них мав у руках топір. Він підійшов до ложа, а за ним півколом ступали товариші. Було очевидне, що вони бажають відтяти князеві всі дороги до втечі, коли не зможуть убити його відразу топором.

Володимир не спав і, стримуючи віддих, стежив теж за рухами убивців.

Не спав і Оляф.

Ось топірник розбігся по східцях, які вели до ложа, його велетенська постать відхилилася назад, і зі страшенним розмахом впав топір на розкинену на пурпурі куклу. Як один муж, кинулися інші душогуби вперед, рвучи шовкове покривало ліжка.

Нагло залунав сміх, щирий сміх ситої людини, розбавленої після обіду.

— Вдаряй мечем, усі враз!

Три постаті зірвалися з долівки і кинулися на неприготованих напасників. Три удари мечів, завдані з усієї сили, повалили трьох. Топірник кинувся назад, а з ложа впали удари на нього та його товаришів.

Заки Володимир, Роман та Оляф встигли вдруge підняти мечі, він скочив між них зі своїм важеним топором. І, мов пірцем, розмахував ним, а нападнені відступали взад, знаючи, що без щитів ніхто не зможе у темряві обчислити рухів тіла та меча. Успіх наступу додав відваги і двом

іншим душогубам. Вони повтікали були зразу аж під стіни, та тепер знову стали підходити до князя. Оляф та Роман мусили повернутися на боки, Володимир залишився сам проти велетня.

Оляф з усім завзяттям варяга кинувся на свого противника, якогось високого вірменина. Забряжчали мечі. Невишколений, але куди дужчий варяг мав у тісній кімнаті рішучу перевагу. Меч Оляфа з усього розмаху впав на передрам'я противника і гладко відтяв його від рам'я. Я брязкотом покотився меч разом із рукою на долівку, і нелюдський крик потряс склепіння княжої спальні. Живо кинувся на поміч ізаврійський топірник, і в цій хвилині зашумів топір над головою Оляфа. Молодець присів, щоб ударити його здоліни, але вістря топора, зачепивши його, протяло шкіру на черепі, і обидва тіла упали на долівку. Я окликом тріумфу повернувся ізаврієць до Володимира та Романа. Тоді світло лампади освітло його так, що Володимир пізнав його: це був відомий ватажок ізаврійської гвардії, протоспатор Бессас, якого Володимир бачив при обіді. Був це муж великої відваги і страшної сили, який одним ударом відрубав голову бикові. Тим-то у бій ішов радніше із топором, ніж із мечем.

Князь мав уже час під час шамотні приготуватись до оборони. Нелегко було велетенському ізаврійцеві важким топором відбивати блискавичні удари меча. Топір, зударившись з мечем, розтрощив його на кусні. В руках у князя залишилась тільки ручка. Він кинув нею з усією силою в лице противника, а сам відскочив взад, туди, де лежав Оляф, і вмить підняв з долівки скривавлений меч варяга. Ухопив викладаний золотом та перламутром підніжок і кинув ним у ізаврійця. Цим разом удар був влучніший. Важкий стільчик ударив убійника у груди, і він подався назад.

Роман скористався був з того, що його противник посковзнувся у крові на долівці, вихопив із-за пояса ніж і встромив його в нахилене над ним черево противника, який з харчанням повалився знову на землю. Роман мав коло себе покривала, на яких лежав перед нападом Володимир; він схопив їх швидким рухом і накинув на голову ізаврійця.

Могутній розмах руки із топором заплутався у м'які фалди пушистої ткани. Ізаврієць зірвав рукою з голови покривало, та вже було запізно. Князь мав час використати свій меч: із розтрощеною головою повалився посіпака на землю.

— Спасибі за допомогу! — сказав князь.— Не забуду тобі її ніколи, хлопче.

— Богу дякуй, милостивий князю,— відповів Роман.— Від нього йде сила тіла й духу. Він-то піддав мені спасенну гадку. Якби ми були мали щити...

— Будь у мене щит, я і з ножем не побоявся б цього ката!

Роман швидко позапалював лампади. Аж тоді обидва доглянули сліди зведеного бою. Шість трупів валялося на долівці з розрубаними головами. Я цього три біля самого ложа, по одному справа і зліва і біля дверей труп Бессаса. Я облич пізнати було, хто вони: печеніги, вірмени, ізаврійці — всі здоровенні та кремезні.

— Води і вина! — наказав князь.— Поклич Анастаса.

Грек при вигляді такої різни вхопився за серце.

— Господи! Матінко Христова! — захрипів.

— Не м'явкай, а принеси мерщій води і сильного грецького вина. Але сам, щоб ніхто не дізнався передчасно, що тут трапилось.

Володимир і Роман промили рану на голові варяга, заліпили її й перев'язали, як навчив їх довголітній досвід, а коли влили йому в уста сильного вина, він розплющив очі. Пізнав князя і Романа й усміхнувся та простяг руку.

— Перемога за нами! — сказав.— Темно тут, холодно, і в голові шумить.

— Від топора, брате! Завтра минеться, а полежиш два тижні, то й устанеш здоровий, як риба!

Князь і Роман перенесли Оляфа аж у сіни, де спала дружина. Звідсіля шість парубків понесли Оляфа у місто. Вів їх Анастас у плащі з каптуром. Князь не дозволив нічого рухати в кімнаті.

— Хай бачать висланники імператора, що тут сталося,— сказав.— Заждемо до досвітку і поїдемо. Але раніше поступимо у Влахерн, щоб подякувати за китичку,— усміхнувся, якби і не бачив страшних скривавлених масок довкола себе.

Надворі вже зазоріло, від Лукомор'я в Евксін пливли хмари. Володимир скочив у човен.

— Всі є? — спитав Путятича.

— Всі!

— Так відчалюйте і пливіть вліво вздовж берега! — А до Анастаса сказав: — Вкажи і мені вхід до підземного каналу!

XIII. Царівна

До царівни Анни зайшов увечері її брат Василій.

— Я прийшов прохати тебе, щоб ти висловилася про своє подружжя. Ти забезпечиш себе найкраще, віддаючись ще цього року. Володимир дістане якусь своячку, а не тебе...

— Даремно ви мене заспокоювали, що не боїтеся Володимира. Невже ж ви у вічному городі серед найкращої дружини не зовсім безпечні перед ним?

У голосі царівни звучала злоба. Я острахом глянув на неї Василій.

— Погадав би хтось, що ти радієш нашою скрутою.

— Як я можу вірити у вашу перемогу, коли я маю бути ціною рятунку імператорської влади при македонському домі. Коли ви хочете викрутитися від договору, то мусите найти силу, ще більшу від Володимирової.

— А чого ж ти властиво бажаєш?

— Правди, брате! Ясної правди, без викрутів та промовчувань! Чому ти думаєш за мене і хочеш віддати мене заміж? Як стоїть справа з договором? Скажи, ви вимантили у Володимира поміч, дружину і за те мусили обіцяти мене, правда?

— Так, ми обіцjali на завтра заручини, а весілля щойно за півроку або й за рік!

— Затягаєте, хитруєте, а він?

— Він! Нічого!

— Нічого? То нехай завтра їде домів. Ти можеш примусити його, напустивши на нього його власних варягів.

— Ба, коли вони застерегли собі вірність цьому клятому варварові.

— Бачу, що Володимир перехитрив вас, не ви його. Сьогодні він відступив вам шість тисяч варягів, завтра може їх привести дванадцять тисяч. Що ж буде, коли ваші варяги відмовляться послуху?

— Варяги послуху не відмовлять! Ти їх не знаєш! Володимир теж не зламає слова!

— Видко, що поза варягами є в нього ще інше військо і то сильніше.

— Я його досі не можу розгадати.

— А я бачу в ньому щось більше, як звичайного варвара.

— Я для певності придумав ще інший спосіб. Цієї ночі нападе на нього Бессас.

— Цей горлоріз? То ви вже не мали ніжнішого способу?

— Другого способу нема! — сказав по хвилині.— Він не приймає від нас ні ложки страви, ні чарки вина, хіба... хіба б із твоїх рук, Анно, як чарку при заручинах...

— Хай бог простить тобі, Василію! Невже ж ти бажаєш, щоб твоя сестра стала отруйницею?

— Для добра держави, царства божого на землі, македонського дому...

— Ха! Ха! Ха! Як так, то краще вже для Христової віри стати жінкою варвара!

Василій зірвався з місця.

— То яку ти відповідь мені даси?

— Ніяку! Пробуй і роби, що знаєш. Одно тільки затям собі: Анна, сестра імператорів, краще в монастирі доконає свого віку, ніж для дикого пересуду стане жінкою якоїсь фізичної чи духовної потвори. Зате я не заважаюся перед нічим, коли цього вимагатиме добро держави або церкви...

— Досить таємнича відповідь!

Василій, все життя якого було обмотане хитрощами та облудою, станув перед загадкою — не розумів: чого бажала Анна, на що годилася і чого не хотіла.

Коли вийшов імператор, Анна шукала, схвильована, для себе слова, щоб пояснити своє зворушення. Поява князя, його гарне, спокійне та благородне лице, його первісна сила, яка була з усієї його постаті, залишила на дівчині незатерте вражіння. Із слів брата вона ще виразніше відчула, що не тільки хоробрість та відвага кермували ділами князя, але і розум, не гірше вихованих тисячолітньою культурою греків. Він на диво сам зрозумів, що для царгородян він тільки варвар, якого вживають за ловецьку собаку та з яким ніхто не дружитья. І ось появився він у неї, щоб показати їй, що він не варвар, а людина, покликана до звеличання святого хреста, може, не рівна їй знанням, зате рівна серцем і куди вища силою тіла та волі. Я його поведінки вона відчула ніжність, цю чарівну ніжність сильної людини у відношенні до слабших. Він не давав себе обманути, беріг свого життя, обстоював свої бажання як слід, хоч міг був узяти її, Анну, збройною силою, ограбити город, а морську ліхтарню Буколеону прибрати трупами її обох злочинних братів... Усміхнулася, а вираз гордощів промайнув по її лиці.

— Пробі! Якщо така воля божа, я буду Егерією цього Нуми,— сказала до себе.

Западав вечір. На тлі червоних хмарок чорніло сім веж Гептапіргіону, а на Золотий Ріг падали криваві відблиски. І в ту мить згадала Анна погрозу Василі я. Тоді передала своїй довіреній служниці китичку, яку мала на грудях, і казала їй квіти враз із осторогою передати комусь із прибічників князя.

Володимир мав час скористати з остороги.

Палати візантійських кесарів стояли на самому півострівці між Золотим Рогом і Лукомор'ям і не творили одної будівлі, ані цілості: Магнавра і Хальке, Дафні, Порфіреон та Буколеон склалися з безлічі менших палаток, літнівок, альтан, садів, цвітників, гаїв, травників, водограїв, портиків і колонад. Явні та криті над— і підземельні проходи сполучали ці частини зі собою, з церквою св. Софії, гіподромом та пристанню. Кожний куток мав тут свою історію, часто навіть криваву, мав і свої таємниці. Розгарячкована уява царівни наповняла тепер усе те убивниками, які напосідалися на життя її героя.

На сході почервоніло небо, кров залила фіолет досвітні в, а на їх тлі з темряви куців виринув велетень, який вільним кроком наближався до неї.

"Це Бессас! — майнуло у першій хвилині царівні.— Ось він прийде і кине мені до ніг відрубану дорогу голову. Але ні! Це не ведмежі кроки ізаврійця, це тихий пружистий хід... хід його... Ах, так! Це він!"

Зірвалася з лавочки біля Психеї і підбігла до Володимира. Цим разом з його плечей спадала пурпурова, сободем рамована мантия, на голові блищав крилатий шолом, на грудях золотистий панцир та самоцвітами саджений хрест. Тільки очі, добрі очі батька, в яких хвилинами займалися вогники палкого почування, тільки вони залишилися ті самі...

— Ти живий, здоров? — зірвалося з уст швидке, поривисте питання. Він не відповідав, тільки могутньою рукою пригорнув до широких грудей струнку дівочу постать.

— Здоров, завдяки тобі, Анно. Гостинна спальня Буколеону сплила кров'ю... Та не мою...

— Ох, то ти не послухав остороги?

— Навпаки, послухав, але невже ж я мав тікати перед душогубами, маючи в руці меч? Не варт життя той, хто не вміє його боронити. Не варт бути володарем, хто не має сили і спромоги покарати злочину.

Звільна нахилювався до спаленого личка царівни, доки уста його не діткнули білого чола.

— Отак! — додав.— Не варт цілунку той, хто не вмів найти шляху до своєї вибраної.

Анна здригнулась злегка під цим дотиком, але не виривалась із обіймів. Їй здавалося, що ці обійми саме створені на те, щоб вона мала безпечну охорону. Довгу хвилину вдивлялися в себе, вкінці заговорила вона:

— Ти не повинен був наражати себе, раз я остерігала тебе. Це ж був знак, що мені залежить на тобі. Там був Бессас, це страшний чоловік, якого бояться навіть...

— Боялися, дитино,— поправив жартом Володимир.— Бог покарав його оцією рукою. Твої брати матимуть нагоду відправити другі похорони...

— Ах! — скрикнула Анна, а її очі засміялися.— Ти страшний чоловік, Володимире, і недаром бояться тебе у світі.

— Чи й ти боїшся, Анно?

— Я? Ні! Я боюся тільки за тебе!

— Не бійся, дитино, життя одне і смерть одна у світі.

— І любов одна, принаймні у жінки!

— Невже ж ти любиш мене, Анно? — спитав.

— Не знаю! Нема у мене матері, ні повірниці-опікунки, а у братів моїх нема розуміння для мого серця. Цієї ночі я не могла спати, а жура про тебе томила мене зморою. Тепер я радію, що ти тут, і вже нічого не боюся...

— Це любов, Анно! — і зложив на її устах святочний поцілунок.

1 Бальдур (Бальдр) — у скандинавській міфології бог сонця, один а синів Одіна — верховного бога.

2 Брунгільда — одна з валькірій, войовничих дів, які з волі Одіна вирішували наслідки битв, вибирали хоробрих воїнів, відносили їх до Вальгалли (Вальгаллі), т. зв. палацу Одіна, де вони оживали.

3 Тор (Тоор, Тсор) — бог грому, бурі, плодючості. Зображувався богатирем з молотом у руках.

4 Ази — в скандинавській міфології основна група богів, очолювана Одіном.

5 Льокі (Локкі) — супутник Одіна і Тора, хулитель богів.

6 Стрибог — верховний бог (бог-отець) Всесвіту (те саме, що в греків — Зевс, у скіфів — Папай).

7 Муспелль (Муспельгайм) — у скандинавській міфології світ вогню, який існував разом зі світом тьми (Ніфльгаймом) ще до виникнення Всесвіту.

8 Тіун — господарський управитель князя, боярина.

9 Траки — жителі Фракії, грецької провінції.

10 Евксінські — причорноморські.

11 Борвій — великий вітер, буря, ураган.

12 Вира — за давньоруським правом, грошова пеня на користь князя за вбивство.

13 Друлити — штовхати.

14 Амалекіти — араби.

15 Шелестівки — приголосні звуки.

16 Джаган — кайло, кирка.

17 Саклак — бруслина.

18 Табарістан (згодом Мазандеран) — місто в середньовічному Ірані.

19 Тебріз (Тевріз) — місто на північному заході Ірану.

20 Бітінія (Віфінія) — провінція Візантії.

- 21 Лукомор'я — вигин у березі моря, бухта.
- 22 Геллеспонт (гр.) — Дарданелли.
- 23 Таврійський Херсон — Крим.— Авт.
- 24 Архіпелаг — група островів, що входили до складу Греції.
- 25 Кілікія — провінція Візантійської імперії в Малій Азії.
- 26 Арктонез — північний берег Геллеспонту.
- 27 Золотий Ріг — бухта в протоці Босфор.
- 28 Трапезунт (Трабзон) — місто на березі Чорного моря, центр візантійської торгівлі.
- 29 Пропонтіда (гр.) — Мармурове море.
- 30 Дромони — великі кораблі.
- 31 Монери — менші кораблі.
- 32 Елізіум — у грецькій міфології обитель блаженних, загробний світ для праведників.
- 33 Маєстат — величність.
- 34 Касарні — казарми.
- 35 Джура (чура) — слуга.
- 36 Лектика — носилки.

37 Бег (бек) — володар.

38 Іс подла ети! — На многая літа! (Гр.)

39 Каппадокія — провінція Візантії.

40 Апсида (гр.) — вівтарний виступ у храмах.

41 Патріарх, гетеріарх, протовестарій, протостратор, орфанотроф, доместик, логофет — вищі посадові особи військової, духовної та цивільної ієрархії в адміністрації Візантійської імперії.

42 Оттони (I, II, III, IV) — германські королі та імператори Священної Римської імперії.

43 Підчашії — придворні службові особи.

44 Лябарум — державний прапор римських імператорів, починаючи від Костянтина I.

Книга друга

XIV. Земське та дружинне боярство

Неприсутність великого князя небагато змінила у зверхньому вигляді Києва. Як і досі, крутими вулицями города пропливала безконечна течія людей, піших та верхи, підводою, а на Подолі через руки купців перепливали достатки. День у день горіли на Берестовому жертovní вогні та запашні дими окружали золоту голову Перуна під капищем. Сотні та тисячі народу приносили свої жертви княжим богам на те, щоб вони опікувалися землею, скотом, ріднею, хоронили їх від наїздів, огню, пошесті, повені та щоб своїм покровом берегли сонця Руської землі — князя!

Не було вже варязької дружини, та цю недостачу відчували тільки їх власні земляки. У загалу киян небагато було діла з заморськими купцями, і серед велелюдного города вони зовсім губилися. Доми на Берестовому, де вони жили раніше, не стояли порожні. Мстислав, за порадою Добрині, покликав молоде боярство під стяг князя і то не тільки з дружинних, але й земських бояр, яких досі не кликав іще ніхто, хіба в ополчення проти поганих або ятвягів. Окличники пояснили боярам, що для оборони княжої влади та рубежів Руської землі треба дружини, яка була б тим самим, чим була колись варязька. Навіщо ж витрачувати зібране з волостей полюддя на чужинців? Поклик княжих воєвод зустріло навіть земське боярство здебільшого з захопленням, і місце варягів зайняли сини найстарших, найзасібніших полянських, сіверських, тиверських та червоноруських родів. Вони приїздили озброєні найкращою зброєю батьків на баских конях, зі збройною службою та повними гаманцями. Сірі плащі шили їм кравці з найдорожчого сукна, а багрова лямівка була з найкращого шовку. Суворе службове життя дружинно-боярської молоді вражало тільки декого. Назагал знуджені безділлям хлопці за кілька днів звикали до військового ладу, а широке подвір'я княжого двора гомоніло весь день від брязкоту зброї, тупоту коней, свисту стріл та ратищ. Батьки недовірливо споглядали на це, але молодь була за князем та дружинною службою.

Рівночасно проводив Добриня з Путятою виміну кун, соболів, білок та всяке майно княжої скарбниці на срібло. Ще ніколи не мали грецькі та арабські купці нагоди покупити стільки хутр. На торзі відразу впали ціни, і вмить зароїлося торговище від перекупні в, які намагалися за дешеві гроші викупити вартісні ший товар. Та тоді Добриня замкнув на два дні княжі склади і проголосив, що князь міняє куни по волі, а не по неволі і тільки за повну ціну. Путята, Олешич і Мстислав були колись купцями і знали, як вести виміну, не обезцінюючи гроша.

Коли вже почалося жниво, наспіли з Корсуня купці, які привезли дві вістки. Одна з них звичайна та буденна від того часу, коли Володимир засів на київському столі — вістка про перемогу та відзначення князя у Візантії, про вінок, мантію, скіпетр-яблуко та про царівну Анну. Ніхто з

тих, що знали князя, не сподівався нічого іншого. Хотів, рішив, поїхав — і мусив добитися свого. Та друга вістка виповзала десь із південного овиду, наче запона чорних хмар, з яких може вийти ясне верем'я⁴⁵, а може прийти і хуртовина,— вістка про те, що князь прийняв з рук порфірородних імператорів враз із вінцем — хрест!

Обидва купці, які її привезли, мали й письмо князя до Добрині. У гридниці на Берестовому ще тої самої днини зібралися визначніші бояри Києва.

Відразу пізнати було, що тут стрічалися з собою дві різні верстви, дружинне та земське боярство. Уже зверху вони чимало ріжнилися від себе виглядом, строєм, поведінкою, мовою. Дружинні бояри або ще самі сідали на коня чи в човни, або мали за собою життя, повне трудів, небезпек, боїв. Стать їх була стрункіша, їх груди подавалися вперед, і голова гордо відхилювалася назад. В їх ноші переважали короткі каптани, візантійські плащі зі запинкою на плечах та тугі чревії; на головах у багатьох видніли гострокінчасті шоломи, і ні один не був без доброго меча при боці. Деякі мали ще чекани, довгочеренні топори, а то й рогатини. Зате земські бояри походжали у довгих, смужками лямованих киреях та в клепанях. Зброї не мали, хіба гарно бронзою та сріблом ковані палиці, а дехто ніж у багатій оправі. Поведінка їх була поважна, спокійна, хід та рухи повільні, бесіда стримана, багата словами та вбога змістом. Дружинні бояри при розмові шукали очей співбесідника та зі звички швидко і влучно підшукували відповіді; земські бояри шукали тільки слів для власної гадки, до якої дійшли десь у самоті дворища, загубленого у безмежжі лісів. Вони не мали часу ні охоти стежити за ходом чужих думок.

Не зразу почалася загальна розмова. Найперше почали дружинні бояри обговорювати справу.

— Про правду вістки годі сумніватися,— говорив Олешич.— Вінка із престола св. Софії не дістане ніяким чином нехристиянин. На ньому є

хрест, так як на мантиї, яблуку, черевиках, рукавицях та скіпетрі. Це відзнака богом даної влади...

— Невже ж боги були ворогами Володимирові? — спитав Мощанин.— Чи вони не вели його до перемоги? Чи не дали йому величі, сили та слави?

— Я гадаю, що він узяв собі все те сам, а у дечому помогли ми! — засміявся молодий чорнявий боярин Стронята.

— Так, але ні ви, ні боги не дали йому кесарського вінка! — відповів Олешич.

— Так! — вмішався Мстислав.— Навіть кесар франків має його з Візантії. Це очевидний доказ, що бог кесаря є богом світу!

— Значить, віра наших батьків, наші боги, волхви, обряди — все те не має сили, все те омана? — закричав волхв, розмахуючи руками.— Перуне! Вдар громом у цю грідницю, спали на попіл дворище, убий відступників!

Грובהва мовчанка запанувала у зборі. Так не глядів на цю справу ніхто. Відступництво? При чому воно? Хто покидає капище ідола, той, видко, найшов собі другого, відповіднішого, кращого. Невже ж мудра Ольга була відступницею?

З нехиттю знизав плечима старий Путятя.

— Достойний волхве! — сказав.— На твоєму тімені стільки зим полишило сніг, що й на мому, а базікаєш, як молодик, який, побачивши скіпку, кричить: "Пожежа, люди, я бачив огонь!.."

— Ха! Ха! — сміявся волхв.— Тут молодик правду каже, бо де скіпка горить, там огонь і є. Багато дечого може згоріти від неї!

— Ні, і паки реку, ні! — grimнув Путята і палицею стукнув об долівку.
— Якби князь покинув своїх та, приєднавшись до наших ворогів, ішов на нас війною, га, тоді він відступник, і пора нам подумати про другого. Скіпка горить на те, щоб розсвітати темряву, а пожежа на те, щоб знівечити людське добро. Хто скіпки боїться, той нехай уважає, щоб не мусив світити собі пожежею!

— До чого гнеш, Путято? — спитав їдко жрець.

— До того, що вже від Аскольда є в нас християни, і то щораз більше стає їх на нашій землі. Ця нова віра, наче вода у пісок, всякає у народ, і хто тільки з нею зустрінеться, цей схиляється в її бік. Видко, в ній нема нічого противного правді. Я знаю, що між дружиною є вже чимало християн. Дружина, бач, більше з греками вдається...

— О так, так! — обізвалося кільканадцять голосів.

— А чому між нами, земськими, які з діда-прадіда осіли на землях, вірно ховається давній звичай і обичай? — спитав Мощанин.— Ти ж сам, Путято, бережеш їх як слід.

— Так, бережу і берегтиму до смерті, але не я стану перечити моїм дітям, коли забажають нових. Гляди нового, шануй старе, а поживеш! Ось бачу старого Олешича, колись вірного гридня Святослава, сьогодні боярина. Він християнин, а чи він колись хоч на макове зерно відступив від своїх у потребі? Чи приснопам'ятна княгиня Ольга не дбала про велич київської столиці краще, ніж князь Ігор? Чи не берегла добра Руської землі краще, ніж герой Святослав? Як же ж нам християн називати відступниками?

— Так, бо вони покидають віру батьків та дідів, а кланяються грецькому ідолові. Чим же ж він кращий за наші? — лютував волхв, грізно розмахуючи довгим ціпком.

Досі ні один із них не займався такими питаннями, не бачив і потреби з'ясовувати собі різниці віри. Усяка віра находила місце на широкій вольній землі Дажбога. Коли тепер волхв поставив справу руба — настала довша мовчанка, прикра для всіх. Коли всі мовчали, молодий Стронятч не витерпів і засміявся:

— Переборщуєш, достойний волхве! І я тої віри, що Мстислав, Путята і ти, достойний, тільки бачите, моя жінка молиться у церкві праведника Євзевія. Не знаю, як у вас, але такої жінки, як моя, я не бачив ні в кого! Трудяща, вірна, добряча, справді голубина душа. Вона каже, що це від молитви, а я бачу, що справді її бог помагає їй, тим самим і мені. Її бог годить мені, мій не карає мене, і я радий обом. Невже ж і я відступник?

— Наші великі боги — це боги всієї землі, боги князя, дружини, а поза цим усякому воля почитати ще добрі духи вод та землі, повітря та вогню або боятися злих. Вони є нашими сусідами, товаришами, помічниками та шкідниками,— повчав волхв.

— Саме до того і я кажу,— швидко підхопив молодий боярин.— Віри не можна нікому накидати чи заборонювати, нікого прозивати відступником. Греки, чехи, ляхове, варяги, в'ятичі, печеніги — всі вони нашим богам не кланяються, а проте ні ми їх богів не тикаємо, ні вони наших.

— Так, бо всякому свої боги правдиві та добрі, а чужі — ворожі. Хто почитає чужих богів, марно згине, покинений своїми. Треба князя врозумити, як вернеться,— гукнув Мощанин.

Усі замовкли, мов на приказ. Поміж боярством піднявся Мстислав, відкинув узад підв'язаного чуба і грізно глянув довкола.

— Не той відступник, хто для звеличання своєї землі жертвує всім, навіть богами, з якими зрісся змалку, навіть свободою, якою користується у нас князь. Гадав би хто, що тобі, боярине, іде про віру чи

давній звичай. І я люблю своїх богів, і Добриня, і Путятя, та не те саме — віра і князь! Князь — влада і держава. Вам іще смакує безладдя, сите і п'яне життя сільських вельмож, князів на малих участках без праці, без спільної цілі! Ось чому невлад тобі князь, який єднає навіть лісовиків у державу, дає всім безпеку, але домагається від усіх полюддя та послуху.

Гострі, рішучі слова Мстислава не залишилися без впливу на зборище. Волхв та земські бояри відчули нагло, що дух неприсутнього князя тут, між ними. Подумали, що гнів ображеного князя впаде на тих, що отут, на Берестовому, у княжій гридниці, зважилися назвати князя відступником. Виняткове становище займав Путятя, тисяцький Києва. Він походив, правда, з земських бояр, але зжився з дружинним ладом ще з часів княгині Ольги і бачив конечність розбудови державного життя. Тим-то він завсіди обставав за княжою владою, як тільки вона опікувалася землею, а не витрачувала її сил на непотрібні подвиги для пустої слави чи для гроша. Ось і тепер узявся він загладити цей надто різкий вибух споконвічної ворожнечі між місцевим боярством удільних земель і дружинниками, на яких опиралася влада великого князя.

— Правду сказав ти, воєводо,— заговорив серед загальної мовчанки, — що віра і влада це не одне. Віра може бути у кожного різна, влада мусить бути одна! Волость тільки собою вміє правити, та й то не завсіди так, як треба, землю може правити тільки дружина зі своєю головою, якою є князь. Його сила і воля по всій землі, а його боги будуть завсіди богами держави, раз він у них повірив. Тут, гадаю, ніхто не стане протиставитись, хіба який загорілий шибайголова, з якого буде більше потіхи, ніж клопоту. Тому гадаю, що ти, воєводо, пішов з ратищем на комара. Є по загублених безвістях наших лісів люди, про яких ти ось говорив, але це далеко не всі!

У цей мент виступив Добриня насередину гридниці. В його руках був пергаміновий звиток.

— Достойні бояри! — сказав він.— Князь Володимир Святославич велить збирати охочих на рать по всіх землях Русі. Ідемо на Корсунь або

на печенігів, ще не знати. Воєвода Мстислав має рушити зараз у Волинську волость та перебалакати зі Святополком, а там і привезти на зиму рать у Київ. Путята подбає про харчі. А тепер раді кінець і князеві слава!

— Слава! — понеслося громом по гридниці, а там і стали всі виходити. Я Добринею залишилися тільки Мстислав, Путята і Олешич на тіснішу нараду. Олешич і Добриня читали ще раз письмо, і Мстислав як завсіди, так і тепер подивляв цю незрівнянну штуку куснем ягнячої шкіри передавати вісті, накази, поради, поклони. Я якимсь жахом приглядався до чорненьких закарлючок на жовтавому листкові і був гордий із мудрості свого князя. Не вмів письма і Путята, але розумів гаразд, до чого воно, і знав підпис володаря. Вони радилися довго й розійшлися щойно підвечір.

Тим часом швидким кроком вертався боярин із Мощаниці домів. Його ранішня сутичка з Мстиславом огірчила його до решти. Не що інше, як бажання майна та почестей, знадило його, як і різних земських бояр, у Київ. Він добився вже тієї честі, що засідав при столі найближчих дорадників; він був ніби відпоручником Волинської волості, і в усяких справах, які торкалися цієї землі, його гадка мала чималу вагу у князя. Тепер після сутички з Мстиславом він не посміє вже стати Володимирові до очей. Якщо правда, що князь прийняв Христову віру, то підуть угору Олешичі і Збраничі. А там правду каже Стронятч, можна почитати своїх богів, шануючи чужих... хоч би про око. Бо й яке діло йому до християн чи їх ідола?

Усю рідню застав перед хатою саме при полуденку. Я тихою радістю на лиці привітала його Славомира, голосним покликком челядь. Чимала діжа пива, яка стояла під в'язом на подвір'ї, пояснила йому вдоволення служби. На високому порозі сидів Станко та перекидався словом із Леліткою, яка поралася по сінях. Після довшої недуги лице його було ще дещо бліде, а широка червона згоїна на лівому виску вказувала на місце, на якому обсунувся меч Свена.

— Ти чув новину? — спитала його Славомира.

— Яку саме?

— Про перемогу князя?

— Так, говорили сьогодні про це на раді. Але розказували теж, що буцімто князь прийняв грецьку віру.

— Праведник Євзевій казав, що це правда! — відгукнулась з сіней Лелітка.— А ми страшно тішимося, що ніхто не стане нам уже боронити віри!

З-під ока гляділа на чоловіка Славомира, ждучи гострої догани, а то й ще чогось гіршого. Та, на превелике диво, Мощанин примостився вигідно біля низького столу та сягнув за їдою.

— Я й сам рад! — сказав спокійно та погідно.— Хто бажає дійти до значення та влади, мусить годити сильним цього світу, як болячці. Поклін небагато коштує, а за нього можна часом купити багато! Правда, Станку?

— Не завсіди, достойний боярине!

— Як-то? — жартом спитав Мощанин.

— А так, що я кланяюся, відколи приїхав, та якось не можу нічого дістати.

Боярин засміявся ласкаво.

— А ти гадаєш, що я терпів би тебе тут, якби сам не хотів тебе бачити?

— Батечку! — припав Станко до руки боярина. Челядь загула в один голос: "Слава!" Лелітка втекла у комору. Славомира побігла за свіжим питвом. Настав гамір та регіт так, що ніхто не помітив приходу молодого парубка. Був це бирич воєводи Мстислава, який взивав Станка вертатися до служби на Берестове. Червоний, мов грань, Станко зірвався і збентежився чимало, але Мощанин поклав йому руку на плече і сказав:

— Це й краще, хлопче, що тебе тут не буде. Ти вже видужав, та сили в тебе ще небагато. А там заправишся, окріпнеш, то тоді й вернешся.

— Ох, так! Свен...

Враз приблизило лице молодця. Вираз дикої ненависті появився на ньому.

— Саме тому й я рад, що ти покинеш Київ, а то ще дочекався б смерті з його рук.

— Або він з моєї! — кинув крізь зуби Станко.— Лелітка — це моє щастя, помста над Свеном — це моя честь. Я негідний буду назвати Лелітку моєю, якщо пристане до мене тавро брехуна.

— Дурниці верзеш, сину! Невже ж гадаєш, що смертю Свена або своєю докажеш про свою невинність перед Козняками? Впадеш ти, то поховають неславу разом із тобою, а впаде він, то скинуть її на твою голову. Мертвому годі доказати вину.

— Ох, він мусить, вмираючи, дати свідоцтво правді!

— Гадаєш? А я кажу тобі, що швидше з каменя видавиш воду, ніж слово жалю або признання з варяга, хоч би й перед загрозою смерті.

— Ох, ні! — кинувся Станко.— Я осуджу й покараю його, я сам! Чуєте?

— Хай буде по-твоєму! — згодився боярин.

Збранич повинувався і тієї самої днини був уже на Берестовому між прибічниками воєводи Мстислава.

XV. Дух коваля Веланда

Понад кривлі міських хат піднялися під небо дими вогнів, при яких варили вечерю. На базарах був ще рух, глота, може, ще більша, ніж уднину, бо саме починався відплив життєвого моря у городі.

Понуривши голову, протискався крізь глоту Свен. Він не забув бойового каптана, викладеного металевими плитками, та довгий широкий меч з великим карнеолем⁴⁶ на ручці. Ішов сам-один, колихаючись на довгих, мов сталь, тугих ногах, сплетених ременями, а низько спущений дашок крилатого шолома ослонював горішню частину лица. Добився до задніх воріт княжого дворища, куди непомітно можна було дійти до терему Рогніди.

Тут зустрів його старий Снорре з поклоном.

— Княгиня дома? — спитав варяг.

— Дома, хоробрий воєводо! На Одіна! У ній живе віщий дух. Не дальше, як сьогодні, вона сказала мені: "Герой Свен зайде ввечер до мене. Приведеш і виведеш його так, щоб ніхто не знав, що він був у мене". Сьогодні щось не добром повіяло по господі. Бояри радились ввесь ранок. Княгиня плакала...

— Плакала? — аж зупинився Свен і видивився на старого.— Простояв довгу хвилину.— Як так, то краще, може, було б не заходити. Плакала? — повторив.— Ох, я надіявся чого іншого! Ну, жди мене при воротях. Дальше потраплю сам!

Швидким кроком переступив східці, які вели в одрину та світлицю княгині. Біля вікна, того самого, крізь яке дивилась колись Рогніда, сиділа вона й тепер задивлена у широкорозлитий Дніпро. Чудове її личко опоганювала глибока зморшка на білому чолі.

— Привіт дочці Рогвол... чи пак, жінці руського князяГ — сказав, сідаючи біля неї на ослоні.

— Чому вагаєшся у словах? Невже ж ти не знаєш, що я перше була дочкою, ніж жінкою, та що жінкою властиво й не була!?

Її голос тремтів, якби від стримуваного гніву.

— Ба, це перше і друге — це ніяка заслуга, а це третє — звичайна жіноча брехня!

— Свене!

— Ха, ха! Я й сам знаю, що я Свен, та не знаю, хто ти!

— Як-то?

— Ти плакала?

В очах Рогніди вмить загорівся вогонь ненависті та злоби.

— Так, зі злості!

— Зі злості? Я гадав досі, що наш рід у злості не плаче, а вдаряє мечем чи ножем, а хоч би кігтями та зубами. Ми вовче плем'я Оді на!

— Не глузуй, а говори, з чим ти прийшов.

— Так скажу тобі саме те, що мав сказати після останньої нашої розмови, і гадаю, що ти краще, як тоді, зрозумієш мене тепер.

— О так! — закликала Рогніда з палаючим лицем.— Я розумію тебе тепер, розумію як не можна краще.

— Ба, пізно вже і мені. Треба було покликати тоді у спальню князя... мене! Нагода минула. Ніяка принада не приманить його, раз він бачив у твоїх руках меч. Нам залишається тільки один шлях — змова!

— Змова? Навіщо змова? Один удар, і хай увесь світ пропаде! Навіщо змови? Від змовників багато слів та крику, а діла мало.

Говорила відриваними реченнями, швидко, задихуючись. Свен покрутив головою.

— Рогнідо, хто бажає успіху, то мусить приготувати його зрілою надумою, холодним міркуванням, а не пристрасно випльовувати із себе слова ненависті, злоби, завзяття. Зрілий герой замахується рідко, але завсіди доцільно.

— Легко тобі радити, де йде діло тільки про вражену честь мужа. Ти можеш поглядіти собі слави скрізь, перед тобою весь світ від Візантії по далекий Вінланд. Але я?.. Моє все життя зв'язане з тією проклятою землею, якою править він, той сам, що оце покидає мене як рабину і шукає блиску царського вінка, золотої дочки володарів світу. Ах, ти ніколи не зрозумієш мене...

— Навпаки! Я дуже добре розумію, що ти любиш Володимира, і не смерть батька чи братів, а ця друга жінка доводить тебе до розпуки. Ти заздрісна, Рогнідо, як кожна дочка Фрігги.

Червона, мов грань, скочила Рогніда з місця і випрямилася на весь ріст.

— Як можна кидати в очі жінці таку образу? — спитала, і нігті пальців її глибоко впилися в долоні.

— Це не образа, Рогнідо, а правда. Подумай, поміркуй, а сама найдеш у собі те, що ось впало з моїх уст. Тобі видається, що ненавидиш його, а я певний, що ти цілувала б рани вбитого, і хто знає, чи не лягла б при ньому, як Брунгільда на костер Зі гурда.

— Хай і так! Отже, на доказ я готова подати руку кому-небудь, хоч би й тобі, але шлях до мене веде через його труп!..

— Слово це, Рогнідо, рішає діло! — сказав.— Хоч, як відгомін у лісі, звучить у ньому жаль, але це байдуже! Я знайду союзників, позбираю варягів, яких тут доволі ще й тепер, коли там, на півночі, виріс римський хрест. Якщо тобі не вдасться восени, то вдаримо на дворище.

— Що таке не вдасться? — спитала княгиня.

— А ось це!

Тут подав Рогніді маленьку золоту дудочку, наче спряжку, де лежала тоненька шпилька.

— Ось це дістав я сьогодні від Ібн Дауда. Вколи його тільки так, як голкою вколюється дівчина, і володар усіх земель від Балтики та Вісли по Руське море не діжде ранку!

— Ах, отрута! — крикнула і всім тілом кинулася взад.

— Так, отрута! Брехня і отрута — це тільки для сильних злочин; для безсильних — це єдина зброя, якою можна знищити всесильного переможця.

— Ох! Гадюча їдь — це витвір альбів і ніфлюнгів. Не нам, нащадкам азів...

— А чи він, їдучи у Грецію, питав про наших світлих предків? Чи вагався вбивати Рогволода?

— Він не вживав ні отрути, ні брехні!

— Бо мав силу, дитино, якої нема в нас. Ніхто у світі не осудить нас за такий учинок. Як нам добитися помсти, коли між нею і нами престол великого князя і безліч озброєної раті? Коли безвільне, придушене плем'я хапається за змову — воно тільки борониться. Це рука долі! Що кому випраде Норма, це й здійсниться.

Вийшов, та як тільки його кроки притихли, Рогніда прошепотіла: "Тобі сниться Аскольдів престол мого сина? Ха, ха! Не тобі надити мене обіймами після Володимира. Ох, зятимте ви всі руку Рогніди. Помста Ольги була іграшкою супроти моєї!"

Потонувши у думках, ступав Свен через базар та опустілі вже вулиці. Довгі тіні домів та дерев заповнювали їх. Було спокійно, тільки з-поза плотів та воріт невиразно доходив гамір людей, які вечеряли.

Біля капища Свен спинився і кинув оком у просторе подвір'я. Звичайно при заході сонця було воно повне бояр та огнищан, які дякували богам за опіку над князем і землею, за справедливість княжого суду, а при цій нагоді обговорювали події дня. Мало не щоднини прибігали гінці з Новгороду, Овруча, Перемишля, Тербовлі, Червоного міста та купці з далекої чужини з товаром — звістки приходили тут з усіх усюдів. Всі громадські справи були теж темою вечірніх розмов біля капища. Та сьогодні тільки один отрок у білій одежі стояв біля воріт, і диму вечірнього кадила перед головним ідолом не нюхав ніхто. Свен покрутив головою.

— Де волхв? — спитав.

— Пішов до боярина Козняка! — відповів отрок.

— То вечірня жертва вже скінчена?

— Сьогодні не було сходин.

— Що ж таке сталося?

— Кажуть, що князь найшов собі у Греції другого бога, того самого, якому колись поклонялася мудра Ольга. Тому нікому не спішно до капища. Старому наче хто вуса дьогтем вимастив. На яких десять гривень приносів урвалося. Ха! Ха!

— То ти рад цьому? Може, й ти грецької віри?

— Я? Що вам таке? Я слуга Перуна! Якщо Перун князя не покарає, значить, той новий бог за нього дужчий.

Свен мусив признати, що устами отрока промовляє більшість народу. Він зрозумів, що, замість необмеженої самоволі вікінгів, на місці гніту загалу в користь одиниць з'являється тверда рука влади над усіма і для всіх.

* * *

При великому столі у гридниці Козняка сиділи Козняк, волхв і Мощанин. Волхв розказував, що було на раді, і аж волосся рвав на голові при згадці про вечірню жертву.

— Ось недавно мій єдиний син помер від злої гарячки... Ні я, ні мій брат не слабували на таке ніколи. Так покинули давні добрі боги князя і його землю.

— А що я маю казати,— потряс головою Козняк,— коли мені, старому, сина зрадою вбили у степах, а дочка в'яне під хустиною Володимира?

— А хто віддасть мені втрачені почесні? — докинув Мощанин.

Замовкли. Свен переклав меч між коліна та спер бороду на рукоять.

— Саме з цієї причини і я покинув колись рідну землю,— почав тихим голосом,— і радів, що не бачу довкола себе хрестів та чорноризців. І клянусь вам на Ерцсу та меч,— тільки смерть відступника перепинить лихо...

— Душогубство? — зжахнувся Козняк.

Ніхто не відповів. Скритовбивство було у полян чимось небувалим. Убивали явно, відверто, у суперечці, двобою чи бійці, та крадькома не вбивав ніхто. Хіба весняна Лада, зведена чарами Купальної ночі, позичала часом у темної Морани її блілого лиця... Та тоді вбивала зависть, розпука, невтишена любовна жага, а не холодна надума здорової людини. Козняк похилив голову, Мощанин закрив очі рукою, волхв неспокійно крутився на місці.

Згідним оком обкинув Свен усю трійцю.

— У ніякого народу я не бачив стільки кислого добросердя, що у вас! Як так, то йдіть до Євзевія на Поділ і повішайте собі хрест, який впрягає вас у колісницю нового царя.

— Як ти це розумієш? — підняв голову волхв Ярослав.

— Що має спільного віра князя з вольностями бояр? — спитав Козняк.

— Ба, воля — це наше споконвічне право. Воля князеві, воля і нам! — заявив волхв.— У нас по правді землею править віче, а князь тільки проводить дружині!

— Воля, віче, дружина... ха, ха, ха! — зареготався Свен.— Володимир не з тих. Ні одна дівчина не сміє віддатися без його відома, ні один човен не може поплисти у Витечів без його опіки. Він один розуміє, що таке воля, і знає, що її не сміє бути ні в кого, раз вона є в нього. Запізно буде вам ждати, аж нахабна рука знівечить ваше споконвічне добро, а треба її відтяти, заки до нього простягнеться.

— Як так,— відповів по хвилині надуми Козняк,— то воля, яку нам так гарно описуєш, дуже схожа на насилу, від якої хочеш саме нас берегти.

— А хіба ж ти не знаєш, достойний боярине, що все життя людини — це боротьба за спромогу накидати свою волю іншим? Скрізь говорять про право, закон, віру, обов'язок, а в дійсності закон стоїть завсіди по стороні сили, бо воля дає право на все!

Старий Козняк потряс головою і сказав стиха:

— Ні, Свене, сила чи насила не завсіди рішає у світі. Поза нами є ще інші люди, а в них те ж саме право, що в нас.

— Ніхто цьому не перечить,— відповів самовпевнено Свен,— боротьба йде тільки про те, чиє право дужче. Ха, ха!

— Дужче воно в того, за ким правда, а правда завсіди за тим, хто у другій людині шукає себе, а в собі другого. Як усі однаково прийшли на світ, як усі з нього сходять, так і в усіх однакове право до життя.

У цю мить спам'ятався Свен, що сказав забагато, що праведність, яка вросла здавна в душу полян, може злякатися безоглядності варяга. Він простягнув руку, як би хотів примиритися з ним:

— Всяке твоє слово, батьку Козняче, святе! Може, ти мене не зрозумів як слід, бо попри силу рук є ще інші сили, як розум і досвід, хитрощі. Подумай! Коли справді в кожного те саме право до життя, то чому Володимир не залишається при давніх богах та звичаях, не йде слідами батька, а слідами княгині Ольги? Самі знаєте, що будь вона довше княжною, пропало б було значення княжої ради, пропали б були вже тоді племінні князі, а її внук був би тепер самодержцем, як кесарь ромеїв. Князь, який мав вінок із святої Софії та скіпетр із рук кесаря,— це не перший-ліпший варязький ватажок. Він єдиний наказує, а всі мусять слухати. Він пообсаджує своїми синами удільні, племінні столи, поб'є мечем князів, що виростили з земського боярства. Святослав поділив усі землі між синів. А Володимир? Він покличе народ поклонитися новому богові, набере собі в нього дружину, а там і винищить останки старобоярських вольностей.

— Народ не піде за боярами на князя,— сказав на те Мощанин.— Князь заслоняє простолюддя перед нами. Дружинне боярство не оглядається на драчки зі смердів, через те вони його й люблять, а ненавидять нас!

— Так зберімо гроші, накупімо краму, понаймаймо ятвягів, зворохобимо печенігів, і заки Володимир стане в Києві, ми будемо панами земель від Вислока до Дону.

— Гроші, гроші...— задумливо говорив волхв.— Звідкіля їх узяти та кому повірити? У мене є заслуженина довгих літ, у храмі Перуна назбиралося теж чимало добра, поки що цього й вистане, а чого бракне, це найдеться у княжій скарбниці, яку зразу захопимо.

— А якщо не добудемо її? — питав Мощанин, пильно вдивляючись у бесідника.

— Тоді і нас уже не буде! — спокійно відповів Свен.— Перемоги Володимира не переживе ні один із нас.

У цю мить у гريدницю ввійшла Мирослава, й розмова припинилася. Аж після вечері при чарці Мощанин повів далі розмову.

— Ти, хоробрий воєводо, сказав правду. На наші голови йде люте врем'я самодержавності, та в ім'я держави ми маємо зняти ворохобню? Якщо має розпастися держава Рюриковичів, то що повинно стати на її місце?

— Воля!

— Ба, такої волі, яку ти нам змальовував, не захоче ніхто! Така воля — це поворот до давніх осель у лісах, де людина стає людині вовком. Відколи Кий, Щек та Хорив осіли на наших горах, це минулося й не вернеться, мабуть, ніколи. Ми мусимо зберегти лад, і когось народ мусить слухати. Можна скинути князя, та зараз треба поставити другого, щоб дбав про дружину, про оборону гречника та залозника, про деревлянські, волинські та червоноруські окраїни.

— Владу над народом віддамо вічу! — докинув Козняк.

— Або богам! — вмiшався Ярослав.

— Ага, богам, значить, волхвам і вічу, значить, боярам і їх слугам, бо вони найближчі до городів та шляхів,— закликав Мощанин,— ось куди ви гнете! Нехай Свен скаже, кому віддати провід.

— Це неважно, мені або тобі! — відповів холодно Свен, згортаючи руки на груди.— Я був би тут найкращим ватажком, бо я воєнне діло знаю, як ніхто з вас... Але...

— Але?..— наставився волхв.

— Але князем я не буду! Я не посягну по Аскольдову владу, щоб не дожити до його долі. Князем може бути тільки хтось із княжого роду, ось хоч би син Рогніди або хтось із земських бояр.

— Мій син, моя остання потіха, вже в могилі! — захлипав стиха волхв.

— Мій теж! — зітхнув Козняк.

— У мене ніколи не було сина! — з нещирим жалем у голосі заявив боярин із Мощаниці.

— Не забувайте,— продовжував Свен,— Рогніди, яка, безумовно, буде з нами. Її син міг би унаслідити престол батька, якби землі та дружина не прийняли князя з-поміж нас. Тому раджу признати майбутнім князем або малого Ізяслава, якщо Рогніда нам допоможе, або майбутнього чоловіка Мирослави, якщо він буде з нами. Згода?

— Згода, згода! — кликнули Мощанин і волхв.

— Так випиймо на славу майбутнього князя! Хай пропаде самодержець та його грецький хрест! — піднявся Ярослав із чаркою в руці.

— Хреста не тикаймо! — усміхнувся Свен.— Тим більше, що значна частина союзників у Києві буде з-поміж християн.

— Як-то? Хто?

— Хто, питаєшся? Звісно, хто! Варяги, франки, ляхи, чехи тощо. Всі вони споглядають задрим оком на велич княжого стола та радо допоможуть її притемнити.

На жовте старече лице Козняка завітав давно невиданий рум'янець.

— Честь вам, гості, що в моєму горі осолоджуєте мені гірку долю. Усі мої святощі споневірів князь, ви віддаєте мені їх! Чи князем буде син Рогніди, чи мій зять — це не важне! Важне, що тепер тут, між нами, ми заперечуємо Володимирові право рішати про вінок Мирослави та її долю. Ми,— тут старий вдарив себе кулаком у груди,— ми теж княжого роду! А це для мене найважливіше! Тому знайте: усе майно, яке набув я колись гречником та зложив у витечівських та овруцьких складах, передаю вам. Орудуйте ним, як ваша воля. Продайте навіть товар із пасовиськ на Пороссі і човни на Дніпрі та Прип'яті, тільки цю хату та огороди залишіть мені. При свідках кажу тобі про це, Свене, бо ти маєш бути в усьому мені провідником.

— Очевидно, що Свен поведе усю справу,— підхопив Мощанин.— Волхв Ярослав розбурхає народ словом та грошима із Дажбогової скарбниці, я збиратиму вістки з-поміж боярства на Берестовому, а Свен повезе гроші на захід...

Рада, яку відбували бояри з Свеном, затягнулася пізно в ніч. Вже сіріло на сході небо, коли запало рішення, що за три дні має з Києва вирушати на Волинь у Мощаницю валка возів із достатками Козняка під проводом Свена.

XVI. Подвійна зрада

Вже з першим світанком старий Козняк виїхав у Витечів приладити до вивозу свої багатства. Він головно хотів якнайскоріше виміняти боброві та кунічі шкурки та метал чи сукно, і жура про те не давала йому спати. Мирослава сама залишилася дома, і коли прокинулася, не знала, яка це

пора. Кликнула за служницею, та на поклик не з'явився ніхто. Вся служба спала, втомлена підготовкою до вчорашньої вечері. Мирослава сама почала чистити чаші та чарки. Згадала при одній із них, як пила з неї востаннє з Романом Олешичем. Руки опустила долі, якби якась кривава завіса вкрила її зір. Не зуміла опанувати невимовного жаху, а коли підвела очі — перед нею в повному світлі дня стояв Свен.

На ньому була яскраво-зелена, у темніші цвіти витискана туніка з золотою лямівкою, на якій було понашивано червоні, мов кров, карбункули. Я плеча звисав темний, соболями рамований плащ. Грубий плетений золотий шнур притримував його під правою пахвою, а від лівого бедра звисав у дорогоцінних піхвах широкий варязький меч. Замість крилатого шолома, мав на голові круглу оксамитову шапочку, підбиту сталевую плетінкою. Жовті сап'янці, нашивані золотом, доповнювали його величавий одяг. Свен злегка склонив голову перед дівчиною і сів на ослоні напроти неї.

— Привіт тобі, боярське дитя! Чи є в тебе охота вислухати моїх слів?

Мирослава не знала, що відповісти.

— Не знаю,— відповіла непевно,— не знаю, чи ялося мені слухати слів чужого мужа в неприяві батька. І так моя відповідь не матиме ваги без його слова. Тому краще зажди, аж батько вернеться з Витечева.

— Ні, дівчино! — усміхнувся Свен.— Я не випадково зайшов до тебе у таку пору. Здавна, вже від кількох літ, стежить моє око за розквітом твоєї краси. Ти знаєш, а як не знаєш, то я тобі скажу під порукою честі вікінга, що велике діло затіяли тямущі мужі цієї землі, а між ними є твій батько та верховний волхв Перуна. Кров залле всю землю, а ясні мечі притемнять блиск золотого царського вінка, який везе з Візантії Володимир. Палкі обійми коханої — це найвища насолода, яку може дати мужеві життя, і після неї не страшна вже нікому смерть у бою. Тож не

дивуйся, що і я, втомлений боями та незаспокоєний у своєму бажанні, йду за весняним поривом. Чи ти зрозуміла, дівчино?

Живо забилося серце в Мирослави. У цього варяга виявилось уповні все те, чого недоставало Романові, а все ж слівце завмирало на її устах. Я глибоко осаджених очей Свена ішов на неї жах перед його безоглядним самолюбством. Чи вона, дочка боярина, є тільки даром Льосни для героя? Чи вона не має тих рівних прав, про які так гарно говорив Роман? Роман мав доброту і не сліпив її появою героя, не хвалився хоробрістю, не говорив про насолоди, а про спільне довічне життя. Дівчина підняла очі на Свена і побачила, як самовпевнено дивився він на неї. Це вразило її, і вона відповіла спокійно:

— Знаю я тебе не від сьогодні, хоробрий воєводо, і твоя слава мусить бути привабою для кожної дівчини. Ти підіймаєшся понад усе мечем. Ти можеш жити сам навіть на самотній високій скелі, а я прив'язана до цієї хати. Ось чому не можу дати тобі відповіді, якої бажаєш. По закону, не я, а мій батько є власником моєї руки і віддасть її тому, кому захоче.

— На Фрею! — закликав Свен, збентежений ненадійною відповіддю.— Ти бажаєш мене обманути гладкими словами, як мене вже звела гарним лицем. Та даремний твій труд. Раз ти зрозуміла мої слова, то зрозумієш і те, що героєві законом є його воля, а не воля інших. Саме тому я жду і прийшов до тебе, а не до батька. Він не стане проти моєї волі, якщо вона буде і твоєю.

— Не питай волі людини, яка вже її не має! — відповіла з усміхом Мирослава.

— Як-то?

— Ти знаєш, воєводо, що я вже раз об'явила свою волю і пов'язалася з Романом Олешичем. Я того часу в нього є до мене право, і хоч він поїхав у далеку Грецію, проте моє слово чули добрі духи нашого посілля.

— Нехай Олешич сам доходить свого права проти мене. Побачимо, чиє сильніше. Ось тобі і розв'язка.

— Так, але чи ти знаєш, герою, що я пов'язана не тільки словом Олешича, але й хустиною князя? Рука, яка посягне по неї,— всохне, і нема на всій нашій землі сили, яка захистила б її від княжого гніву.

— Дівчино! — гукнув нетерпляче Свен і затиснув ручку меча.— Навіщо ти дратуєш мене, замість словом згоди покласти основу новому княжому родові? Саме того князя, якого ти боїшся, береться звалити ота рука, яку подаю тобі. На всіх богів Гелю й Азгарду — не мудруй і не отягайся!

Гордо піднялася Мирослава зі свого місця.

— Вчини це і проголоси своє княже право на місці Володимира, а тоді посягнеш і на хустину, якою він мене пов'язав. Я не рабня, яку можна взяти з нудьги чи з примхи і кинути потім на посміховище. Я — боярська дитина і боярську честь збережу, хоч би мусила шукати помочі у Дніпра та сестриць русалок.

— Подумай, валькіро моя, що ти була мені завсіди краща над усі жінки світу! — заговорив швидко, наче боявся почути образу.— Кращою та милішою, хоч доброго слова не дала ти мені ніколи. Для тебе я кидаю навіть ласку Рогніди, твоєму синові даю престол Києва, а ти мовчиш?

Та в цю хвилину, якби від тону його голосу, промінь осяяв ум дівчини. Вона найшла зв'язок між подіями останніх днів. Хрещення Володимира, ворогування з боку Рогніди та Свена, нарада з волхвом та Мощанином, виїзд батька... Чи це не зрада?

— Воєводо, я мовчу і жду! — відповіла, опановуючи хвилювання.— Мій дівочий ум не доріс до твоїх високих поривів. Мене надить твоя сила і слава, але мою любов може мати тільки той, хто приєднається до нас, хто ввійде у наше життя як його учасник, піддасться його ладові. Якщо

не можеш, то знівеч цей лад, а тоді твоя воля буде рішати про все та у всьому, і тоді я буду мусити стати твоєю...

Наглий гамір у сінях перепинив їх розмову. Хтось викликав Мирославу до сіней. З-поза дверей долітав виразно хриплий голос Снорре, дворецького Рогніди.

— Княгиня взиває тебе на розмову! — говорив Снорре.

— Піду, як тільки попрощаюсь з гостем,— відповіла дівчина і вернулася у світлицю.

— Чув я про наказ княгині,— зустрів її Свен,— відходжу. На прощання додаю тільки, що від твого слова залежатиме, чи Рогніда має наказувати тобі, чи ти їй. Залишайся у гаразді!

Підняв руку, схилив голову і вийшов, а Мирослава впала безсило на лаву, застелену ведмежою шкурою. Як дуже недоставало їй досвідченої матері, яка дала б їй щирі поради! Як дуже вона хотіла б помолитися якійсь ласкавій, милостивій богині, яка знала жіноче горе та дівочі журби! Та ні одне божество не журилося такими дрібницями.

Та тут блисла в неї нова гадка: "Рогніда!" Так, вона одна могла рішити її сумніви дівчини. Ніхто, як вона, не пережив стільки горя, душевної муки. Як ласкаво гляділа вона на її любов з Романом! Щораз ясніше виступало в неї почування, що Свен не пара їй під ніяким оглядом. Вона не вмiла уявити собі життя з чоловіком, якого очі гляділи по-вовчому, серце було тверде, як скеля, а дух лукавий і хитрий.

Княгиня привітала її вельми ласкаво і приязно, але Мирослава, перебувши на Берестовому три роки, пізнала вмить, що Рогніду щось томить. Дівчина ненароком звернула розмову на виїзд Козняка у Витечів та на те, що він збирає гроші для майбутньої війни.

— Навіщо ж твоєму батькові війна? Він же сам був заручив тебе з Олешичем за твоєю згодою. Навіщо вам приєднуватися до ворохобні? Навіть як він не бажає собі вже за зятя Олешича, то може на те знайти іншу раду. У ваших безвістях можна сховатися від княжого гніву з усією громадою, не то з одною родиною. Я бажала порадити вам виїхати з Києва, доки не розіграються події найближчих місяців. Восени могли б ви повернутися вже на новий лад, або... або і на старий, якщо б не Далося повалити його силою. Ти завсіди радо і щиро служила мені, а скривдив тебе саме той, що й мене. Тим-то я бажала тобі стати у пригоді. Коли ти все знаєш і без мене, то розкажи, що знаєш, а тоді порадимося обидві, як дві безпомічні жінки.

Мирослава стала розказувати, як вміють розказувати тільки жінки — з усіма подробицями. Не пропустила ні слова.

— І все те, що ти тут кажеш, все те... суцця правда? — спитала княгиня, дивлячись в очі дівчини.

— На гріб матері, на сиву голову батька!

— А твій батько, гадаєш, знає про задуми Свена?

— Не знаю, що на це відповісти. В усякому разі, гадаю, що був би мені сказав про те, а то і просто віддав мене Свеніві! Видко, у змові між ними і Свеном вирішили вибрати княгинею тебе, достойна, бо сьогодні зранку казав мені ще на від'їзді: "Йди, доню, на Берестове і слухай в усьому княгині. Не забувай, що вона завсіди була ласкава на тебе та на наш рід".

Та сумніви не покидали Рогніди.

— Можливо, що Свен бажав тобі тільки закрутити голову або з'єднати собі підмогу земського боярства, женихаючись до тебе?

— Ні, він ніколи не запобігав моєї ласки ні в цей, ні в другий спосіб, а якщо бажав мати при собі бояр, то навіщо було йому говорити зі мною?

Живо княгиня підтакнула.

— Він справді зрадив перед тобою один із своїх задумів і прорахувався! Ти дала Свену розумну відповідь, що ані не дає йому надії, ані йому її зовсім не відбирає. Я вдячна тобі за слова правди. Нехай боги добрі нагородять тебе за них насолодою та щастям на весь вік! Я готова навіть виректися помсти над зрадником, якщо твоя доля та добро зв'язані з ним.

— Моє добро — доля? Ні, княгине! Якщо боги мають дати мені щастя, то вони й покажуть мені, де його глядіти.

— Ти ж обручена з Романом. Йому обіцяла ти себе в подружжя...

Личко Мирослави приблідло злегка.

— Надто багато тіней лягло між нами...

— Хто ж кинув тінь між тебе та Романа? — спитала Рогніда.

— Свен!

— Як так, то в цьому, певно, ховається якийсь обман або підступ! — вибухнула княгиня.

— Ти гадаєш, достойна?

— На всіх богів Гелю, у цьому мужеві немає правди, його кожний учинок — злочин, а кожне слово — брехня! Ви не вірте йому ні слова, ні ти, ні твій батько. Хто знає, відколи забаглося йому твоєї краси чи твого

віна. Ти ж найбагатша дівчина у городі. Доки я гадала, що він і тобі запов у серце, досі я була б вдоволилася наругою над переможеним та обманеним обманцем, а так смерть жде його, коли вернеться у Київ! Хоч би навіть треба було підняти руку на нового князя!

XVII. Ворожбит

Не тільки виправа Свена, але й поїздка Мстислава опізналася на два тижні через занедужання Добрині. Старий воєвода лежав без пам'яті, а жидівський лікар, якого покликали до нього, потрясав тільки бородою, мовляв, хтось наврочив недужого. Покликали бабу-шептуху, та всі її заклинні теж були безуспішні: Добриня, перший достойник і заступник князя, доживав, очевидно, останні години. Ніхто не міг йому допомогти, тільки він сам і сам мусив лікуватися. Пив мед і спав. Аж на другий день міг розказати Мстиславові про причину своєї недуги. А саме він дізнався, що грек Никанор, варяги, які жили в городі, та деякі бояри затівають ворохобню проти Володимира, як тільки він повернеться із Греції. Азгахан, печенізький ватажок, має привести рать на Русь і ждати посланця від грека. Ця вістка була така несподівана, що повалила на ложе воєводу після розмови з Никанором, який йому попросту обіцявав княжий вінок від імператора Василія за співучасть у змові. Добриня прикинувся у розмові, що годиться, щоб довідатися якнайбільше. Небезпека була поважна. Печенігів можна було ще підстерегти на Русі чи хоч би на Стугні, але від власних бояр та варягів загрожувала неминуча загибель. Ніхто не знав ні їх числа, ні доріг, ні засобів, ні часу вибуху.

Аж тепер він із Мстиславом побачили, що не достає їм варязької дружини, яка була б безоглядно вірна князеві та могла триматися якийсь час навіть проти волі народу. Путяти й не питали про раду, бо хоч він сам був відданий князеві, то як земський боярин міг легко вибалакати яку тайну перед непокликаними. Врешті після довшої наради рішили покликати єрея Євзевія і спитати його, чи християни Києва не схотіли б у потребі стати в обороні князя. Євзевій згодився радо, приобіцяв поміч, та не хотів назвати поіменно чільніших мужів нової віри, бо боявся, чи поганські воєводи не бажають вигубити християн у городі ще до приїзду

великого князя, який славився своєю справедливістю. Він сказав це зовсім, відверто. Тоді Добриня показав єреєві письмо Володимира з Візантії. Єрей прочитав, а там і похилив голову.

— Як так,— сказав і перехрестився,— то я радо покличу всіх вірних Розп'ятого, які зможуть мечем заступитися за богом даного князя. Всі вони будуть наготові, і з Витечева швидше ми будемо мати вістку, ніж змовники. На Подолі, на горах, у Вишгороді є наших багато. Навіть між боярською дружиною є більш третини християн. Тільки між земськими їх ще небагато, але як зачуваю, вони саме мають бути нашими противниками.

І втішився Добриня у своєму серці, яке від сорока літ билосся тільки для єдності й могутності Руської землі та княжого роду. За якийсь час у гридницю вбіг молодий Збранич; блідий та схвильований, перевів дух і обтер спітніле чоло.

— Змова відкрита! На чолі стоять волхв Перуна, Свен, Козняк і ще один боярин. Помагають їм Рогніда і грек Никанор, який дає гроші. Свен поїхав по полки ятвягів...

— Поволі, хлопче, отямся! Що ти верзеш!? — зірвався з місця Мстислав.— Від кого ці вісті?

— Саме від того боярина, четвертого у змові.

— Хто ж це такий?

— А чи це конечне виявити його ймення? — зам'явся молодець.

— Так, дитино! — сказав Добриня.— Негарно це зраджувати спільників, хоч би і в поганому ділі, та при ловах на вовків можна не раз послужитися й отрутою. Хто ж це?

— Боярин з Мощаниці.

— Як же ж це? Він же прецінь ворогував на князя й на християн.

— На останній раді треба було навіть погрозами приводити його до мовчанки,— докинув Мстислав.

— Саме тому волхв і Свен втягнули у змову його й Козняка.

— Чому ж ще й Козняка? — питав Добриня.

— Він же ж багач, а й Мирослава...

— Ага! Отже, Мощанин роздумав?

— Не було йому чого роздумувати. Він тому тільки ворогував на християн, що і князь не був їм другом. Раз князь поклонився хресту святому, так і він приєднується до нього...

— Гм! — покрутив головою воєвода.— То Мощанин справив тебе до нас?

— Ні! Просто до князя, як тільки повернеться. Та я погадав собі, що це може бути запізно, тим більше, що мені доведеться їхати на західні окраїни.

— То ти гарно це виміркував, хлопче, і князь, певно, не забуде тобі цього. Одне тільки рад би я знати. Звідкіля у Мощанина таке довір'я до молодика?

— Ох,— почервонів Станко,— його дочка — це моя наречена.

— Таке-то воно? — засміявся воєвода.— Ну, тепер уже бачу ясно. Погана це людина, цей твій тесть, препогана. Як та лисиця в казці, що дибає нараз за двома зайцями. Сам тягне руку Свена, але зятеві каже триматися князя". Якщо переможе Свен, то йому припаде участь у добичі, а зять спіймає облизня, коли ж удержиться князь, то зять своєю заслугою заслонить його перед гнівом переможця.

— Достойний воєводо,— заступився за Мощанина Станко,— я християнин і клянуся хрестом, мечем та головами предків, що боярин ні словечком не намагався звести мене з дороги послуху й вірності! Навпаки, він сам клявся на все святе, що тільки мимохить попав у змову.

— Ох, звісно, що ні! — засміявся Мстислав.— Якби ти був теж у змові, то він і не глянув би на тебе, а знайшов жениха, якого йому треба, близького і щиро відданого князеві.

Всі нашвидку склали план дії. Було ясно, що, не привівши із заходу значнішої раті, годі було оминати поважних заворушень у Києві. Таких дружин було дві. Одна залишена у новозаснованому Володимирі-Волинському, після переможної боротьби з ятвягами, друга у Червенських городах. Сам Мстислав міг кожної хвилини зі своєї Залісецької волості зібрати яких півтори сотні піших ополченців та до півсотні кінних ратників.

Мстислав зі Станком виїхали з Києва. Рівночасно биричі-воєводи підняли все пограниччя проти поганих та ждали тільки приїзду князя на пороги, щоб повідомити його про зраду і змову. У городі збиралося поготівля християн для оборони княжого стола, бо дружина мала теж небавом вирушити на Рось.

Мстислав і Станко їхали тільки удвох з трьома отроками. Один із них віз на в'ючному коневі поживу, якої могло бракнути на волинсько-поліському пограниччі, два другі вели по двоє запасних коней. Зразу

їхали краєм багатим, багатолюдним, з широкими протертими шляхами, при яких раз у раз попадалися оселі.

При кінці десятої днини добилися до города Володимира, і тут уперше почув воєвода відгуки київських подій. Перед тижнем був тут уже воєвода Свен і познайомив з ними волинське боярство. Не забув розказати про змову чільніших огнищан та бояр у надії, що з'єднає декого для своїх задумів. Та ще не зазеленіли пожарища й могили після останнього наїзду ятвягів, не оплакали ще волинські роди побитих мужів, батьків і синів, і не було охоти знову воювати.

Про все інформував Мстислава тисяцький князя Ростислав Соломирич, людина тямуща, метка й відважна.

— Що ж ви на ці вісті Свена? Що ти, боярине? Що інші? — цікавився Мстислав.— Невже ж їм байдуже, якої віри князь і дружина?

Бистро поглянув на воєводу Ростислав.

— Навіщо питаєте? — спитав обережно.

— Від вашої відповіді залежить усе! Я як висланець першого воєводи і заступника князя маю піддержувати і рятувати княжу владу у державі і мушу знати, хто мені в цьому допоможе, хто пошкодить.

Соломирич усміхнувся.

— Ваше питання, воєводо, зайве. Авжеж, що я послухаю вас, як самого князя, якщо ви за ним, а не проти нього... Наші бояри — і то не тільки дружинні, але й земські — розуміють добре, що лад і безпека у Дажбоговій землі є безпекою їх самих і то без огляду на те, чи ятвяги війною чи миром перейдуть крізь Волинську волость. Поява ятвязького полку під Києвом буде причиною погрому заляканої київської дружини та упадку княжого роду. Віра князя тут ні при чому! Якщо князь тямущий,

то кожний радо поклониться його богам! Тим-то кажемо тобі, Мстиславе, всі заодно: прикажи йменням князя, а до трьох-чотирьох днів вісімсот кінних гريدнів та до чотири тисячі піших ратників піде за тобою, куди захочеш, якщо запевниш їм безпеку волості.

— Не я буду ними проводити, Ростиславе, а ти!

— Я? Як-то? Тебе ж прислали сюди для проводу, гадаю. Ти один знатимеш, куди повести рать, і відповідатимеш за успіх перед князем.

— Ні, Ростиславе, небезпека є більша, ніж гадаєш, князя нема дома, а самої волинської раті не вистачить на те, щоб спасти державу. Червенські городи — надто лакомий кусок, я туди мушу йти сам, щоб підняти тамошнє боярство. Воно горде та неслухняне, але хоробре й вірне київському князеві. Одначе замість себе залишу вам Станка Збранича. Він змовлений з дочкою дідича Мощаниці, і там його знають... Його тесть теж за нами, хоч і мусить поки що лукавити з Свенном. А щоб не бракло послуху серед боярства, яке мусить слухати воєводи, хоча й не раз не слухає тисяцького, то я ось привіз вам дарунок.

Тут Мстислав устав з лави та видобув з мішка золотистий шолом, чаплину китичку і хутром рамований, багатошитий плащ, який носили воєводи Володимира. Соломирич зблід і не знав зразу, що сказати на таке вивищення. Уряд тисяцького давав право орудувати городом чи дружиною, але не давав ніякої влади над позамісцевим боярством. Слово воєводи було наказом для всіх, а як був це тямущий та людяний муж — то всі слухали його радо.

Соломирич походив із давнього бужанського роду, який хоч уже за Ігоря перейшов у дружину, але й не розсварився із земськими. Така несподівана почесть залила хвилию радості його серце.

— Невже ж ти, достойний, і не попасеш у нас? — питав, заломивши руки, Соломирич.

— Годі, брате! Немає в мене й одної зайвої днини. З'їсти успію й верхи, поп'ю з баклажки, пересплю під кривлею Дажбога, та й тільки.

XVIII. Придане Мирослави

— Добро з приходом, боярине! — привітав Станка у дворищі Мощанина тіун Албаз. Він був онуком ховарезмійського раба, якого колись дід Мощанина привіз із Ітіля над Волгою. Албаз мав низьке чоло, скісні очі, висунені вилиці, а вся його поява мала в собі щось підлесного та хижацького, наче у тмутороканського барса.

Станко кивнув головою, але не відповів. Мощанин остерігав його не раз перед тіуном. Обійстя мало небуденний вигляд, ні в чому не нагадувало обійстя боярина — хлібороба або купця. Замість стогів та оборогів, довгим рядом стояли тут стоси мішків з борошном та крупою, покриті від дощу волячими шкірами, бочки зі ситою та киселем, а великі продувні сушні, де сушено звичайно шкіри, льон, коноплі, всяке зілля або садовину, були повні вудженого м'ясива та сушеної риби. Виглядало воно на склад харчів біля княжої гридниці, тим більше, що у повітці біля самого двора, де звичайно переховувано найпотрібніші знадіб'я, вершилися в'язки ратищ, стріл та чималий стіс тугих, шкірами критих щитів. Кільканадцять варягів зі щитами на плечах та мечами при боці вешталися по обійсті і кілька із них обступило Збранича при вході. Слова Албаза заспокоїли їх.

— Де товар? — спитав.

— Біля столярні! Тут є всього кілька корів для молока та сиру. Боярин не велів показувати товару ні варягам, ні "тамтим",— тіун із хитрим усміхом вказав великим пальцем позад себе на північ, відкіля мали надійти ятвяги.

— А від них нема вістей?

— Є, боярине! Вони позавтра вдосвіта будуть тут.

Усміх щез з лиця тіуна, і хмара гніву промайнула по ньому.

"Союзник чи зрадник?" — питав себе молодець, але не находив відповіді. Гра була надто небезпечна, щоб її можна було грати наосліп. Щойно завтра ввечері мала надійти дружина та піша рать, а на ніч ладився наступ на склади в Мощаниці й засідка на Свена. Все те пропадало, якщо в серці тіуна наїлася зрада.

— Що ж бажав би ти почути від мене? — спитав тіуна з вимушеним усміхом.

— Саме те, що й ти, боярине, ждеш від мене. Боярин з Мощаниці затіяв негарне діло...

— Негарне? Чому?

— У нас були ще до виїзду Свена висланці ятвягів. Я скривався на горищі, коли вони радилися зі Свеном у гридниці, і чув усе. Ятвяги цим разом прийдуть з миром, а з поворотом камінь на камені не залишиться після них. Ні одного хвоста у стайні, ні одної білої голови не залишать погані у посіллях дулібів. У Володимирі сяде Арне Ернзіда з Данії на удільному столі. Бояри стануть служебниками варязьких гриднів Свена та нових приходнів із півночі, а всю челядь вивезуть у Грецію на торги.

— Ага! Отже, ти бажаєш, щоб я на власну руку пішов всеупереч волі боярина?

— Я нічого не хочу! Я піддаю все під твою боярську волю.

Станко Збранич удав, що надумується, тер чоло рукою, вкінці кивнув рукою на тіуна і пішов передом у хату.

Дворище Мощанина було заможне, багате, одначе всі більші достатки були в Києві. У Мощаниці жив тільки тіун, який уживав обширні приміщення на склад шкіри, меду та воску. У світлиці повно всякого грецького та східного крамного товару, яким торгував тіун на власну руку, і тут засіли обидва на непокритій лаві, при столі.

— Так! — сказав Станко, пересуваючи меч наперед себе.— В мене є спромога, а навіть охота змінити в дечому рішення боярина...

— Ох, вчини це, боярине, вся земля поклониться тобі за це, князь обдарує ласкою, а сам боярин дякувати тобі буде за це поки віку! А там, — тут знизив голос до шепоту,— у варягів є ще кілька скринь із гривнями, які прийшли з Витечева...

"Ах, тому-то ти так дуже побиваєшся за князем!" — погадав молодець і вмить успокоївся щодо вірності тіуна.

Ховарезмієць, без сумніву, готов був зрадити всіх і вся, раз у гру входив гріш. Тому кивнув головою, наче справді погоджувався з ним у поглядах, і спитав:

— Які ж у тебе помічники у наміченому ділі?

— А коли можна надіятися дружини князя? — спитав замість відповіді тіун.

— Мабуть, позавтра в полудне! — збрехав Станко без надуми.— Здається, пізніше, ніж швидше.

— То саме добре! Поб'ємо варягів сьогодні вночі, а завтра з грішми втечемо у Звенигород, Теробовлю або й який інший Червенський город. При цьому вирядимо й майно боярина у Київ, дружині підшлемо вісточку та провідника, а цей поведе її туди, коли треба. Ні нога не повинна втекти з дворища.

Очі Албаза світилися від захланності, а в кутиках чаїлося лукавство. Так, це був певний чоловік, одначе...

— Все те гарно! Сам бог напоумив тебе, тіуне, на важке діло, але чи воно вдасться, їй-богу, не знаю. В мене є тільки двох отроків і дві руки.

Албаз засміявся стиха.

— Ха, ха! На торговому ділі стоїть лад Руської землі. Ось цим,— тут показав рукою на розкинену куплю,— я приєднав собі чимало однокумців. Вони в довгу у мене, а таких, які зовсім невиплатні, буде до тридцяти. Спитаєш, може, чому я даю товар голякам? Саме тому, щоб мати в разі потреби готові мечі й рогатини. Я дарую їм довги, якщо допоможуть мені побити варягів. Сьогодні вночі вони можуть бути тут.

— Ага! Значить, у тебе все готове і рішене. Навіщо ж тобі мене до цього?

— Я раб із рабів, боярине! Війна — не моє діло, і за моїм проводом без волі боярина не піде ніхто. Провід може дати тільки боярин. Грішне життя, війна не купля. У бій не підуть за мною, тільки за тобою.

Станко кивнув головою.

— Гаразд! Поклич людей на завтра перед світанком.

— Чому так пізно? — занепокоївся Албаз.

— Перед світанком сон найтвердіший, а ти не гадай, щоб твої кривобокі голяки справилися з варягами, хоч би їх було і п'ять на одного.

— Вони дужі люди, боярине! Я здохлятини не спомагаю!

— Все одно! Ти не знаєш, що може княжий гридень або варяг у відкритому бою. Їх двоє розперіщило б твоїх тридцять ратників, як половину. Ні, Албазе, вели твоїм людям прийти аж над ранком. Де сплять варяги?

— Вони по двох сплять по всьому обійстю, а двоє сторожить постійно біля воріт і в повітці.

— Так ти добре розглянься, де вони розложилися на нічліг, а на зорі розбуди мене!

Запала ніч, темна, бурхлива, одна з ночей, які бувають під кінець літа, коли воно змагається з осінню. Не спалося молодцеві. Надто важке рішення впало на його голову і серед нього губилася навіть зоряна поява Лелітки. Збудився, коли світло смолоскипа вразило його зір.

— Час уже, боярине, люди ждуть!

Скочив на рівні ноги Станко, протягнувся, протер очі й, узявши зброю, пішов за тіуном.

Сіріло. На сході біліло захмарене небо, а відтіля потягав холодний вітер. У природі панувала тиша, як у церкві перед "святая святих"! Нишком прокрадалися обидва змовники попри сторожу в саду. Один варяг дрімав, спертий на щит та довге ратище. Широке вістря списа торчало над кінчастим шоломом. Вся постать мала в собі щось несамовите. Ніби Одін скандінавської саги над Брунгільдою у сні, стояв вартовий варяг на тлі сірого неба, а за ним хильцем чаїлися Албаз і Станко.

— Він не сміє кричати,— сказав тіун,— я скочу й закрию йому рот, а ти, боярине, удариш мечем.

Станко завагався.

— Не вагайся, боярине! — підмовляв Албаз.— Я знаю, що тобі не легко вбивати ворога ззаду, але це оборона проти зради!

— Твоя правда!—відповів по надумі Збранич.— А все ж важко мені вбивати людину, не збудивши її. Тому поміняймося. Я заговорю до нього, а ти зайдеш його ззаду.

— Хай і так! — згодився Албаз.— Я навіть краще справлюся від тебе, боярине. Що ніж, то не меч, ні топір. Ножем дуба не зрубаєш, але і топором меду не підріжеш!

Станко обійшов вартового, а коли найшовся проти нього, пішов просто до саду. Ступав голосно, йдучи швидким рівним кроком. Варяг підняв голову і враз побачив перед собою темну постать. Вмить ухопив ріг, який мав при боці, а правою рукою наставив ратище проти приходня.

— Хто ти? — спитав.

— Я відпоручник боярина, що сьогодні приїхав!

— Ага! Чого тобі тут треба?

— Тіуна! Нема його тут?

— Ні! А ти чого лазиш поночі? Йди спати, а то, на Гель, заснеш навіки!

— Не сердься, герою! Казав Албаз, щоб я його тут ждав. Він, певно, швидко прийде... А ось і він.

В цю мить чорна тінь з-під землі виросла за плечима варяга. Щось засичало, як би хто розпорював шкіряний мішок. Варяг упав, як би його відтяли з мотузка, на якому висів.

Із провалля через частокіл один по одному стали вилізати ратники Албаза. Було їх тридцять шість здорових, широкоплечих мужів. Напівнагі, мали за поясами тільки ножі, а в руках набивані кременем дубові відземки.

— Ось боярин, зять нашого господина,— представив їм Албаз Збранича.— Він перебрав на себе ваші довги в мене і заплатить кожному ще по дві гривні, якщо pomoжете йому опанувати дворище до приходу ятвягів.

— Це княжа служба, хлопці! — сказав Станко.— Моїми устами він наказує вам усім.

Перед дворищем у сутінках ранку ждали ратники Албаза спокійно і тихо, наче жінці на прихід господаря. Перед ними лежали у рівному ряді шістнадцять трупів з порозчереплюваними головами, а з-під кожного випливав потічок темної крові. Я чималого шкіряного мішка Албаз виймав гранчасті кусні срібла і виплачував по черзі своїм ратникам. Двох парубків розпалювало біля нього ватру, а двох других тягло здорового бичка на заріз. Коли появилася Збранич, всі крикнули: "Слава князеві!" — а молодий боярин подякував їм і наказав виточити для них бочку меду з боярської медуші.

Албаз завів Станка у повітку, де на долівці стояло шість чималих кованих скринь.

— Вози маєш?

— Ні, боярине! Я гадав перевезти все в мішках на конях.

— Дурний ти, тиуне! Кожний, хто повезе, знатиме, що в мішках, і позве тебе на суд. Треба конче возів, бодай двох. Візьмеш по шість парубків до кожного і поїдеш.

Спокійна поведінка молодця, в якій не було ні сліду хапливості, ні облуди, заспокоїла ховарезмія зовсім. Він сів уже на коня і поїхав у село за возами. Та як тільки щез у чагарнику, Станко покликав Піснячка й послав його в селище закликати ім'ям боярина людей на рать для оборони від ворога. Рівночасно в тайні від усіх вислав і Грача на Володимирський шлях підстерігати дружину. Він мав спровадити якомога найшвидше хоч частину війська. Станко аж тепер довідався від людей, що Албаз, користуючись з ятвязького спустошення, тримав у своїх руках долю мало не всіх бідніших господарів у волості. Він давав їм позички і то так, що поруч харчів та насіння, яких потребували, силував їх брати і всяку куплю, зовсім не потрібну та дуже дорогу. Відсотки забирали цілорічний зарібок, і не було ніякого способу вилізти з довгу, хіба воєнна добича або грабіж могли допомогти довжникам. Тим-то вони всі ненавиділи баришівника, а проте мусили його слухати. Збранич використав їх настрої, і як тільки прийшли з найближчих хат перші кметі на рать, він заключив з ними договір і взяв їх у свою службу. Він уважав себе вправі оплатити їх із грошей Козняка, бо ці гроші і так були призначені для ятвягів.

Збранич наказав на скору руку укріпити дворище. Біля воріт височів величезний припас дерева з недалекого корчунку, і швидко парубки нарубили багато палів. Одні поглиблювали рови, другі підпирали насипи колами, вбивали готові палі і переплітали їх гіллям та терням. Коло полудня вернувся тіун з підводами.

— Що ти згадав, боярине? — крикнув Албаз зляканий.

— Завтра досвіту прийдуть ятвяги, заки володимирська дружина наспіє вполудне, треба буде оборонити себе до їх приходу!

— Обороняйтесь? — заломив руки тіун.— Змилуйся, боярине, вони нас розіб'ють, рознесуть. Нас тільки сотня, а їх шість тисяч!

Молодець скочив наперед і вхопив тіуна за горло.

— Мовчи, поганий, а то скажу закувати в диби! — гукнув.— Чи ти гадаєш, що я зважився б змінювати самовільно наказ боярина з Мощаниці? Все те, що ти зробив буцімто на мою відповідальність, він наказав перевести в діло мені, але радив при тому остерігатися тебе! Я не бажав твоєї крові і зловив тебе на гроші Козняка. Ти бери достатки боярина й обвантажуй ними вози, та до боротьби не мішайся!

Албаз вийшов із дворища, де йшла розмова, на майдан. Рядом поставили підводи, а парубки стали виносити достатки боярина — в'язки шкурок: кун, лисів, білок, бобрів, соболів, кілька ведмежих та кількадесят гарно виправлених вовчих, звої полотна, величезні балі білої та чорної вовни, баранячі кожухи, турові й оленячі шкури, викочували великі круги воску та плоскі півбочки патоки, риб'ячий зуб та бурштин, мідь та залізо.

Коло полудня з поблизького лісу виїхав на спіненому коні Грач.

— Бачив я чортових синів на шляху! — повідомив він.— Небагато їх, правда, але близько! Виїхали верхом на стежу. І півкопи жита не нажнеш, а будуть тут.

— Виносити скрині! — закричав Албаз на парубків і кинувся туди сам, наче божевільний, забуваючи про все.

Скрині Козняка були великі й незвичайно важкі. Свен і Козняк змінювали були всі гроші та товар на срібні гривні, і тому треба було до кожної скрині щонайменше шість парубків. Зараз перший віз заломився під вагою трьох скринь. Треба було підв'язувати під розвору нову жердку та брати тільки по дві скрині на один віз. Одної підводи не ставало. Я усміхом глядів Станко за Албазом, який забув навіть за гривні, що мав їх виплатити для нових ратників, а тепер спішився, щоб випередити ятвягів та дружину Володимира.

З лісу виїхав чималий відділ комонників, може, півтори сотні людей, а попереду на голові одного з них поблискував золотистий кінчастий шолом. Ніби крила птаха, розвівався на плечах червоний плащ княжого воєводи.

— Стій! Куди? — спитав він Албаза.— Я — Соломирич, володимирський воєвода і тисяцький князя. Що везеш?

— Я... я... везу у Володимир гроші боярина Козняка з Києва! — промимрив блідий, мов стіна, тіун.

— Завертай назад! У дворищі безпечніше, ніж у городі, де нема воєводи, і сам боярин Станко краще збереже їх від такого хозарського мішкохвата. Завертай!

Албаз завернув коня й оглянувся за Збраничем, який саме підбігав до воєводи. Він бачив, як обидва віталися й розказували собі всіляке, а там і обидва щиро розсміялися. Тоді почервонів від пересердя, заскреготав зубами, підірвав коня й кількома скоками найшовся на майдані дворища. Пробіг його навскач і за хвилину щез у лісі, на північ від дворища.

XIX. Погром

З-над далеких деревлянських багон сховався місяць. Великий помаранчево-червоний кружок виступав понад ліс і розсипав по ньому добути з підземелля скарби. Вечірня роса перемінювала осінній краєвид і чар Купальної ночі. Корони лісових велетнів споглядали на своїх підданих — орішник, терен, калину та трепету. Криваво, наче карбункули, світилися грона рябини, а безліч світлячків спурхувало у повітрі.

Був це саме час, коли дики⁴⁷, підховавши молоді, починали свої дорічні мандри по лісах та полях. Їх хрюнькання почувалося скрізь, всуміш із пориком турів з глибини нетрів сонної пущі. Покрик водяної та болотяної птиці підіймався на мокравині. Гайвороння хмарою кружляло

понад чималою поляною та не находило собі затишного місця на нічліг,— вся поляна була густо встелена тілами якихось диких сотворінь. Одні з них були схожі на вовків, другі — на малих ведмедів. Щойно зблизька можна було пізнати, що це люди. Посередині поляни, на розстеленій ведмежій шкурі, сиділо три мужі. Один із них був у наряді руського боярина, два другі — варяги. Вони належали до полчища ятвягів, які, йдучи найчорнішими нетрями, перейшли уже мало не всю Волинь. У поході ятвяги живилися принесеними припасами, не займали ні поодиноких людей, ні селищ, тому й переходили швидко й незаметно. Аж під Володимиром мали виплисти на хвилях крові й пожежі, а поки що ховалися в лісі. Були це тугі мужі, біляві, широкоплечі, синьоокі, худі й костисті, швидкі та пружисті, як пристало на ловців. Мали вони і коні, малі, кудлаті, сильні, на яких їздили легко крізь багна та вертепи. Безпросвітна нужда примушувала ятвягів шукати раз у раз здобичі у землях засівніших сусідів. Тому користали з кожної незгоди між боярами, ворохобні селян або пограничних суперечок і запускали свої загони у глиб нещасних земель. Вони шукали головно всяких припасів, брали і бранців — багатших бояр та купців на викуп. Усе, що годі було узяти, нищили, а відрізнялися від варягів та печенігів тим, що не були такі кровожадні й воліли, щоб населення від них тікало, замість побивати його.

Втомлені цілоденною мандрівкою, спали ятвяги довкола огнищ. Три мужі на ведмежій шкурі вели розмову уривково й пиняво, попиваючи з турових рогів мед. Були це Свен, Арне та ятвязький кунігас Ланктас.

— Північ уже минула,— сказав Ланктас,— час вислати стежу.

— Навіщо? — спитав Свен.— У Мощаниці сидить уповноважений нашого союзника та двадцять моїх гриднів.

Настала мовчанка. Ятвяг нагло став пильно наслухувати і встав.

— Чую тупіт коня! — показав рукою в сторону оселі.— Ви, варяги, не чуєте, але я, лісовик, чую. Один їздець їде сюди.

Приложив до уст кістяне свистальце і тричі засвистів стиха. Враз прочунали заспані варти, а по хвилині їх голосний поклик звістив, що їздця уже зупинили перед табором. За якийсь час перед трьома ватажками з'явився у супроводі трьох вартових молодий чоловік у довгому подорожньому капоті з блудними скісними очима, весь у дрижаках.

— Албазе, рабе поганій, який альб чи ніфлюнг зігнав тебе зі соломи у цю останню ніч? — гримнув на нього поварязьки Свен.

— Ох, воєводо! Нещастя сталося! Дворище опанував Соломирич з двома сотнями людей, а дружина з Володимира вже в дорозі. Завтра в полудне буде тут...

— Завтра досвіту дворище буде у наших руках! — сказав на це Арне.

— Де ж ділися мої гридні? Чи не боронилися?

— Не мали коли. Їх напали у сні і вигубили ще минулої ночі.

— Ні один не міг утекти?

— Як бачиш, воєводо, тільки я один спасся.

— Вони, певно, пиячили всі разом!

— Ні, воєводо,— швидко заперечив Албаз,— вони всі померли на місцях, вказаних тобою.

— Коли так, то була зрада, а зрадником міг бути,— раз ти живий,— тільки ти! — гукнув Свен.

Албаз упав на коліна.

— Клянуся кістками батьків і дідів моїх, клянуся всім, що мені святе, що ні одне слівце з моїх уст не допомогло ворогам у злочині. Така, видко, була воля темних богів.

— Не клянися, рабе! Твоя клятьба не доказ, а правда втонула у крові! Скажи, як могли володимирці дібратися до дворища, коли ще позавчора були далеко на заході?

— Видко, вислали розвідника, а цей прослідив все.

— А ви, як у вас було двадцять пар очей, не бачили його?

— Наша вина, воєводо, не бачили!

— Отже, слуг не було у дворищі під час нападу? — спитав Ланктас.

— Ні, вони зовсім не показувалися туди, бо варяги заповіли, що всякого дуліба, який не приходить від боярина з Мощаниці або від воєводи Свена, уб'ють; мене одного лишили.

— Гридні пропали всі, отже, зрадив їх той, хто залишився,— промовив Свен.

Албаз зірвався; він почув, що пропав, його лице позеленіло.

— Воєводо,— закричав, хапаючись за голову,— чи ж я йшов би сюди, якби був зрадником?

— Так, тебе вислали, щоб ти ще раз повторив свою роботу між нами, — відповів Свен, а його страшні очі уп'ялися в обвинуваченого.— Таке випряли норни, і я, як вірний син богів, піду назустріч необхідності і дам тобі нагоду оглянути наш табір із вищого місця...

Мов пара рисей із дерев на молодого оленя, так кинулися на Албаза два вартових і притримали його, а третій ятвяг закинув йому на шию зашморг. Ятвяги перекинули другий кінець зашморгу через гілляку високої сосни і підтягнули напівбожевільного ховарезмія. Руки його опали, ноги витягнулися, лице зчорніло, тільки язик висунувся з-поміж жовтих зубів, а малі, скісні очі, круглі й мутні, вийшли наверх.

— Світлі ази наслали нам цього сина п'їтьми, щоб розкрити витівки ворогів,— сказав вкінці Свен.— Світле око Оді на спочило ласкаво на його вибранцях. Їдьмо негайно. Якщо прийдемо вчасно, захопимо ще ворога у сні і одним махом можемо закінчити війну за Волинь.

— Волинь — багатий край. Те, що маємо взяти завтра, треба взяти нині.

Уже сіріло на сході, коли ятвяги прийшли у порубані ліси біля Мощаниці. Арне, Свен і Ланктас опинилися на дорозі, якою минулої днини тікав до них Албаз. Від півночі та заходу ліс підходив тут під дворище на два стріли з лука, на схід лежало селище, на південь управні поля та сіножаті. Простір між лісом та частоколом був порожній, зарослий тільки низькою травою. На ній паслося або спало кільканадцять коней, а біля них лежало на землі двоє пастухів. Мовчки виступали з темного лісу громади ятвягів, усіх їх могло бути до двох тисяч, решта залишилася в лісі, розкинена вздовж шляху, а було їх удвоє стільки. Четвертина мала коні, інші йшли пішки.

Аж ось із близького озерця понісся крик журавлів. Мов на даний знак, обидва конюхи зірвалися з землі і стали зганяти коні в табун.

— Не сподіваються нас у дворищі! — сказав Ланктас до Свена. Цей кивнув головою:

— Так, але як тільки табун причвалає додому, побудяться всі. Треба наступати як стій,— відповів.

На даний знак ожив ліс, і з кущів на окраїні лісу, наче хвиля припливу на скалистий берег, хлинули дві тисячі шкірами вкритих мужів. Коли добігли до дворища, тоді з тисячі грудей добувся не крик, а рев, такий страшний і нелюдський, що, здавалося, самі палі частоколу від переляку постеляться мостом на глибокому рові. Та несподівано перші гуртки ятвягів чомусь стрималися. В тиші ранку виразно і ясно почувся дзенькіт і свист стріл. Очевидно, дворище мало досить сильну залогу, до того ще й зблизька замість стріл стали вилітати убивчі ратища.

Свен, досвідний борець, збагнув у одну мить, що має перед собою приготованого ворога. Я верхів остроколу посипалися ратища і стріли. Зі шляху з розмахом доскочили ятвяги до частоколу і стали його рубати. Даремне намагалися гридні й ополченці списами спиняти напасників і разити їх крізь кожну шпару. Даремно сипалися стріли та ратища згори. Швидко попадали поодинокі палі, а вкінці й ворота...

Рев тріумфу загримів над дворищем, і на чолі найхоробріших вдерся Арне на майдан.

— Гей, до складів! — кричав він і з усіх сил біг за гриднями, які, відперті від частоколу, засіли за мішками та бочками. Вони заздалегідь уставили з них друге забороло не гірше першого, і з-поза нього знову стали сипати дощем стріл на ворогів. Найближчі ватаги послухали зову данського князя, але Аанктас, який ступав за ними, стримався. Десь здалека, від лісу, щораз виразніше долітали якісь вигуки та зойки, ніби відгомін бою. Почувався навіть тупіт коней. Що це було?

— Кунігас! Кунігас! — закричали нагло тривожні голоси.— Ми в засідці! Рятуй себе і нас!

— Назад! — рішив вмить досвідний ватажок.— Назад! — гукнув на своїх і вискочив крізь розрубані ворота дворища на пасовище.

А тут побачили його очі цілковитий погром ятвягів. Я глибини лісу за його ратниками висипалася ціла юрба руських ополченців. Бояри на конях давали їм лад, а куди краща зброя дулібів ширила між переляканими ворогами заколот. Вмить догадався Ланктас, що всі волості знали точно про час і місце нападу і заздалегідь зібралися на рать. Він нагадав собі, як мало людей бачив він по дорозі сюди і зрозумів, що супроти об'єднаної сили всіх волостей не встоїться його ватага.

— Мерщій у ліс! — приказав і сам подався туди, а за ним, наче бджоли за маткою, бігли стривожені ятвяги. Ось уже й ліс та тисячами ніг розтоптана дорога, якою прийшли вони туди. Ось і їх коні...

— Стій! Пошукати князів! — нагадав собі Ланктас.

За якийсь час наспів знесилений Свен.

— Де Арне? — спитав.

— Хай його Перкунас! Хто знає, чи він теж не був у змові. Дивись, що діється!

Справді: ятвяги стовпилися на доріжці біля кунігаса, та більшість їх була ще на поляні у безвиглядному бою з боярами та кметями. Вони ослонювали відворот та падали при тому сотнями. Ще більше їх кидало злиденну зброю й піддавалося. Бранців в'язано мотуззям, а переможці бігли далі. Було очевидне, що ще хвилина — і вся ватага піде врозтіч.

— Бігом! — радив Свен.

— Бігом! — гукнув кунігас.— Перед нами свої!

Щодуху бігли ятвяги шляхом, залишаючи все своє добро і награтлене.

Коли ось на шляху щось заблистіло й замерехкотіло. Глухий тупіт кількохсот коней почувся виразно. Це не гурток, і не сотня, а ціла дружина. Мов буря-громовиця гірським жолобом, котилася шляхом ватага їздців. Попереду горів золотистий шолом та маяв яскравий плащ Соломирича. За ним суцільними рядами бігли гридні в острокінчастих шоломах і з довгими списами попереду себе. Вістря їх були криваві. Замовкли ятвяги і станули, мов укопані. Нагло якийсь розпачливий голос прозвучав над ними:

— На цих списках кров наших братів! Тікайте, хто може!

Юрба ятвягів розбіглася, розповзлася в млі ока, наче всякла в гушавину по обох боках дороги. Тільки небагато лягло їх під копитами коней гриднів Соломирича. Зате на поляні коло дворища лежало поверх тисячі вбитих, а удруге стільки пов'язано, як бранців. Рівно половина ворожого загону лягла під Мощаницею. Військо Свена, яке мало у злуці з місцевими варягами опанувати Київ, було знищене, границя держави забезпечена. Одно тільки дратувало переможців, що між побитими не було Свена. Трупа Арне знайшли з розбитою головою.

Станко пішов у гридницю, де найшов воєводу, який щось допитував ратників та гриднів про хід боротьби і погоні. Йому бракло слів для похвали заслуги Станка.

— Наша перемога — це твоє діло, хлопче, і гадаю, що великий князь не забуде тебе. Поки що тобі передаю провід дружини, яку мушу підіслати воєводі Мстиславові. Найдеш його за Саном або у Перемишлі. Відведеш йому сотню гриднів та все кінне боярство. Не забувай моїх

наказів, а щоб ти міг надати своїм словам вагу і найти послух, то призначаю тебе сотником замість вбитого Томира.

Молодець похилився до стіп воєводи.

— Спасибі за честь, якою вивищуєш мене, достойний! Я постараюся все сповнити по твоїй волі. Та в мене є ще гроші Козняка, віно його дочки Мирослави, а придане для мого друга Романа, княжого прибічника. Ці гроші хотів Свен роздати між наємників. Боярин із Мощаниці, певно, радо посягнув би по нього.

— Яке ж тобі діло? — засміявся воєвода.— Раз ти здобув гріш, то він твій, а раз ти маєш бути зятем Мощанина, то він подвійно твій! На ньому нема знаків власника, а гріш, кинений на лихе, пропаще діло, хай пропадає.

— Ба, ні, воєводо! У мене є заповіді, яких додержується кожний, хто знаменується хрестом, а сьома з них звучить: "Не кради!" Як знаєш, і між-gridнями нема ніколи суперечок про моє і твоє, кожний шанує чуже, а тільки славою діляться всі нарівні. Так учив нас князь, така поведінка й у варягів. Я не Албаз.

— Ах, правда! — нагадав собі Соломирич.— Ти знаєш, що сталося з Албазом, правда?

— Ні!

— Він із помсти бажав нас усіх зрадити ятвягам, але Свен пронюхав, не знати як, його попередню зраду і наказав повісити на гілляці зрадника. Так його й найшли ратники боярина з Білої, а бранці розказали усю правду.

— Катюзі по заслугі! — махнув рукою Збранич.

— Я рад, що ти, хлопче, не посягаєш не по своє добро, як бажав цього він. Одначе якщо так, то навіщо журитися? Віддай добро князеві або Добрині!

— На жаль, у князя, якщо вернеться, буде більше діла, ніж займатися чужим грошем. Добриня в Києві. Мощанин сам ласий на гріш, як мало хто, а я не хочу, щоб на нього лягло тавро злодія! Ось чому не можу передати скрині йому! Тільки ти, воєводо, можеш допомогти мені зберегти ці достатки! Я гадав би їх закопати у землю у клуні, поставити сторожу, а щойно після війни перевезти у Київ. Я лишу тут своїх отроків, а ти, достойний, визначи з десяток gridнів із дружини, от хоч би таких, що їх легко ранили в битві.

Соломирич подумав хвилину.

— Справді, так буде найкраще! — рішив.

XX. Пізні квіти

З давніх-давен до родини Збраничів належали чималі селища Городниця й Городище, положені у закруті Дністра в сусідстві Залісся, від якого ділив їх усього день дороги. Городище лежало на горбку, Городниця над рікою, а по той бік Городища розсілося село Підгороддя. Воно бувало завсіди вдовиним наділом першої жінки боярина або переходило на молодшого її сина. За Дністром лежало друге селище, теж чимале й багате. Називали його Заріччям, а всі чотири разом творили Городську волость, яка сягала південною окраїною карпатського підгір'я, а північною підходила під Червоноград та Залісся. Після смерті старого Збранича Городище й Городниця були посіллям найстаршого сина Станка, у Підгородді сиділа бояриня Ольга, а брат боярина Святополк у Заріччі. Святополк, воєвода князя Володимира на все східне Підгір'я, мав пильнувати безпеки шляхів, якими купці їхали на Закарпаття. Тим-то й не було його звичайно дома цілими місяцями. Населення Покуття й Верховини вважало кожного чужого, що проїжджав туди, в першій мірі

здобиччю, тому брали з нього, кому що попало. Закон ніяким чином не міг досягнути тих легконогих легінів на вершинах гір. Дружини всіх володарів рівнини не вистачило б на це у краю, де зрубана смерека або кинена каменя могли розтрити цілу сотню. Важке було завдання Святополка та його сусідів, тисяцьких із західних Карпат, влада яких сягала аж по Дунаєць. Тому князь Володимир послав на Підгір'я так само, як на степове пограниччя, головно добровольців, яких нагороджував щедро за вірну службу. Але життя в постійній тривозі, серед ненастанних виправ, боїв, оп'янювало, як хмільний напитек. Хто раз у ньому засмакував, той повік не міг його виректися.

Святополк зайшов у літа досить далеко, заки подумав про сім'ю, а коли подумав, що вже крайній час обзавестися жінкою, було запізно. Біля його товаришів давно вже підростали цілі гуртки дівчата та молоді, та самотно, невідраднo, сумно було у Заріччі. Бояриня Ольга, а за нею всі сусіди, привикли вважати його посілля дідицтвом Млада, наймолодшого Збранича. Та не так сталося, як гадалося. Я останнього походу вернувся Святополк не один. Я ним була невелика ростом чорнявка з чудовим личком та очима, чорними, як нічка у Чорногорі. Гарні були дівчата на Русі, чи то в боярських дворах, чи мужицьких хатах, одначе такої кралі не бачив ще ніхто у городській волості. Її-то впровадив Святополк у двір та наказав челяді служити їй як боярині. Справді, вона схожа була більше на княгиню, бо мала золоте чільце, намисто з грецьких монет і чудові сукні. Зате поведінка її була дивна. Вона не займалася нічим поза вишивками та виправою дорогих шкурок. Ніхто не вмів так виправляти шкурки, як вона. У Заріччі цією працею займалися гарбарі, а жінки мали з варивом та господаркою дуже багато діла, яке займало в них мало не весь час до пізньої ночі. Про все те Живійка не мала поняття. Я легким, згiрдним усміхом гляділа на забруднені від праці руки жінок та знизувала раменами на вид заставлених столів. Шматок сушеного та вудженого м'яса, сухий коржик з якої-небудь муки, а то і капуста, буряки чи лобода, кришка меду — ось і все, чого треба було їй до життя.

— Пусте, що їсти,— говорила повільно, потягуючись, наче кішка спросоння.— Важне, щоб бути гарною та стрункою.

Даремне говорили їй жінки та дівчата, щоб подбала про хазяйство, про страви, які любить Святополк.

— Що ви таке? — сміялася вона.— Він же ж до мене прийде, не до миски. Я себе приберу, як тую квітку намальовану, завітчаю гарним зіллям, поцілую черлені губки, аж кров попливе по вусах, руками пригорну, ніжками здавлю, що душа з нього вилетить та сяде мені на плече глядіти в очиці. Або то біла голова довго молода? Гей! Шкода заходу! Поляють брови, личко зів'яне... А тоді і всі скарби Візантії не знадять його, не то повна миска!

І справді, добре розуміла бояриня Живійка. Він і не запитався, хто ладив йому їжу, а насолоджувався тільки красою господині. На всі завваги братової та бояр відповідав неодмінно:

— Не молодик я і не хлібороб. Дітей у мене не буде, а ще якби були, то я радше себе й вас убив би та все Заріччя спалив до кореня, ніж покинув би свою квітку намальовану. Поза боротьбою та дружинним побутом княжого гридня одне добро дає життя мужеві — молода, гарна дівчина. У мене любя те саме, що у співця струни. А чи є для співця щось дорожче струн?

Ідучи в останній похід, Святополк скликав рідню та старших кметів з околиці та передав Заріччя жінці, щоб пізніше ніхто не перечив вдові права посідання. Та як тільки Святополк від'їхав, братова кинулася підмовляти кметів, щоб звалили пізніше Святополкове завіщання, щоб селище перейшло на її наймолодшого сина. Та відколи Станко пішов між гридні князя Володимира, мати відчула вперше самотність та брак свого первенця. Вона дізналася була, що він ходив у всілякі походи, опісля — що пропав десь у степах, та більше як від двох літ не чула про нього ні словечка. Тимто й послала Гриву провідати та прохати Станка приїхати у городницьку волость, хоч би на тиждень-два.

У дворищі Мощаниці чималий рух та гамір. Уся рать збиралася на майдані та гомоніла про свіжі вістки. Вони були добрі, тому радісним окликом привітали гридні Збранича.

— Вістки, вістки з Червенської землі прислав воєвода! — гукали.

У світлиці сидів Соломирич при столі, а біля нього старий тіун небіжчика батька — Грива.

— Гриво, дядечку!

Старий зірвався, зблід, а там і грянув до ніг молодця.

— Усе добро хай прийде з твоїм приходом, дитино! — закликав зворушеним голосом.— Хай не ступить твоя нога на темне, погане місце. Боже Дажбоже! Сподобив ти мене, старого, оглядати ще молоде личко дідича нашої волості. Хвала, хвала тобі, могутній, добрий, а тобі, боярине, поклін!

— Ні, не поклін, дядечку, ні, не при ногах тобі місце! — підняв старого Збранич і обняв Гриву та поцілував його прив'яле, бородате лице.

— Вибачте нам, воєводо, ми не бачилися від двох літ!

Соломирич усміхнувся.

— Не я стану дорікати молодикові, який шанує старого, хоч би це був тільки тіун.

— Яким же ти світом причвалав аж сюди? Що там дома, що мати, стрийко48 брати?

— Мене прислав воєвода Мстислав, бо я приїхав був до нього з наказом твоєї матері у справі Городницької волості. Тисяцький Святополк та боярин прислали гроші, та не знали, чи ти одержав їх, чи ні. Ярослав і Млад уже обидва у дружині Святополка десь біля Перемишля, та ні йому, ні їм не загрожує небезпека. У Мешка іде тепер завзятуща боротьба на півночі та на заході, він сам старий, сини не згідні зі собою та батьком. Словом, боїться! Тим-то воєвода Святополк полишив оборону пограниччя місцевим тисяцьким, а сам подався у своє Залісся. Там пробуде тільки дватри дні, а опісля піде на Київ. По дорозі збере рать з усіх волостей тиверських, деревлянських та полянських, а й тобі велів туди їхати. Зате зимувати будеш уже дома.

Про все те знав Грива, недаром увесь вік прослужив при боярській рідні Збраничів. Всі бажання та задуми боярині Ольги, воєводи Святополка та братів Станка були йому звісні куди краще, ніж самому молодцеві, який умить це зрозумів і спитав:

— Так гадаєте, дядечку, що після смерті стрийка мати прожене стрийну з Заріччя?

— Ні! — рішуче заперечив старий.— Вона багато балакає та береться шкодити ненависній своячці, але на таке діло вона не піде. Надто, бач, праведна у неї душа.

— Так-то так,— знизав раменами молодий Збранич,— але де йде про землю та гріш, про владу чи значіння, там і богомільний праведник забуває про хрест. Мати любить дитину і бажає їй добра за всяку ціну, це приказує їй навіть віра! Бачиш, Гриво, я вже п'ять літ живу віддалік від батьківського селища, і бачу, що той хрест, про який учила мене мати, не той сам у всіх...

Неохоче махнув рукою тіун.

— Я знаю, що люди скрізь однакові, чи вони з хрестиками, чи без. Чи в кого ідол Перуна у божнику, чи яка ікона, чи висить перед ним зілля, чи лампада, душа не змінюється від цього, коли він не живе чесно. І саме тому кажу, що мати Ольга не посягне по майно Живійки і не осоромить себе. А там гадаю, що стрийна й так не висидить довго у дворищі. Вона швидко найде собі другого чоловіка, який захистить її від напасті.

— Гадаєте?

— Так, у неї вельми пристрасна вдача і видко, що в горах, звідки вона родом, жінки й чоловіки не дуже міцно зв'язані подружжям. Святополк сказав виразно, що Заріччя є для вдови тільки так довго, доки не віддасться, а тоді переходить на його дітей або на вас.

Довго гуторили Грива і Станко про вдачу боярині, про її клопоти та про те, що не можна поділити три селища на чотири частини. Правда, сини Ольги швидко втратили батька і тому вельми шанували і любили поважну, тямущу матір, а її воля була для них законом. Та бояриня знала, що вони поженяться, а тоді прийдеться двом хазяйкама господарити біля одного горшка. Десятьох мужів, мовляв, засяде у згоді біля одного казана, та в одній хаті навіть мати з дочкою не проживуть у злагоді, якщо обидві захочуть верховодити.

— Ти, Гриво,— сказав укінці після довшої надуми,— скажи боярині, щоб поділила майно так, якби мене не було. Оце дворище, де ми тепер, це придане моєї невісти. Я тут осяду і не стану непокоїти її старості молодою хазяйкою. Моя пайка хай буде її вдовиним віном. Крім цього, порадь їй, щоб не дробила майна, а корчувала дикі заросляки на Підгір'ї. Там землі багато, людей мало, можна бранцями та закупами насадити нову волость для Млада. І він, і Ярослав — молодики, багато дечого зможуть ще придбати у княжій дружині, тож нехай не сидять дома, а йдуть у світ. Доки мати здорова та дужа, на біса їх у волості. І без них буде кому ловити дівчат на Купала та ходити зимою на ведмедів і вовків!

Другої днини Станко і Грач посідали коней і стали прощатися із Соломиричем та товаришами. Всього двох узяв з собою Збранич для більшої безпеки, решту залишив воєводі. Перед виїздом сам воєвода приобіцяв йому заопікуватися як слід закопаним грошем Козняка, і десь після першого подою не було уже Станка у Мощаниці.

XXI. Конунг Свен

Того самого вечора, коли Грива зі Збраничем радилися у Мощаниці над добром Городницької волості, до Києва доїздив самотний Свен. Їхав поволі, пильно розглядався довкола та поза себе. А доводилось стрічати чимало людей на великому шляху, який вів із Києва на Ізкоростень, Овруч, у Луцьк та Володимир. Були це здебільша купці або втікачі з пограниччя, які на час завірюхи переносилися у спокійніший край на півночі. Від цих-то утікачів дізнався Свен, що печенізькі орди наступили вже на землі Володимира та що вся дружина вийшла на пограниччя їм назустріч. На цьому боці річки Стугни мало прийти до рішального бою. Але орди були ще зайняті грабежами пограниччя, а відділи Олешича ганялися за ними, так що ніколи не було всіх сил разом, тим-то одні боялися других.

А ось і перші київські сади, повні скиненої на моріг запашної садовини та пооббиваного з дерев прив'ялого вже листя. Високі тини городських укріплень гостро зазначувалися на тлі неба. Свен стримався. Його могли не пропустити у город. Скинув лук, рогатину, зліз з коня, закинув на ліве плече кожух так, щоб закривав зовсім зранену руку, а сам пішов, як колись давно, певним, безпечним кроком у ворота. У сутіні вечора не видно було знищеного одягу, примарнілого лиця та сивого чуба воєводи. Гордо піднята голова та брязк меча об чревії давав знати всім, що йде озброєний, княжий муж. І справді. При воротах держали варту наймолодші з тих, що їх зібрав був Путятя. Вони не знали зовсім про наміри Свена, бо ні Добриня, ні Мстислав, ні Путятя не розголошували сумної слави зрадника, та вони знали, хто він, і тому не спинювали його. Навпаки, вони віддали належний воєводі поклін, і Свен перейшов.

"Скажіть, норни,— погадав про себе варяг,— чи лев ускочив між стадо волів, чи у пастку? Чи київські воєводи знали про те, що він був проводирем ятвягів, а не нещасний данський князь? Чи ждали на нього, чи ні? Чи Рогніда приготувала варягів, франків та інших християн до повстання? Куди дівся князь? Коли вертається?"

Мимохіть повернув Свен праворуч, туди, де у саду було посілля Козняка. Без труду переліз огорожу і присів у густих кущах. За цими кущами проходила стежка, яка окружала весь просторий сад. Отут у затишші приліг Свен, загорнувшись у кожух, і довго роздумував.

Коли він ступав вулицями заснулого Києва, місяць клав уже його тінь на стіни домів і паркани. Всього кілька нічних мандрівників зустріло його, і кожний з острахом уступав набік перед темною його появою. Він минув Берестове та двір Рогніди і став сходити на Поділ, коли нагло у ясному сяйві місяця побачив гурток людей. Перший між ними був високого росту з широким білим лицем, а довга руда борода світилася у промінні, як золото. За ним ступало кілька ратників у шапочках та коротких каптанах з широкими мечами при боці. Свен станув.

— Еріх! — закликав півголосом.

— На Одіна! Це ти, Свене? — пізнав його рудий.— Крайній час, крайній час! Гадаю, що врешті почнеться рух!

Тут Еріх затер руки, наче від холоду.

— Кажеш, крайній час? — спитав Свен.

— Еге ж! Усі ждемо знаку, а за той час вороги не сплять.

— Вороги? Які?

— Рогніда та її прихильники.

— То Рогніда не з нами?

— З нами і не з нами! — неохоче відповів Еріх.— Ходи зі мною до Дауда. Там сьогодні всі наші зібралися на нараду, то довідаєшся про все.

Еріх аж тепер помітив, що воєвода не рухає лівою рукою.

— Ти ранений? —спитав.

— Як бачиш!

— Бачу, що ти марний та обдертий. Невже ж тобі не повелося?

— Ходи до Дауда, почувеш. І мій язик — не листок трепети.

Мовчки минули останній закрут вулиці, і ось величезним грайливим дзеркалом блиснула перед ними пристань. Місячне сяйво лежало на воді довженною сріблитою смугою, ніби на поверхню чорної води вилив хтось пливкий метал. Кожний найменший рух, кожний скок дніпрової риби значився на поверхні кружальцями. У сріблстій мряці губився лівий берег ріки, так що здавалося, що Поділ лежить над морем. Мимохіть спинився Свен над рікою і задивився у масу води.

— Чого ти? — наставав Еріх.— Ходи, пізно буде, розійдуться...

— Із-під коріння світового ясеня течуть води! — півголосом сказав на те Свен.

— Ігдразіль має їм на прощання крилатим гіллям, і вони не вертаються уже до нього. Що минуло — пропало, а що не пропало, щойно перед нами...

З острахом глянув Еріх на товариша. Такі вислови чував він від скальдів, мудреців далекої півночі, від ворожбитів, які на білу скатертину кидали таблички з пророчими рунами.

Мовчки зайшли у домівку Ібн Дауда, арабського жида, де сходилися залюбки засібніші бояри, огнищани та купці на грецьке вино, бендж та гру в кості. А дехто розказував довіреном, що в саду, біля хати, що сягав аж по Дніпро, має проворний син Ізраїля розкішно уладжені домівки, і в них прегарні, з усіх народів землі вибрані дівчата. Ібн Дауд торгував невільницями та рабами з іншими жидами або з чужинцями.

У сад Дауда мали доступ тільки добре знані власникові багатії, майже без винятку чужинці. Бували там і свої, та цих старався Дауд якомога найшвидше усувати, і не одного київського мерця виловили вже рибалки біля Витечева з дніпрових глибин без знаку побоїв або ран. Свен знав про всякі темні діла Дауда, знав також, що він скуповує молодих здорових рабів, яких крадькома вивозять через усю Європу до Італії та Іспанії, знав, що через руки цього безсовісного торговця йде крадене добро з Києва, Вишгорода, Витечева,— проте він не видавав його ні словом. Ібн Дауд мав найпроворніших посередників у всіх землях Володимира і міг найшвидше поширити потрібну поголоску чи вивідати про якусь важну подію. Він обертав величезними сумами гроша і знав дорогу до всіх, кого можна було обдурити чи перекупити. А набув він усе те своєю небуденною проворністю серед людей, які були наївні та добросердні. Щирість, добросердя та наївна простота склалися споконвіку на вдачу полян, і обдурити їх було дуже легко. При всій силі своїх хитрощів та відвазі Дауд зблід, коли побачив перед собою Свена.

— Ти тут, воєводо, живий? — і насилу потягнув його за собою на другий бік сіней у малу кімнатку, де звичайно просиджував сам.

— Єгово! — відсапнув, запускаючи завісу та закривши подушкою мале віконце, крізь яке можна було заглядати з вулиці.

— Чого боїшся, боягузе? — спитав Свен.— Невже ж мене шукають?

— Шукати? Хто ж мав би тебе шукати, достойний? — спитав жид з цікавістю зачаєного хижака.

— Ті, кого ти боїшся! — була відповідь.

Ібн Дауд покрутив головою та пробурмотів під носом проклін:

— Я знаю, що ятвягів розбили. Хто б то сподівався, що волиняки позбираються начас!

— Дістали наказ і людей з Києва?

— Що? З Києва? Цього не може бути! — підскочив Ібн Дауд і аж запінився від хвилювання.

— Я ввесь час стежив за подіями. Добриня вмирає і, мабуть, умре. Олешич повів усіх воїв під Витечів та на Стугну, Мстислав поїхав у Червенські городи. У Києві нема нікого, хто посилав би биричів, а ще й воєвод!

— Не верзи і не скаржся! Ось ця рана від киянина, якого я знаю.

Аж тепер догадався Ібн Дауд, чого передовсім треба його гостеві. Живо метнувся за водою, ліками та одягом. Пораючись, розпитував про подробиці битви.

— Не питай, поганий, про те, що не належить до твого діла. Тебе, очевидно, цікавлять гроші Козняка. Правда?

— Ну, гроші також! — признався жид.— Без грошей нема війни, ні права, ні вигоди, ні торгу. Мене вельми гризло, що ти, достойний, роздав

гроші ятвягам, а їх побили. Хто знає? Може, саме ті ятвяги й повтікали, що мали гроші?

— Не бійся! — засміявся Свен.— Хто годує собаку перед ловами, той і свинського хвоста не зловить! Гроші закопані!

— Чи тільки безпечно!

— Аж надто!

— Як-то надто?

— А так! Якщо не виграємо і не підемо по них збройною рукою, так вони пропали!

— Гм! Воно тяжко буде виграти, якщо Олешич розіб'є печенігів.

— Ба, ми станемо тут, у Києві, певною ногою.

— Коли?

— А хоч би і зараз!

Вичепурений та відсвіжений якимись незнаними східними пахощами, Свен увійшов у вітальню. При довгому низькому столі сиділо тут до тридцяти мужів у дозрілому віці, деякі з них світили вже навіть сивиною й лисим черепом. Тяглі, виразисті обличчя вказували на германське походження більшої половини з них. Останні були, очевидно, греки, та без огляду на велику різницю у вигляді, всі почували себе свobodно. Швидко опорожнювалися срібні чарки з темним грецьким вином, тільки кошочки з усякими східними солодощами залишалися нетикані. У розмові раз у раз повторювалися ймення Рогніди, Володимира, Арне, Добрині, Путяти. Та як тільки появився на порозі Свен, усі враз замовкли,

і погляди всіх звернулися на нього. Добру хвилину глядів Свен на зібраних зором вужа, якого сила приковує до місця добичу. Свен знав добре силу свого зору, його права рука піднялася над голови зібраних повільним святочним рухом жерця.

— Вікінги, діти далеких земель, яких доля кинула в чужину, привіт вам! — сказав врешті низьким, сильним голосом.

— Привіт, привіт! — загомніло у зборі.

— З далекого заходу підіймається з безодні голова злющої, зрадливої богині Ран. Весла красяться кров'ю її дітей, і гуде буря. Вже Гель держить клятого Фафніра, а його кров дає переможцеві непоборну силу.

Тут меч блиснув у руці Свена, той самий грізний меч, яким стільки душ відправив вже у безодню ночі.

— Вперед, вперед, за тобою, Свене! — закричали варяги, а навіть греки, які тільки дещо розуміли зі слів воєводи, піддалися непереможному впливові його появи. І вони теж підняли чарки з окликом "Ніка", наче вітали імператора. Коли дещо стихли оклики, Свен знову підняв руку.

— То волею вашою є, щоб я, Свен Герюльфсон, був керманичем вашого судна?

— Так, так! Слава конунгові! — закричали варяги і змовкли, наче злякані звуком своїх слів.

— Добре, обіймаю провід! — сказав Свен.— Буду конунгом, доки не положу під ноги всіх ворогів і не подвигну в Києві стяг нової держави вікінгів.

Сів при столі і велів Даудові подати вина.

— А тепер розкажи, Еріху, коротко і зв'язко, що сталося за час моєї неprisутності у Києві.

— Недобре сталося, конунгу! — відповів Еріх.— Завели нас франки, завела Рогніда, завели деревляни, завели бояри. Ми — самі!

— А Рогніда?

— Вона казала нам передовсім присягати своєму синові, а ми знаємо тільки тебе. Та вона потягла за собою деревлянських бояр, відпоручники яких приїхали в Київ два дні тому. Вони привезли вістку про перемогу дулібів та твою смерть.

— Довго живе той, кого поховають лихі язики. Залишіть Рогніду мені. У мене вільна рука, а місце подруги конунга ще не зайняте!

Аж ахнули варяги, почувши таке. Справді, подружжя Свена з Рогнідою дало б йому рішучу перевагу в городі та забезпечило б владу аж до приходу Володимира. А до цього часу прийдуть зі Скандинавії та з Полоцька нові полки, печеніги переймуть князя на порогах, як колись великого Святослава...

Тим часом Свен допитувався далі про боярство і дізнався, що Мощанин вельми притих і знову зав'язав зносини з Добринею та Олешичем, і тільки один волхв Ярослав бажає їм добра. Та він стоїть сам-один серед населення, яке й чути не хоче про іншого володаря.

Дізнавшись про все те, Свен попрощався і велів чотирьом відомим з хоробрості мужам іти за собою. Ще цієї ночі мали прислати Свену всіх озброєних парубків. Він прямував у своє посілля на Берестове, де не був іще від свого виїзду на Волинь. Вийшовши на площу перед княжий двір, розглянувся довкола. Площа була пуста, залита пливким сріблом місяця, на якому чорно значились тіні п'яťох варягів, ніби п'яťох демонів на ясній поляні бога світла. Перед ними дрімав серед розкішного запашного

саду терем Володимира, а дещо далі при з'їзді на Поділ світилися два кам'яні стовпи при брамі двора Рогніди. Біля терема наглухо заперті, сріблом ковані ворота капища вабили зір блиском полірованого металу, а по тому боці площі вершилися стрімкі кривлі будинків варяга.

— Ти, Еріху, підеш до волхва Ярослава і попередити його, що в саду Перуна біля капища стане ще сьогодні вночі залога. Вона займе досвіту терем і двір Рогніди та не пустить на площу крамарів!

Звук рога вітав Свена при вступі у посілля. Придвірник давав рогом знати, що сталася надзвичайна подія, і будив мешканців. Дворище Свена не було порожнє, хоча й не було у ньому господаря. Перші привітали воеводу-конунга гридні-прибічники, опісля тіуни, які управляли маєтками Свена, а на осінь прибули у Київ з усіма земельними плодами та з усією варязькою прислугою, вкінці гості з Новгороду, Ізкоростеня, Овруча, Полоцька. Їх попрохав був до себе Свен на осінь, бо надіявся, що треба буде йому ще до приїзду збройної сили для своїх планів. Коли всі зібралися на майдані, колишній сотник полку Свена Карлзефній голосно окликнув конунга. Враз добули мечі і вдарили об щити гридні, тіуни і челядь, а там гості зрозуміли вмиль, що тут іде про подвигнення нової держави вікінгів, і з захопленням приєдналися до оклику.

— Слава конунгові! — загомонів грізний оклик яких двохсот грудей, а стук мечів наповнив повітря брязкотом. Заворушилося щось у сусідніх боярських дворах, почулися запити та оклики, але ніхто не йшов дивитися чи слухати. Без сторонніх свідків, самотно відбулося проголошення нового володаря Києва, наче не рішалася тут доля усього народу, а тільки самого Свена та його приятелів.

Конунг не журився тим, бо знав, що щойно успіх помножує ряди переможців, а поки що треба обмежитися до власних сил. Він вислав Карлзефнію з гістьми, щоб обсадили вартівні при західних та північних брамах Києва, а сам зі своїми вирушив на княжу гридницю, де, як довідався, пробувало до сотні отроків та старих, вислужених гриднів, яких залишив Олешич для забезпечення княжого двора.

Охоче ступали варяги за ватажком, якому теж неначе зменшилось тридцять років. Він видав наказ убивати кожного, хто не піде з ними, і стихійне бажання бою та розливу крові, вроджене у варягів, пробудилося у всіх. Вигукуючи радісно, вони з брязкотом та тупотом бігли до воріт терема.

— Хто йде? — почулося питання, і у хвіртці біля великих зачинених воріт з'явилися дві голови — одна старшого гридня у шоломі, друга — молоденького отрока, вся в кучерях, з невинними очима дівчини та дитячими устами. Хвіртка була заставлена високою на лікоть кам'яною плитою, так що треба було її переступати. Обидва вартові вихилилися поза плиту, наче через вікно.

— Конунг Русі! — відповів Галляр Фіннгоге, славний зі своїх убивств і грабежів у північній Німеччині.

— Ви ж знаєте, що князя нема, Добриня лежить недужий, а Олешич у полі, Путята й Мощанин у своїх дворищах, а при недужому є тільки духовник Євзевій,— відповів старший вартовий.

— Саме тому ми ведемо конунга Свена, якого вам треба!

Мимохіть подався вартовий, а лице його приблизло, коли побачив перед собою Свена.

— Воєводо,— почав,— не личить тобі у ночі п'яним гамором...

Не скінчив, бо в цей мент ратище Галляра пробило йому шию наскрізь, і юрбою хлинули варяги на майдан...

— У гридниці не залишіть ні одного живим, хто не признає нової влади! — наказав Свен.— Галляр поведе вас. А я піду приборкати Добриню.

Тільки з чотирма гриднями подався Свен у терем, але ще заки дійшов до світлиці, де лежав Добриня, почув відомий йому рев варягів, що вбивали опірних гриднів.

XXII. Слово Добрині

Була це та сама світлиця, де радився було Володимир з Добринею, Путятою, Олешичем та Мощанином, яку відповідь дати грекам. На лежанці спочивав Добриня, стомлений смертною недугою. Вона вже вдруге цього літа повалила його, наче крислатого дуба у пралісі, і цим разом на веселому погідному обличчі старого витязя поклала вже Морана свою холодну руку. Добриня догоряв, і тільки ще слабі проблиски життя світилися в його глибоких темних очах. Та всетаки з них гляділа ще молодеча сила духу. Біля недужого сидів на високому стільці праведник Євзевій в єпітрахилі, а на столі біля нього стояв простий дерев'яний хрест та замкнена скриньочка. Дві воскові свічки горіли по боках хреста.

— На санях,— говорив Добриня,— буває людина мудріша від усіх ідолів, яким поклонялася в житті. У мене мало часу, і я бажаю вмерти християнином.

— Я так і знав, що це дух твій лякається темного майбутнього,— відповів Євзевій.

Добриня усміхнувся:

— Ні, брате! Жаху в мене немає! Я не лякаюся нічого. Бо хто все життя ходив просто і ні разу не збочив з наміченого шляху, той жив праведно.

— Ба, але чи шлях цей та ціль були добрі, гарні, милі богу?

— Усе, що потрібне та корисне для рідного краю,— добре, благородне, праведне, а всі дороги, які ведуть до цього,— гарні!

Перевів дух, попив із кубка меду й опав на лежанку.

— Не думай, що у домашньому побуті державний муж може глядіти насолоди у злочині, що добрий, тямущий володар може бути поганою людиною. Не вір у це, бо це брехня! Нема людини праведної в одному, а лихої у другому! Бо поганий приклад — це згіршення, а згіршення — це теж злочин!

— Саме того й учить нас наша свята віра!..— замітив духовник.— Бо писано єсть...

— Стривай, я хочу тебе спитати, чим араб, печеніг, грек чи полянин різні між собою? Вірою, мовою, звичаєм, ношею — та всі вони люди. І кожний з них тим більше вартий, чим більше має в собі людяності. Бо поза нею немає для людини нічого цінного. От тепер, у хвилині важкої недуги, бачу це ясно перед собою, як ніколи раніше, і чую, що саме так, а не інакше думає Володимир. А тепер скажу тобі ще, навіщо мені хрест. На те, Євзевіє, щоб мати християнський похорон, щоб народ бачив, що старий, славний Добриня був християнином. Навіть у смерті хочу послужити князеві й народові і прокласти шлях до нового майбутнього. Раз бажаємо стати у ряді народів і держав світу, то мусимо між них самі ввійти, як рівні між рівних, а то вони нас заїдять!..

— Як же ж мені хрестити поганина, який навіть не бажає вислухати поук духовника?

— Ти не хрестиш поганина, а Добриню. Тям це!

Він узяв із рук Євзевія дерев'яний хрест, та в той самий мент дикі оклики, зойки, стогони, прокльони потрясли повітря.

— Що це?

— У грідниці б'ються! — сказав один із отроків.

— Невже печеніги? — злякався дяк.

— Щоб воно не було, якщо ви християни, клякайте враз зі мною прочитати молитви на ісход душі, якщо ні, так відійдіть,— спокійним суворим голосом сказав Євзевій.

Один отрок і дяк поклякали вмить. У грідницю ввійшло чотири варязькі грідні. Вони уставилися по боках дверей. З-поза них виступив на середину світлиці до демона подібний конунг Свен. Побачивши в руках Добрині хрест, Свен засміявся.

— Вітай, Добрине, вітай і вибачай, що роблю те, що ти повинен був вчинити ще за Ярополка!

— Так ти посягаєш на великокняжу шапку? — спитав Добриня.

— Ні, не посягаю, а маю її вже і вдержу ось чим!

Тут стукнув мечем об долівку.

— Із-під ніг володаря вириваєш землю, зрошену кров'ю тих, які впали за нього у боях з ворогами, і гадаєш, що ця земля стерпить тебе над собою?

Глум звучав у голосі недужого, і не було в ньому ні сліду збентеження чи остраху.

— Гадаєш, старче, що я прийшов слухати бідкання солом'яних героїв? Я тямлю тільки наші колишні спільні бої і тому приходжу до тебе

як конунг до недужого боярина. Інакше я прислав би сюди парубків, щоб викинути стерво на гній! Не роблю я цього, але і ти не дратуй мене, а передай владу і скарб, як ялося при зміні володаря.

Та тут вмішався Євзевій:

— Вибач, воєводо, іноківі, що перепиняє тебе. Але бачиш, у цій кімнаті між нами уже почувається подих смерті. Того, хто вмирає, не злякаєш, якщо він помирився з господом богом.

— Стривай, Євзевію, вуха нового конунга не послухають слів святця,— відповів за Свена Добриня.— Може бути, вони послухають державного мужа, тільки не у прияві третього. Бо слова правди бувають гіркі. Відійди у мирі!

Духовник відійшов мовчки, а Свен сів на лаву. У цей мент був він тільки втомленою людиною.

— Старий дурень лякає смертю героя, який з нею їсть, п'є і спати лягає! — заглузував Свен.

— Твоя лють,— відповів Добриня,— звертається проти тебе самого, товаришу.

— Не товариш я тобі, а конунг! — гордо сказав Свен.— А ти повинен як слід почитати конунга.

Добриня сів на ложі, наче нова сила вселилася в нього, і суху кістляву руку витягнув до Свена.

— Свене! Ми півсвіту завоювали, збираючи землі для Володимира, і позбирали їх як слід. Ти навіть обagrив руку Ярополка, щоб найбільшій силі дати і найбільшу владу, а тепер ти сам підносиш руку на неї з особистої ненависті і гадаєш, що твій меч саме так зможе зрубати

Володимира, як зміг Ярополка?.. Нерозумний, безглуздий карлику! Невже ж ти не бачиш того, що між тобою і престолом зросла стіна, якої і грецьким вогнем не спалиш, і сірим вовком не перескочиш, і орлом не перелетиш. Послухай мене, кинь усе і тікай звідсіля у свою льодову батьківщину, а то стіна, яку бажаєш підкопати, роздушить тебе! Ти став конунгом над сотнею чи двома гриднів, війна, яку затіваєш, це боярська крамола, а буря, яку починаєш, це буря у глечику!..

Слова Добрині не переконали Свена, але зацікавили його. Він підняв утомлену голову і з насміхом глянув в очі старому.

— У глечику? Ха, ха! Пожди, старий, день, два, а тоді побачиш, як широке народне море загуде славою новому конунгові, і йому поклоняться всі, як кланялися колись Аскольдові!

— Аскольдова могила по нинішній день стоїть під Києвом, і багато-багато таких могил по світу, де спочивають самозванці. А знаєш ти — чому? Тому що влада — це не гріш і не зброя, а закон, якого власником є цілий народ від боярина до мужика. Один кланяється Христові, другий Одінові, та всі коряться силі, а єдина сила в державі — сила народу.

— А таки я зарубав Ярополка і клянуся Одіном, що не епічну, доки цією рукою не подвигну і на могилі Володимира своєї влади!

— Ти, Свене? Ні, не ти побив Ярополка, а воля народу, яка змагала до об'єднання руських земель. Як бджоли проганяють трутнів та побивають зайві матки, так погинули

Олег і Ярополк. Ти був тільки ножем у руці, рукою князь, витязем — Русь!.. Тільки такий самозванець добуває вінка і слави, який є виразником бажань народу.

Свен перейшов по кімнаті, станув при вікні та довгу хвилину глядів крізь вікно, як його гридні зносили до вогнів на майдані добичу, найдену

в княжій гридниці. Від сходу біліло вже небо й віяло холодом близької осені. Відвернувся.

— Не питав я ні рунів, ні скальдів,— сказав поважним, спокійним голосом,— не питав нікого, тільки власного меча та власної волі. Отже, не буду слухати і твоєї балачки, Добрине, хоча й за нею стоїть мудрість державного мужа. Та залитім це, а побалакаймо радше про скарб.

Добриня зітхнув.

— Скарбу того нема на Берестовому. Я знав, що без дружини не вдержу в безпеці скарбу, тому я віддав його земським і огнищанам. Путята буде знати, де він. Попробуй, Свене. Якщо Путята і земство віддадуть тобі гроші, так вони і твою владу приймуть, а ні...

— Як ні, то вирву її золото враз із життям! — крикнув варяг.

— Якщо твоя сила, то ще кажу: пробуй!

Свен не надіявся, щоб скарб міг бути в руках земських бояр та міщанства. Він не знав, що Добриня після першого приступу недуги віддав усе срібло та золото відпоручникам міщан та купців у прияві Путяти. Свен зрозумів, що без скарбу, без доброї волі бояр чи огнищан його ворохобня надibuвала нову перепону. Одначе ця перепона не зломила завзяття варяга, а зміцнила його.

Владним рухом руки попрощав Добриню і вийшов на майдан до своїх. Галляр звістив йому, що із гриднів Володимира не піддався ніхто, тільки кількох отроків прохало помилування, але це були здебільша хлопчаки-діти.

— Що ж ти вчинив із ними?

— Нічого, вони погинули теж! У нас не було часу бавитися з дітьми.

Свен зціпив зуби, мало не вибухнув:

— Так, але не подумав ти, що це боярські діти, яких смерть не простять нам бояри ніколи?

— Ха, ха! Єдиний боярин, на якого оглядається конунг вікінгів, висить при його боці!

— Правда,— підтвердив Свен, але в голосі його не було певності. Після того скорою ходою подався в посілля Рогніди.

Княгиня вже не спала, але не встигла ще як слід одягнутися. Коли Снорре приніс вістку, що Свен надходить, на ній була тільки мирта та зверхня нагортка. Коротке, втяте перед кількома місяцями волосся ще не відросло, й вона швидко пов'язала його хустиною. Так прийняла Свена. Варяг привітав її з пошаною та довгу хвилину приглядався до неї з подивом. За останні місяці у вигляді княгині зайшли чималі зміни. Краса її не зів'яла, та втратила жіночу ніжність і м'якість. Її прегарні риси наче скам'яніли у холодній суворості. Не любов красувалася на її обличчі, а повага та сила. Хвилинами стягала брови й затискала уста.

— Вітай, Рогнідо,— сказав варяг, сідаючи на ослін.— Як бачиш, я одним махом, як пристало на вікінга, здобув Берестове і на мому чолі великокняжа шапка нашого спільного ворога!

— Шапка? Не бачу її! Чую тільки, що ти побив гриднів та пограбував гридницю. Та надаремно я виглядала війська, наємних варягів, варязьких полків, змійових човнів. Бачу голову, на якій є місце на вінок конунга, та вінка не бачу.

— Кривдиш мене і моїх гриднів, Рогнідо! — відповів Свен спокійно.

— Недобре мужеві не княжої крові сягати рукою по владу, коли вона йому не належиться. А ще влада, вкрадена в дитини...— Вона вказала рукою на ліжко Ізяслава.

— Говориш, як жінка, Рогнідо! Ти бажала, правда, щоб наші земляки присягали на вірність йому, та з цього не вийшло нічого! Ніякий вікінг не покориться жінці, ні дитині! Сама знаєш, що я не бажаю влади для себе, але мушу взяти її, бо як ні, то візьме її Галляр, чи Еріх, чи який другий ватажок, раз вона випала з рук Володимира. У тебе є відпоручники деревлянських бояр, накажи їм привести рать, а, вдержавши Київ, ще до приходу Володимира заволодіємо землями!

— Ми? Хіба ти, а не я! — ворожим тоном відповіла княгиня.

— Так, я, але з тобою, Рогнідо, а після мене... він.

Тут кивнув головою у сторону дитини.

Кров хлинула до лица Рогніди. Ніж убійника, отрута, скорчені у смертних судорогах тіла то Свена, то Ізяслава, її власна смерть — все те склублене, перемішане у якийсь дивовижний хаос промайнуло блискавкою в її уяві. Вона рішилася відразу.

— Хай буде! — сказала спокійно.— Годжуся! Та ти не сподівайся деревлянської раті. Я сама надіялася. Вони всі вдоволені ладом та безпекою, а хто ще не забув на кров предків, той не має сміливості кинути бойове гасло між ситих і п'яних бояр. Деревляни — не варяги, Свене, пам'ять у них коротка, а чим більше світяться плуги, тим більше ржавіють мечі. Тільки полочани не забули ще Рогволода, і їх рать є вже на півднини дороги на ріці. Невелика вона, та добірна, а веде її давній дворецький мого батька, боярин з варязького роду Гельгі. Якщо її поміч дасть тобі перемогу, то користуйся нею. Якщо ні, то я під її охороною від'їду у Полоцьк, а тобі лишу тут вільну руку у всьому.

— Пішли зараз за дружиною і накажи їй вдарити на киян, якщо між нами прийде до боротьби.

— Від цієї хвилини ми заодно? — спитала Рогніда, встаючи.

— Так!

— Боги чули твоє слово! — закликала Рогніда, а в голосі її звучав тріумф.

XXIII. Буря в глечику

Серед загального пригноблення, яке панувало в Києві від нападу печенігів та через відсутність князя, замах Свена викликав серед населення нечуване озлоблення. Як-то, тоді, коли там, над Стугною, рішалася доля цієї полянської землі, клятві варяги розбивали єдину безпеку народу — укріплене місто? Саме тоді, коли всі з тугою виглядали свого сонечка — Володимира, самозванець займає його престол, а з володаря величезної держави руського племені робить ізгоя? На Перуна та Дива! Горе йому й усім, що з ним!

Вже зранку озброєні огнищани, купці, ремісники та передміщани стали збиратися юрбою на вулицях та Подолі, біля пристані та при виїзді на Берестове. Всі знали вовчу вдачу варягів, і всі раді були з того, що Володимир вивіз варязькі полки у Візантію; а тут варяги мали б стати панами усієї землі? Жорстокість, безоглядність, нахабність та несправедливість варягів були надто відомі, їх геройство у мирному побуті було скоріше хибою, ніж прикметою, а саме мирне життя, а не воєнну завірюху любить спокійний невійськовий громадянин. Тим-то всі гуртки рішили не приймати нової влади та порозумітися з земським боярством, яке у неприяві дружини правило городом та землею.

Рівночасно у домі Путяти зібралися визначніші земські бояри. Бракло тільки Мощанина, який від двох днів чомусь не покидав капища на

Берестовому. Страшне обурення панувало у зборі. Ось на площі перед княжим теремом валяються у пилюці окривавлені та догола обдерті тіла любимців — дітей, викоханих матерями, випещених батьками нерідко уже на старості літ. Як тільки Путята появився між боярством, скажена лють вибухнула між зібраними, немов то старий боярин відповідав за те, що сталося.

— Ти вигубив наших дітей? — кричали одні.

— Кров їх упаде на тебе та на твоїх! — ревіли напів через плач другі.

— Чи дозволите сказати слово, брати? — спитав.— І я заплатив смертю наймолодшого внука! — була спокійна відповідь, і враз випрямилася похилена постать старця понад голови всіх.— Ніхто не сміє сказати, щоб моя жертва була менша від інших. А щодо провини, то у чому ж вона? Чи в тому, що я піддав вам гадку послати дітей у княжу дружину? Тут завинила злочинна злоба варягів, тож на них відомстіть свою кривду!

— Нехай князь карає винних, це не наше діло!

— Кажеш, що нам ніяке діло до княжих справ? А чому-то земські ремствують на дружинників та на дружинних бояр? Бо держава стояла досі тільки на них, а не на вас. Володимир перший вирікся варязької дружини і опер свою владу на вас, а ви кричите, яке вам діло? Свен зрозумів це найкраще і вчас налякав вас, а тепер посягає на княжий стіл. Саме був у мене його посланець. Він домагається видачі скарбу!

Мовчанка залягла збір. Як-то? Після різні дітей варяг домагається від земського боярства влади, скарбу, піддачі, вірності? Це ж нечуване!

— Володимир? Наше сонце? Куди там? — кричали голоси.— Це варяги творили таке в Полоцьку, а в нас за Ігоря!

Гамір ріс із кожною хвилиною, врешті молодші кинули гасло: "До зброї!"

Вибрали Путятю воєводою, а цей призначив двох ватажків — бояр Святослава Гречника і Богдара Болестратича, які мали закликати на рать огнищан Києва.

Уперше від довшого часу зароївся знову майдан біля капища Перуна. Варяги не дозволили крамарям торгувати на площі, де лежали тіла побитих княжих gridнів, і лють київських "гостей", сторонських купців, була безмежна. Вони, бач, звикли до того, що навіть візантійські астіноми були з ними чемні, а тут якісь дикі варяги нахабно їх проганяли. Усі просто пішли під капище надуті і почали шептати зі собою, а там і покликали волхва Ярослава та прохали прийняти жертву для богів. За той час, як вони молилися, їх служба відвозила крам з торговиці, а за часок верталися, і кожний ніс своєму господинові зброю. Заки хто міг розібратися, у чому річ, щезла повага і побожність вірних, а волхв опинився нагло перед ватагою добре озброєних мужів. Були це досвідчені люди, здебільша гречники або залозники, більше вояки, ніж купці, які у нічому не уступали варягам, бувалі у боях з печенігами, бродниками, болгарами, греками, ятвягами.

І обвалом грянули "гості" з челяддю на неприготовлених ратників Еріха. Почався бій біля капища. Полк Еріха, певно, був би розбігся, якби Свен не послав був Галляра з його відділом і не привернув рівноваги. Але й київським "гостям" прибула підмога. Велика юрба народу залила площу, а між нею видніли на коні Бог дар та чималий гурт земських бояр. Дощ ратищ та стріл посипався на людей Галляра, і Свен, який приглядався всьому з вікон терема, зрозумів, що до приходу Гельгі може хіба тільки боронитися на Берестовому і то з напругою всіх сил. Еріх і Галляр з втратами перейшли у княжий двір. Капище залишилося в руках купців, а оклик тріумфу привітав цю перемогу.

З другого боку, Путятя вислав Святослава Гречника з іншою ватагою в обхід, щоб від ріки оточити Берестове і через сади Рогніди напасти на

варягів у теремі. Після обіду мав великий вічевий дзвін киян дати знак до головного бою. Варяги після першого наступу киян зрозуміли, що не обрахували добре своїх сил, визвавши до бою велетня. Поляни не були кельтороманські здохляки, ані зашиті у шкіру тюленя й озброєні кістяними стрілами люди півночі. У своєму серці вони не знали страху перед появою варягів, як мешканці Німеччини, Франції, Італії або Англії. Варяг був для русича купцем або гриднем князя, свого чи ворожого, який справді служив вірно, хоробро, справно, та пересічний русич почував себе на силах творити те саме. Варяги знали про це й тому залюбки осідали на землю боярами або бралися до торгівлі і старалися уникати суперечки й ворожнечі. Не було це важко, бо руське плем'я було з природи миролюбне, і хоч сильне, відважне та завзяте, не рвалося до бою без конечної потреби.

Були думки, щоб послати і сповістити Олешича про замах Свена. Та Путята не згодився, боявся, що на вістку про київські події половина війська з-над річки Стугни покине стан; хоч можна б тоді побити варягів, але пограниччя залишилось би без оборони, і, як колись за Святослава, печеніги облягли б Київ.

— На час до заходу сонця скажу вдарити у вічевий дзвін! — рішив Путята.— А тоді скочимо рівночасно з обох боків і навечір знову будемо панами у власній хаті!..

Тим часом на Дніпрі плили човни вздовж лівого берега, непомітно для киян, швидко і вправно. Пізнати було, що правили ними справжні моряки, навиклі до морських валів та річних бистрин. На носі переднього байдака стояв високий сивобородий муж у крилатому шоломі, дещо схожий на Добриню. Переді байдаків були повирізувані у всілякі дивовижні, страховинні подоби зміїв, вовків, ведмедів, не було тільки щогл, ні вітрил, а то можна було б гадати, що нові варяги йдуть на підмогу Свеніві. Були це полочани, здебільша варяги або давні гридні Рогволода.

Байдаків було двадцять, а в кожному у заграві сонця блищало до півсотні ясних шоломів. Довгим рядом причалили байдаки до берега і,

заки хто міг сповістити воєводу Святослава, десять сотень гридні в було вже на березі. Вони полишили човни біля прибережних палів, а самі швидко та в порядку стали дертися на Берестове. Крик піднявся між жінками, старцями та дітьми, які бажали остерегти своїх. Та вже було запізно. Крикам остороги відповів зі садів Рогніди брязк зброї та гомін боротьби. Це полочани Гельгі наскочили у садах на людей Святослава, і вмить почалася січа. Здригнувся Свен у теремі, почувши лоскіт. Замкнений звідусіль, він міг тільки вмерти. Але свідомість суворого становища ні на хвилину не збентежила його. Він казав отрокові прив'язати йому щит до лівого рамена, а підгоєне передрам'я оwinути під щитом овечою шкірою. Опустив на лице окап шолома і вийшов на рундук. Схвильовані та мовчазні, зібралися варяги довкола конунга.

— Вікінги! — закликав Свен могутнім голосом, який глушив навіть гомін вічевого дзвона.— Ось хвилинка рішення! Один спрямував своє око перемоги на майбутнє бойовище. Хто зі мною? Хто сприйме жребій смерті з білих рук?

— Всі, всі! — загула громада в один голос, і мечі із грізним стуком забряжчали об щити.

— Веди нас, веди! — кричали в юрбі старші мужі, купці чи гридні.

Високо підняв Свен лискучий меч і пішов уперед, за ним збитою лавою, ніби клином, ступали варяги, вкінці ратники Еріха під проводом його самого і Галляра. Густо стовпилися і кияни перед брамою княжого двора. Воєвода Богдар ждав іще тільки на бояр, щоб почати наступ, коли нагло розпахнулися ворота і довгими кроками, наче стадо хижих вовків, вибігли із них варяги. Але в міру того, як чоло відділів перло вперед, розвивалися й по боках молодші гридні у два крила.

Ніби залізними кліщами обіймали вони змішану першим натиском юрбу і придавлювали її до хат і парканів. Задні не могли дати помочі переднім, а передні гнали збентежені без проводу та ладу. Накази

Богдара глушили стогони і зойки ранених та рев напасників, які взивали своїх богів Скандінавії та Ісландії. Вкінці не вдержали невправні в ручному бою огнищани та купці наступу і, повернувшись втікати, наскочили на боярські дружини, які щойно спішили на майдан, перемішали їх і потягли за собою. Майдан опустів, дзвін замовк. Закидане густим трупом бойовище залишилося в руках Свена.

— Де ж Гельгі? — спитав Свен.

— Гельгі витягнув зі шолома жребій смерті! — сказав Еріх і склонив голову.

Мовчанка залягла зборище, вкінці підняв руку Свен.

— Галляре! Йди і відбери від гريدнів Гельгі присягу на моє ймення.

— Слухаю! — відповів Галляр з усміхом, вложив у піхви меч і підбіг у двір князя.

Тоді вже почався грабіж усіх дворів біля майдану, де варяги обдирали з трупів зброю та одяг. Сам Свен порозоставляв варту і вернувся у капище. Тут господарювали вже варяги безшабашно, і без Еріха вони, певно, не пожаліли б золотих та срібних прикрас, самоцвітів на ідолах. Еріх не дозволив їм святотатства, дозволив тільки пограбувати майно Ярослава та його помічників, які жили по хатах біля капища. Даремне благав його волхв залишити йому хоч цінніші предмети. Еріх тільки засміявся:

— Конунг не має грошей. Вашого скарбу теж нема у теремі, треба ж київським гريدням заплатити добичею. А що не можна нам ограблювати ідолів, бо ми боронимо їх перед хрестами, то мусимо ограбити тебе!

Від садів Рогніди вийшов хильцем переодягнений на звичайного ратника Мощанин. Споглядав скося на gridнів Еріха, сходяв їм із дороги, аж дібрався до Ярослава.

— Що це таке, Ярославе? Тебе грабують? Ти не пожалувався Свеніві?

— Свеніві? До нього під час боротьби і приступу нема. А наші боги — не його боги!

— Але ж ти йому союзник!

— Та ніби так, але... Видко, людям таких богів не треба, коли у людській біді навіть вусом не моргнуть!

— Що ж, це, видко, княжі боги, не наші! — сказав боярин.— А раз відцурався їх князь... Може бути, вони помстяться колись на князеві, але нам тепер не допоможуть.

— Ба, ні! — швидко заперечив волхв.— Коли князь вирікається богів, а ми їх боронимо, то вони були б за нами. Видко, в них таки нема сили...

— Пробі, волхве! — закликав Мощанин і заломив руки.— Як же ж нам бути без них?

— Іти з народом або... приєднатися до нового княжого бога!

— Значить,— дивлячись убік, сказав Мощанин,— треба приєднатися до сильнішого. Це ясне! Але хто візьме верх?

— Той, за ким піде народ...

— Подай раду, Ярославе,— прохав Мощанин.— Ти волхв, серцезнавець.

— Рада є! Повідомити Олешича, що прибули полочани. Не будь їх, самі кияни були б рознесли варягів уже першої днини, а так затягнеться хуртовина надовше без помочі. Слухай! Отут, за капищем, росте бузина, а за нею густий горішник; там починається стежка, яка веде просто над ріку. Нею зійдеш над воду. Їдь на Стугну і скажи Олешичеві, щоб рятував престольний город для князя. Я заклену всі ворожі сили, щоб ти не зустрів на своєму шляху ні дикого звіра, ні ворога.

Мощанин щез у кущах, волхв за завісою у капищі.

Від майдану чулись оклики варягів, які тягли з хати утвар, одержу, поживу, худобу, птицю. У саду Рогніди полочани розкладали ватри. Сонце уже зайшло, а пільма залягала повільно велетенський город.

XXIV. За Київ

Коли надійшла ніч, відношення сил значно змінилося. Путятя і земські бояри не дорахувалися і половини ратників, які зразу йшли з ними наступом. Бідніші огнищани та челядь полянської віри покидали або повіддавали зброю та заявили, що їм ніяке діло до княжої війни. Даремне переконували їх купці та бояри, що під варязькою кормигою буде їм куди важче, а то й доведеться декому і згинути. Біднота знизала тільки раменами.

— В кого поламані руки чи ноги, вибиті очі чи потрощені ребра, цей так чи сяк хліба не знайде! Бийтеся ви, яким хочеться панувати!

Засібніше громадянство та всі християни стояли твердо при князеві, і сили було доволі, щоб утримати в руках старий город та Поділ. Зате не можна було і мріяти про те, щоб розбити варязьке гніздо одним ударом, як цього бажав Путятя. Півтори тисячі варягів могли боронитися тижнями, якби не прийшла стороння підмога. Я другого боку, і варягів було замало, щоб опанували цілий город та пристані; тим-то й обидві сторони стали оглядатися за підмогою.

Вона найшлася для обох сторін рівночасно. Варяги своєю подвійною перемогою нагнали простолюддю чимало страху, і тої самої ночі нові сотні голяків-добровольців хильцем перебігли у Володимирів город, або т. зв. Нове місто між Берестовим та Старим городом, звідки легко було дістатися на майдан перед теремом і капищем. Свен радо прийняв їх, дав їм варязьких ватажків і послав їх грабити Володимирів город. Зате селяни з околиць Києва, з київського Полісся, з-під Вишгорода, Переяслава, Білгорода та Чернігова пообіцяли на третій-четвертий день наспіти з усіма ополченцями, які залишилися ще дома. Був це народ кремезний, завзятий, хоробрий, що звик до походів і небезпеки, тілом і душею відданий князеві, під рукою якого жив сито та безпечно. Так Путята міг рахувати на яких дві-три тисячі ратників з-поза Києва і на друге стільки зі самого города. Він ладився до вирішального бою.

Щоб забезпечити себе від несподіванок, хитрий дідусь придумав два способи. Передусім призначив кожному ратникові денну платню з княжого скарбу, а що важніше, її виплачено-таки першої днини всім, хто зголосився до назначених воєводами сотників. А що від двох днів перепинилася торгівля у городі, а у пристані через війну з печенігами не ставало заробітку, був це єдиний дохід бідняків. Він і знадив цілу юрбу людей, які хоч і не мали охоти боротися за чуже добро, але радо хапали за спис та лук для хліба. Після цього відправив Путята ці ватаги теж у Володимирів город пильнувати кожного руху варягів та боронити по змозі життя й майно тамешніх огнищан перед грабіжниками Еріха і Галляра. Вкінці вислав-таки посланців до Олешича.

Путята ждав, але Свен не спочивав ні хвилини. Приймавши присягу від полочан, зранку закликав Галляра, Еріха та Земунда на нараду. Вона мала рішити, що робити, щоб якнайшвидше роздобути гроші, потрібні на платню ратникам з Полоцька та Києва. Еріх радив, щоб пошукати за ними на Подолі у пристані. Туди не можна було дістатися пробоєм, бо вже всі хати і вулиці були обсажені ратниками Путяти. Але Свен знав, що у складах арабських і грецьких купців заховані цінності, якими можна було купити половину всієї Скандінавії. І вмить рішив уже другої ночі поплисти туди човнами. Після наради велів покликати до себе

Мощанина. Тут показалося, що його нема ні в теремі, ні у гридниці, ні в капищі, ні у дворищі Рогніди. Боярин пропав, як камінь у воду. Саме тоді, коли Свен лютував з цього приводу, прийшов з поклоном до Рогніди старий Снорре і прохав конунга до неї на хвилину розмови. Свен знав, чого вона хоче, і засміявся:

— Скажи княгині, що я не маю тепер часу балакати з жінками. Поговоримо через три дні, а тепер...— тут звернувся до своїх гриднів,— осідлайте на вечір шість баских коней. Зі заходом сонця виїдемо!

І зайнявся поділом добичі, щоб хоч частково заспокоїти жадобу наживи у своїх та чужих. Та тут вийшов зразу клопіт. Місцеві київські гридні більше потребували і швидше могли використати всіляку куплю чи утвар, ніж полочани або варяги. Показалося, що місцеві варязькі купці не хотіли брати заграбленого у Києві добра, яке могли б пізнати на торзі власники як крадене. Те саме казали й руські гридні. Полочани не могли тягнути всячини з собою, бо дорога горі водою та волоком і без того була нелегка, а залишатись у Києві вони не гадали. І так в один голос усі домагалися срібла, чи золота, або хоч би міді, і то головно у грошах, гривнях, ногатах, дірамах, номізмах, а саме цього було у добичі найменше. Почалися торги і спори. Свен придумав спосіб використати добичу: наказав розвести чималий огонь і у залізних казанах топити золоті та срібні прикраси, посуду, Зброю. Сукно наказав розтинати на стільки частин, скільки було гриднів, бо сукна треба було всім. Після поділу паїв показалося, що кожний учасник боротьби дістав більше, ніж йому належалося, і з того приводу запанувало у дружині задоволення. Воно ще зросло, коли надвечір невідомою якоюсь стежкою перебрався на Берестове висланець від Дауда, який заявив, що виміняє за золото всі кожухи, коли варяги відставлять їх на Либідь. Всі закричали від радощів і як стій почали вантажити шкіри на вози. Коли настала темрява, гридні як один муж рішили підприняти нічний наступ на необсажену ще частину Нового міста, бо бачили, що з грабежів можна легко розбагатіти. Свен доручив Еріхові начальний провід у вуличній боротьбі, щоб здобути Хорсовий горб між Старим містом і з їздом на Поділ. Сам сів на коня і в

супроводі Галляра та чотирьох gridнів виїхав Витечівським шляхом на Либідь.

Та як тільки їзці повернулися спинами до дворища, від воріт двора Рогніди віддалилася темна стать, яка слідком ішла за верхівцями, прихилиючись до хат та парканів. Її темний одяг зливався з нічною пітьмою. На кілька хвилин дороги за двором Рогніди шлях ділився. Просто ішла дорога на Витечів, на якій вантажилися підводи для Дауда, праворуч вела бічна доріжка, і на роздоріжжі стояло дворище Козняка. Отут затрималися їзці, і всі разом позіскакували з коней. Їм вийшов назустріч високий озброєний муж зі смолоскипом. У його світлі видко було, як Свен розпитував про щось, а там і щез із товаришами у дворищі. Підглядач зупинився і побачив, як той зі смолоскипом приніс коням пашу. Видко, гості гадали довше побути у дворищі старого боярина. Старий Снорре — це був він — вернувся і, вже не ховаючись, пішов назад.

У той час Володимир був уже на Русі. Ще в Корсуні дізнався Анастас від земляків, що, за намовою кесарів, печеніги наступили на київську землю, а варяги задумують посадити на престол сина Рогніди за допомогою полочан, вірних пам'яті Рогволода. Та князь ні на хвилину не втратив духу. В Олеші підняв дружину та зібрав кілька ватаг бродників, які бажали скористати з виходу печенізьких орд і пограбити їх кочовища у степах. Усієї сили не набралось в нього і тисячі голів, та і з такою горсткою не завагався князь іти назустріч ворогові. Як колись Святослав, так і він день і ніч прямував на північ шляхами, знаними тільки бродникам та сайгакам.

Воєвода Олешич завзято і з успіхом обороняв південні окраїни держави. Я одного боку річки Стугни стояв табір його дружини, з другого широко розкинулись орди печенізьких ханів. Незвичайна меткість противника утруднювала оборону. Раз у раз огневі знаки повідомляли, що орда перейшла границю. Олешич бачив, що в такій боротьбі тільки даремне витрачає сили і час, та що тільки рішучий удар, завданий орді, зможе спасти пограниччя від неминучої загибелі. Тому покликав на раду

обох других воєвод, Всеволода Сулятича з Овруча та Юрія Стеняту з Витечева.

А було це ввечері саме тієї днини, коли на Берестовому полилася невинна кров боярських дітей. У шатрі Олешича на середньому стовпі висіла ікона богоматері, а перед нею на ланцюжку оливна лампадка. На розстеленому килимі стояв низенький столик, а на ньому дзбанок та три чарки. Стенята — малий, меткий, чорнявий, може, сорокалітній чоловік з буйною чорною бородою живо розмахував руками, розповідаючи свій сон. Олешич і Сулятич слухали його.

Голосна розмова перед шатром перепинила їх розмову. Завіса, яка закривала вхід, відхилилася, і в шатро ввійшов молодець, вкритий від стіп до голови пилюкою та болотом.

— Слава богу! — поклонився Олешичеві.— А тобі, господине, привіт!

— Навіки слава! — відповів воєвода.— Хто ти і від кого?

— Від Путяти, тисяцького Києва. Я — Степан із Гольші, син Богдара, його бирич. Воєвода Свен із варягами, греками й полочанами опанували Берестове. Добриня вмирає. Прибувай на допомогу, а то пропаде княжий стіл, і варяги розсядуться на ньому. Рогніда у змові зі Свеном.

— Пробі! — закричали в один голос Сулятич і Стенята, зриваючись із місць. Тільки Олешич стояв мовчки, а там відвернувся до ікони богоматері. Воєвода узяв з кута довгий варязький меч у дорогій оправі та наложив на голову золотистий кінчастий шолом.

— Іменем витязя і владою воєводи наказую тобі, Всеволоде Сулятичу, вирушити негайно на Дідів Потік і стати по правому боці на сто сажнів від шляху. Ти, Юріє Стенято, виїдеш зараз за ним і станеш ліворуч у такій самій віддалі. За вами підуть вози.

— Але ж, воєводо! — не витерпів Стенята.— Це ж очевидна загибель для тебе!

— Не твоє діло! Якщо я не з'явлюся до полудня, то це значить, що я згинув, і ви йдіть тоді чимдуж у Київ під руку Путяти. Якщо весь Київ у руках Свена, то поверніть на захід у Червенські городи. Звідтіля прийде Мстислав, йому принесете повинну... Я богом!

Хмарний ранок уставав десь із-за лісів, коли піші ратники позбиралися з усієї границі і вирушили шляхом у Київ. За ними для оборони їхали кінні гридні, на чолі яких ступав Олешич. Сулятича, Стеняти, їх дружини та обозу не було вже видко. Відділи Олешича мали стримати всю погоню.

Зразу здавалося, що печеніги або не мають відваги нападати вступним боєм на дружину, або взагалі ще не знають, що вона покинула стан. Тому воєвода раз у раз підсилав вістунів до піших ратників, щоб поспішали і по змозі дійшли до Дідового Потoka ще перед набігом орди.

Недовго мовчав ліс. Ось надбіг відзаду отрок і звістив, що на шляху за ними показуються поодинокі їздці. Олешич спинив коня й велів дружині поспішити. Чвалом понеслося поруч шістсот їздців — уся його сила. Я останньої сотні взяв воєвода десять гриднів та засів із ними у густих кущах горобини та бузини. Тупіт коней затихав у віддалі, коли на шляху показалося кільканадцять їздців у баранячих тулупах з довгими списками та арканами. Вони ступали обережно, пильно розглядаючись на боки, бо тут, у тісноті лісу, печеніги почували себе ніяково. Ніде розігнатися, ні ускочити впору, ні кинути арканом. Коли невеликий гурток ворогів залишився позаду, воєвода шепнув:

— Беріть задніх! Всі разом.

Заспівали тятиви, засвистіли стріли, і вісьмох печенігів полетіло з коней.

Наче вовки на отару овець, кинулися gridні на печенігів, які не встигли навіть видобути луків або наставити списів. Кілька ударів мечем, і всі погани лягли головами на шляху.

— Слава богу! Маємо відпочинок. Їдьмо ж за своїми!

Чвалом їдучи, д і гнали своїх, і воєвода, в міру того як дружина наближалася до поляни, розставляв по дорозі засідки по двадцять gridнів, щоб побивати стежі ворога. Він знав, що печеніги не підуть у ліси без стежі, і надіявся таким чином стримати їх у дорозі. І справді, засідки верталися одна по другій до гурту, і кожна з них залишала після себе вбитих.

Та Олешич помилявся у дечому. Печеніги як степовики збагнули дуже швидко, що по тому боці Стугни нема вже вартових та що Олешич ладиться до відвороту, а не до нападу. Якби ладився до нападу, то, певно, не стягав би варт, тільки намагався б відвернути увагу противника нічними набігами, огневими знаками, криками та гамором. Тим-то вже на світанку хани з'їхалися і рішили зробити загальний наступ на стан Олешича. Я нечуваним криком, свистом та тупотом, під звук буйволячих рогів десять тисяч косооких їздців кинулися в ріку, яка аж виступила з берегів під напором валки коней та людей. Вони йшли валом, бо бажали масою та гамором ослабити вражіння граду стріл і ратищ. Але — о диво! Розбурхана, каламутна хвиля викинула на берег масу людей та коней, але ні одна стріла не бзикнула в повітрі, ні одне ратище не прошуміло, ні один кінь не заіржав. Коли величезна юрба їздців звалилася на табір руської дружини — табір був пустісінський. Хани зрозуміли вмить, що Олешич покинув стан і подався кудись з усім військом, а як так, то й нічого було вже боятися тут засідки. Вони негайно порозсилали стежі в ліс, а за той час зібрали всі ватаги докупи і рушили головним шляхом на Київ. Засідки Олешича спинили їх чимало в дорозі, бо вони не знали зовсім намірів полян і не розуміли причини відступу. Тому, як тільки вийшли на велике узлісся, начальний хан Азга відділив тритисячну ватагу від головної орди та наказав обійти узлісся лісом. Ватага пішла боками через молодняк, який заростав уже береги підлісної левади. Як

звичайно, молодняк цей був куди густіший від старого лісу і нелегко було йти по ньому.

За той час Азга доїздив уже до верху, що розділяв леваду на дві половини. В одному південному вибалку лежало село, а північна сторона доходила до діброви, де ховалися піші ратники; кінних видко було ще на шляху.

В один голос заверещало сім тисяч грудей, і, вмить розтягнувшись у півмісяць, орда з диким ревом пігнула за ворогом. Азга-хан дав наказ за одним махом знищити кінну ватагу. Він відразу зрозумів, що має значити відворот Олешича. Йому не ставало сил на довшу, під'їздову боротьбу з печенігами, і тому вислав піших ратників наперед, а сам з комонниками закривав відворот. У чистому полі піхотинець не міг дорівняти степовикові, зате у тісноті лісу печеніг-їздець був тільки безпомічною дитиною супроти пішого полянина. Азга-хан розумів добре, що пішої раті уже не здогонить, та надіявся, що кінних гриднів розтрощить уже самою вагою своїх людей та коней.

Наче море у припливі, що кидається звідусіль на самотню скелю, вдарила дика орда об щити дружини Олешича, але, наче від скали запінені хвилі, вона відскочила нараз від них, залишаючи вал трупів та ранених. Кінні гридні Володимира — це ж була найкраща рать. Були це або вроджені вояки, які ввесь вік годувалися вістрям списів, або сини боярських родів, які посвячували себе воєнному мистецтву, бо воно одне личило бояринові замолоду. До того, чимало було у дружині людей, які зазнали війни з давніших літ. Правда, на радимичів, в'ятичів, болгар, на Ярополка, Рогволода ходили здебільшого тільки варяги й новгородці, але вічну, невгавну війну на південних окраїнах вели майже завсіди полянські ратники.

Безсильно зісовувалися печенізькі списи та стріли по щитах гриднів, глухо дзвеніли удари палок та кривих шабель об гартовані, булатні вістря київської роботи, зате нічого не стримувало рідких, але куди сильніших ударів простих, широких руських мечів. Голені чуби валилися з

коней, рев та скавуління ранених полохали коней напасників, і не ставало їм місця від кінських та людських тіл, і печеніги з криком та гамором відступили, бажаючи заманити за собою гриднів. Та тоді голосно, але спокійно залунав усім добре звісний голос воєводи:

— Щити на плечі, чвалом у ліс!

І, нагло звернувшись, дружина стала віддалятися від ворогів. Хани та беги зрозуміли, що навіть тієї горстки не переможуть відкритим наступом, і взялися за луки та аркани. А тоді в одну мить змінилася боротьба у лови.

Миттю перегнали печеніги збиту у тісний круг дружину та оточили її широким та щільним перстеном тятив. Дощем посипалися стріли. Не впав від них, правда, ні один їздець, але зараз згинуло кількадесят коней, не закритих від заду.

— Чвалом!

З диким ревом наскочили печеніги на задні ряди дружинників, і засвистіли їх аркани...

Другий наступ поганих був не менш завзятий від першого, хоч багато коротший. Більше трупів та ранених упало по руському боці. Наказав Олешич їздцям, які потратили коні, взятися за луки, а київські стріли були куди кращі від печенізьких. Кінні гридні повернулися та одним наступом розбили ватагу, яка заступала їм шлях у діброву.

А тоді, наче на знак перемоги, залунав нагло у повітрі дзвінкий гомін мосяжної сурми. Враз ожило узлісся по боках шляху, і на рівнину виїхали дві довгі лави, що сяли від одягу та зброї комонників. Орда вже не відповідала, тільки чимдужче втікала до вибалку, не слухаючи поклику ханів та прокльонів Азги. До тисячі їздців упало на полі, а деякі гурти печенігів опановував уже сліпий переполох.

Щойно тепер Всеволод повірив у можливість перемоги. Витязем, який снівся Олешичеві, був, очевидно, він, Сулятич. Захоплення охопило його, наче полум'я. Він кинув спис і, закликаючи Перуна, клином вривався в юрбу печенігів, що втікали.

Але що це таке? Кілька гриднів із найближчої дружини воєводи падає на шию коней, зсувається із них у передсмертних судорогах? З окликом жаху спиняють гридні-переможці розігнаних коней, а в цю мить накриває їх усіх чорно-бура хвиля варварів. Три тисячі поганих учетверо перевищили відділ Сулятича, і дарма що це були самі вислужені гридні, юрба ворогів умить змінила наступ у розпачливу оборону. Наче кабан, обскочений собаками, кидався Сулятич зі своїми. Його гридні вже не кричали, не співали, а тільки, заціпивши зуби, рубали довкола себе. Вони склонювали тільки голову, не звертаючи уваги на рани та синці, на смерть товаришів. Зате печеніги заревіли від радощів і всією перевагою накинулися на Стеняту. Стенята встиг вже збагнути, що значить ця зміна. Тому не наступав далі, ані не подався в ліс, але з усією дружиною вдарив у найслабше місце ворога — у відстань між ватагою Олешича і Сулятича. Печеніги, які тут були, розскочилися, і одноцілість бойової лінії гриднів вернулася.

Настала хвилина застанови між першим і другим ударом, наче тиша перед бурею. Але доволі її було Олешичеві, щоб зрозуміти, яких утрат зазнало його військо в обох битвах. Може, третина старої раті, яка знала ще бої за київський стіл у перших роках після смерті Святослава, лежала покотом на місці, де на Сулятича наскочили погани. Впало також багато коней, які не мали щитів, ні лат, а піші гридні у відкритому полі були тільки завадою. Воєвода зрозумів, що треба відступати.

— Повертайте коні, кроком у ліс, піші передом!

Почалася третя дія битви. Піші побігли у сторону лісу.

Олешич дозволив їм покидати списи та лати, і вони щосили в ногах та віддиху у грудях спасали себе втечею. Та як тільки повернулися кінні, наступ усієї орди припинив їм відступ. Треба було боронити життя. Хмара стріл впала дощем на стан Олешича. Раз у раз звалювався якийсь вершник із сідла, густо падали коні. Стіна печенігів із скаженим ревом кидалася в наступ. Починалася січа, летіли погани, мов спілі грушки з дерева, падали і свої, а сила навіть найсильніших слабшала.

"Утеча або смерть!" — подумав Олешич, коли побачив, що на обох крилах ватаги печеніги нападають раз у раз, так що проста лінія змінюється у пі вкруг. Покликав обох воєвод і по короткій нараді крикнув голосно:

— Браття, дружино! Не встояти нам сьогодні проти поганих!
Залишилася утеча або смерть. Вибирайте!

— Нема чого вибирати! — закричали без надуми найближчі.— Краще смерть!

— Смерть, смерть! — відгукнулися дальші.

Олешичеві залишилася ще може тисячка gridнів, але удар їх був страшний. Мостом стелилися погани від мечів, списів та копит коней. Цим разом сам Азга-хан і всі інші ватажки стали на чолі своїх, і почалася небувала різня. Погани падали сотнями, та ряди дружин коротшали з кожною хвилиною і затискалися у менший гурт. Очі борців прислонювала кривава мряка, від напруги омлівали руки, віддих рвався у грудях, тільки зуби скреготали від скаженої люті, а з ротів котилася піна. Коні ставали дуба, кусали, іржали, наче у табуні, який обскочили вовки. Аж ось Азга-хан продерся крізь громаду своїх вояків і опинився віч-на-віч з Олешичем. Пізнав його по золотистому шоломі і з диким криком кинувся на нього. Його верблюжим кізяком гартована в Дамаску шабля блискавкою впала на героя і прорубала глибоко сталлю кований край щита. Другий удар мірив у шолом та просвистів тільки у повітрі. Воєвода, наче який

молодець, звинувся в сідлі, відхилився, а там з усієї сили одним ударом меча розсік на плечі хана карацену і ранив його самого. Покотився з сідла хан, верещали не своїм голосом його прибічники, а рівночасно один рев тривоги вирвався з восьми тисяч грудей. Невже ж рана, нанесена ханові, стривожила так усіх? Ах, ні! Її ж бачили тільки найближчі. В Олешича рука з мечем опала безсило. Страшний, нелюдський бій зупинився в одній хвилині.

— Витязь, витязь! — закричав натхненно воєвода.

— Витязь, витязь! — в один голос закричали руські дружинники.— Слава, слава князеві!

А там, на найвищій точці поземелля, осяяний промінням сонця, на величавому, мов молоко, білому коні виринув їздець. Багряний, золотом шитий плащ спливав з плечей аж до стремен, на золотому шоломі маяла барвіста китиця та блищали самоцвіти. Так само сяяла упряж коня і, наче з вогню кований, миготів меч.

Хто ж не знав цього суворого, страшного лиця? Перед ним корилися народи від крижаного моря по золотoverхі церкви Візантії, від кучугур жовтого піску над Каспієм по зелені луги Тиси.

— Це він, він сам! — заверещали печеніги і почали втікати.

Великий князь підняв угору меч, а через горбок стала переїздити рать: дружина з південного Подніпров'я, яку забрав Володимир зі собою по дорозі. На чолі її їхав Роман Олешич у золотистому шоломі воєводи, візантійських латах та золотом лямованому плащі. За рівними рядами дружини показалися справа і зліва ще якісь безладні ватаги їздців, схожих на орду печенігів, і на їх вид погани збентежилися до краю.

— Бродники! Бродники! — закричали печеніги...

Наче камінь, який відірветься від гори та котиться і трощить усе по дорозі, так упала дружина Романа між печенігів. Не було серед них ні стриму, ні послуху. Орда ніби осліпла і знавісніла. Та не допомгла й утеча. Бродники почали ловити утікачів арканами, піша рать, яка побачила погром поганих, вийшла з лісу лавою.

Печеніги найбільше боялися бродників, що, хоч руського роду, вирости у лісах півночі та єднали звинність та умілість степовика зі силою та відвагою лісового ловця. Від степовика можна втекти в ліс, від лісовика у степ, від руського бродника тільки туди, звідки нема вороття... Сам Азга^ хан на войлоковому килимі між двома кіньми, стежкою, яку витоптала печенізька розвідка, тікав на південь.

XXV. За руку дівчини

Добича, яку добули бродники на поганих, була дуже значна, головно, в конях та товарі, велику силу якого пригнала собі орда зі степів на поживу. Все здобуте отамани поділили між своїми ватагами, а що мали наказ берегти княжої раті, то і швидко покинули сам табір та розставили чати вздовж Дідового Поточу та Стугни.

Уперше від приїзду на Русь Володимир спав під войлоковим шатром, з вечора аж до ранку, і спав непробудним сном серед пісень гриднів, іржання коней, криків і розмов. Глибокий сон швидко обняв усю втомлену рать — воевод, гриднів і ратників. Тільки бродники не спали. Вартові роз'їжджали по довколишніх лісах, а останні бенкетували при ватрах, оддалік від табору. Їх пісні, дикі та рівночасно тужливі, наче свист степового вітру пізньої осені, то знову розгульні, наче розбурхана весняними водами степова річка, лунали всю ніч. А коли сірина ранку прилетіла на крилах східного вітру, і замовкли пісні, з лісу, з-над Дідового Поточу стали висуватися тіні комонників гуртками по п'ять-шість мужів. Вони приєднувалися до учасників бенкету, забирали їх з собою і переїздили через горбок на південний бік узлісся.

Володимир, вислухавши мовчки звіт, звернувся до Сулятича:

— Ти, Сулятичу, як тільки покоримо крамольників, поїдеш на Волинь до Соломирича і там, спільно з турівськими та пінськими тисяцькими, позбираєте ятвязьких бранців із останнього погрому. Відпустиш їх додому та засобиш їм на зиму. Голодний сусід гірший хатнього злодія.

— Як-то, милостивий, тепер, після війни? — не вірив вухам тяжкокровний поліщук.

— Саме тому! Хай знають, що в моїй руці сила побити і змога помилувати.

— Стійте, стійте! — залунали нагло оклики напереді.

Чвалом виїхали Володимир і воєводи на чоло відділу.

Півперек шляху лежало тіло мужа, голова якого була майже зовсім відрізана від шиї. Затиснена права рука держала ще відламок меча. Поруч валявся порваний аркан, яким послугувалися печеніги і бродники.

— Пробі! — крикнув нагло Олешич.— Це Мощанин!

Зіскочив з коня і прикляк біля лежачого.

— До нас тікав,— замітив Сулятич,— це дивно!

— Гм! — не згодився князь.— Навіщо було йому тікати до нас? У Києві стоїть за нас Путятя...

— Ба, Мощанин завсіди ворогував із греками та Христовою вірою,— завважив Олешич.— Він радше тікав до печенігів, а бродники зловили його.

— Ні, вони б похвалилися! — докинув Стенята.— Це не те...

— Золотий ланцюг на шиї є! — помітив Роман.— Це, очевидно, помста або двобій!

— На кому? З ким? — знизнув раменами Сулятич.

— Це, видно, бродник його вбив і то не для грабежу, а з особистої ненависті! — рішив укінці Олешич.

— Ані в службі! — докинув Стенята.

— Може, туди їхав до нас, та стрітився з вартовим, посварився з ним і згинув у двобою! — зібрав разом здогади Роман.— У Києві зустрінемо Станка Збранича, він, певно, знатиме, чого боярин із Мощаниці шукав над Стугною.

Тіло боярина поклали ратники на підводу і, не розв'язавши загадки, поїхали далі. На небі й на землі була глуха ніч, коли Витечівським шляхом вони прибули до Києва.

* * *

Того самого вечора, коли з півдня під'їздила до витечівських воріт княжа рать, старий Козняк сидів при вогні, похиливши голову. Сумні, дуже сумні гадки томили його від двох днів, відколи в Києві вибухла ворохобня. Свен, якому старий віддав мало не все своє майно, не навідався до нього зовсім після повороту, зате наспіли вісті, що ятвягів погромив воевода Соломирич на Волині, так що Свен вернувся сам-один без челяді, без підвод. Де ж ділися гроші? Як же ж він справді витратив їх або може забрали їх вороги, то чи захоче він додержати вбогому бояринові умови, заключеної з багатцем? Крім цього, він бачив, що нова влада не найшла прихильників навіть між земським боярством, яке завсіди було вороже настроєне до дружинного ладу. Різня отроків

відкрила йому очі. Те, що творилося, це не була зміна володаря на руському престолі, а змова чужих на руських землях. Хоч Мирослава мала стати княжною, але чи була яка за порука, що плани Свена здійсняться?

Ще більш невідрадні думи томили голівку Мирослави, яка сиділа за кроснами поруч із батьком. Вона нізащо не вийшла б за грізного конунга. Крім того, сама Рогніда була для неї завсіди наче матір'ю, яка опікувалася нею зі щирістю, і Мирослава не могла б нівечити задумів княгині. Усміхнулася злегка, а її усміх помітив батько.

— Весело тобі, доню? — спитав наче з докором.

— Весело? Ох, ні, тату, але я рада, що кияни не прийняли Свена. Почалася війна, і є тепер надія, що вернеться ще Роман...

Старий живо підняв голову з рук.

— Роман? Роман Олешич? — спитав.— Як можеш згадувати ще це ймення?

У його голосі був тільки смуток батька, без давнього завзяття. Бач, і в нього від часу останньої дії зі Станком стали загощувати сумніви.

— Якщо Роман не відцурається мене тепер, коли я бідніша від дочок твоїх покупнів, так це доказ, що Станко сказав правду, а Свен пробрехався.

Козняк похнюпив голову і зітхнув.

— Так гадаєш? Я не знав, що Роман так глибоко запав тобі у серце, а то не був би я обіцяв тебе конунгові. Я гадав собі було, що княжий вінок та величний герой тобі до вподоби.

— Хай бережуть мене білі боги! — закликала дівчина.— Не стаю я всупереч твоїй волі, батьку, але чи буду княгинею, чи ні, моє щастя забрав з собою Доброгост...

Козняк відповів нетерпляче:

— А таки ти не боронилася раніше перед моїм рішенням, щоб вийти за Свена.

— Тепер між мною і Свеном лягла кров!

— Кров? Не згадуй крові, щоб ти не надибала її в того другого!

— Ні, таточку, я за останні дні передумала кожне слівце, кожний рух їх обох, і тепер кажу вам, що правду сказав тільки Станко.

— Мирославо, дитино! Чи ти не бачиш, що Свен — не Роман, і що він, а не ми, становить право мечем? Іди, відбери йому меч! Постав перед судом!

Голосний тупіт коней перепинив розмову. Обоє чули, як отрок розмовляв з приїжджими, і в кімнату ввійшли Свен і Галляр.

— Привіт тобі, достойний боярине, і тобі, білорука валькіро. Хоча осінь близько, а ніфлюнги збираються вже сховати свої скарби у підземеллі, проте я прибуваю до вас на крилах Льосни! Київський престіл жде на свою княгиню. Простіть, що не приходжу по суджену в супроводі музик, дружок та гостей. Скажи, Мирославо, осідлати сивого коня, а сама стань праворуч свого мужа. Оцей герой, Галляр, син Ульфа, буде заручником, що конунг Києва, Свен, син Герюльфа, бере тебе, жінко, у свій терем!

Бліда, як полотно, встала з лави Мирослава, та ні хвилини не завагалася з відповіддю:

— Недавно, на тому самому місці, ти почув від мене слово, якого я досі не взяла назад. А ось поглянь, що ти накоїв за час своєї влади у городі! Ти не послухав мене, а до давніх ран додав тільки нові.

Глум засвітився в очах варяга.

— Ха, ха! Чи це тоді, коли ми говорили про заслугу та нагороду! Я, конунг Свен, сам вибираю собі заслужену нагороду, бо мені належиться любов кожної жінки, по яку посягну, а моя воля — закон!

— Отже, насила? — холодно спитала дівчина.

— Ха, ха, ха! Хто ж, дитино, називає насилою сватання конунга? Чи треба аж насили, щоб ти пішла за мною?

— Забагато слів, конунгу! — промовив Галляр.— Баби язиком не подужаєш.

Та тут устав старий Козняк.

— Стій! — гукнув.— Чи Свен справді князем Києва, чи ні, це знає тільки Велес у своїй премудрості. Та ти, Галляре, не пара йому і не тобі підіймати руку на його невісту! А ти, конунгу, теж не подумав про те, що володар у першій мірі мусить шанувати закон, який мають шанувати його піддані. Закон каже, що без весільної пісні та жертви богам нема весілля. Отак на скору руку бере собі князь не жінку...

— На Оді на, боярине, на меч і щит, єдиною княгинєю Києва буде твоя дочка! — закликав Свен і поклав руку на ручку меча.

Мовчанка залягла кімнату після цих слів. Вони звучали як присяга. Була це порука мужа, сильніша від самої смерті. Похилив голову Галляр, занімів боярин, тільки Мирослава спаленіла й, піднявши гордо голову, спитала:

— Чи ту саму присягу зложив ти й Рогніді?

Слова ці подіяли на Свена, наче удар у лице. Він подався мимохідь назад і відповів не зразу:

— Не мішай, дівчино, державних діл до любові!

У словах варяга звучала скрита погроза, та Мирослава гляділа спокійно у розблислі зіниці Свена.

— А ти, Свене, не мішай любові до державних діл!

— Слово боярина — не дим! Боярин віддав дочку женихові, і цей бере її!

Сказавши це, Свен поступив уперед і простяг руку до Мирослави.

У цей мент у дверях, які вели в комору, показалася струнка постать молодця.

— Не твоє добро, варяже, не руш!

І не швидше вдаряє на чаплю сокіл, як Станко кинувся на Свена. Закітлувалося в сутіні кімнати, блиски мечів, наче лискавки, замиготіли у сьайві огнища. Я голосним прокльоном кинувся Галляр помагати конунгові, та ось з-поза нього якийсь голос крикнув:

— Моя стріла, Галляре, вимірена просто на тебе!

У дверях за Станком появился Грач із натягненим луком. Спинився Галляр, старий Козняк кинувся доставати зі стіни списа, коли нагло надворі почувся гомін, крик, метушня, брязкіт зброї. Прожогом метнувся Галляр до виходу, та в цей мент, ранений стрілою, захитався і впав.

Рівночасно двері до сіней упали, виламані напором людей, і юрба ввалилася у кімнату. Двоє гриднів Свена завзято відбивалося від людей Володимирової дружини. Їх ставало щораз більше, аж ось ускочив між перших величний витязь у золотистому шоломі та з грецьким, міддюкованим щитом у руці.

— Роман, ладо моє! — сплеснула руками Мирослава.

Та чи це справді був її Роман, той колись спокійний, тихий, ніжний молодик, якому навіть на ловах жаль було розлитої крові? Ох, ні! Він ось і оком не кинув на неї, тільки сам наступив на обох гриднів, які у тісноті кімнати ставляли опір юрбі гриднів і не допускали її до місця, де Свен і Станко зводили смертний двобій. Він щитом відбив удар одного з гриднів, рівночасно повернувшись у другий бік, поразив мечем другого противника. Від напору щораз нових вояків юрба придавила в куті Станка зі Свеном і розділила їх.

Меч варяга шалів між гриднями. Хто наблизився на його віддаль, гинув, як від грому. Я острахом дивились на нього Козняк і Мирослава, повилазивши на лаву в куті. Роман пробився насилу поміж гриднів.

— Гетьте звідсіля! — гукнув.

— Свене! Невірний боярине! Піддайся княжому воєводі.

Наче тигр, скочив Свен на нього і зі страшенним розмахом ударив його мечем. Одначе удар зісовгнувся по підставленому щиту, а варяг аж похилився від розмаху. Цю хвилину використав Роман і звалив Свена з ніг.

— Беріть його! — гукнув.

Все, що жило, кинулося на переможеного. Наче мурав'ї на гадюку, яку збиточні хлопці кинуть у мурашник, налягли на Свена гридні і швидко зв'язали його, мов дитину. Роман поставив біля нього сторожу, а щойно

тоді привітався зі Станком. Бажав було привітатися і з Козняком та Мирославою, але на відгуки страшної боротьби у місті тільки усміхнувся до своєї дівчини. Мирослава тільки вибігла за ним і проводила його очима далеко, заслухана у звуки, які долітали до неї аж сюди.

Над Новим містом стояла заграва. Жахливо рвалися у нічній темряві крики скажених борців та зойки людей, які гинули в безнадійному бою.

XXVI. Передсмертне признання

Простора світлиця дворища виглядала на побоєвище. Посередині валявся розбитий стіл та поламані стільці, порвана скатерть, потовчений та потоптаний посуд, що попадав із мисників. Валявся на землі і золочений божник, сухе зілля та золочені ідоли, під якими стояв Свен, коли боронився. Я долівки челядь зібрала вже трупи гриднів та варягів, тільки чорніли ще калюжі крові. В куті лежав Свен, сповитий мотуззям. Його лице було біле, як стіна, та скривлене у маску болю. Проте ні один стогін не виходив з його зчорнілих губ. Недалеко Свена лежав важкоранений, кров'ю залитий Галляр, а над ним блідий, мов стіна, видко, до краю виснажений клячав на кривавій долівці Станко.

Мирослава підійшла до Свена і, поклавши йому руку на плече, сказала:

— Свене! Ось удруге перед тобою свідок, який закидає тобі душогубство. Востаннє взиваю тебе, дай свідоцтво правді, вкажи убийника, щоб чорна тінь злочину не падала на шлях життя невинного!

Свен наче не чув слів дівчини. Всі присутні з напругою гляділи на гру лиця зв'язаного героя. Та ні один м'язень не рушився на його стиснених устах.

— Воєводо! — заговорила знову Мирослава.— Не бути нам зі собою у парі, та я завсіди з подивом гляділа на появу благородного героя півночі!

Тому на цей гарний момент і на твою геройську честь закликаю тебе, скажи вибранці твоїй, хто був убійником її брата?

Звільна підвів Свен голову, а його очі горіли, мов у вовкулаки.

— Не воєвода я, а конунг, дівчино. Мечем я добився влади, і меч відібрав її від мене разом з силою та волею. Не жди від мене вчинку, який не був би ударом, ні слова, яке не було б прокльоном!..

— Спасибі тобі, Свен, й за це! — заговорив раптом з-під печі старий Козняк.— Стільки я й бажав знати! Ти не потвердив своїх слів, значить, не Роман, не Олешич... Дажбоже!..

І старий вхопив себе руками за сиву голову.

— Ха, ха, ха! — зареготався Свен.— Стареча слабкість є матір самодурства! Я не потвердив своїх слів, але й не заперечив їх!

— Я питаю тебе, як рівний рівного, а навіть вищого,— наставляв боярин.— Зразу ти був воєводою, опісля конунгом, і я корився тобі у всьому. Тому прохаю тебе ще раз. Не я твоїм суддею, ні твоїм ворогом, а князь. Для мене ти завсіди тільки колишній союзник, який мав навіть увійти в мою рідню, а якому я віддав все своє майно...

— Хочеш відповіді, добре! Розв'яжи мені руки і ноги, дай мені меч і щит, тоді поговоримо знову, як рівний з рівним.

— Достойний боярине! — вмішався Збранич, коли побачив, як старий затрусився і опустив руки.— Бачу, що слабнеш, як ослаб колись і я від очей і слів цієї гадюки. Знай, що я сторожем біля цього зрадника і збережу його на люту княжу кару, хоч би й головою прийшлося наложити мені чи тобі!

Те кажучи, встав і станув між Свеном і боярином.

— Ха, ха! — засміявся тоді Свен.— Ось бачиш, боярине, кому залежить на правді? Саме той, хто обвинувачує мене, боїться моєї поруки. Ха, ха! Не завжди має боягуз і брехун сотню помічників. А цих чотирьох тут — це мало! — гордо і згідно вказав на чотирьох гриднів Збранича.

— Не я боюся правди, а ти, Свене, княжої кари,— відповів молодець.
— Що ти хоробрий, знаємо всі, але скажений вовк теж хоробрий, і нема йому від цього честі!

— Слова, молодче, слова! А ти діло покажи! — непевним голосом почав Козняк.— Дай доказ, що ти й Роман непричасні у злочині, а тоді про мене!

— Доказу бажаєш, боярине? Гарзд! Сам Свен казав, що привід для злочину дав гріш, саме той, який ти віддав Свеніві.

— Так, але хоча б він і витратив усі гривні та куни, то все ж не відцурався ні мене, ні моєї дитини. Не про гроші йшло йому, це ясно! А як так...

— Як так, то той, в кого ті гроші, дає також доказ невинності й вертає їх тобі.

— Хто ж це такий?

— Я!

— Ти?..

Від скаженої люті посиніло лице варяга. Козняк відступив від Свена, з розхиленими устами стежила Мирослава за сваркою, а Збранич спокійно говорив далі:

— Так, я! У посіллі моєї невісти у Мощаниці зложено, боярине, твоє майно, яке відібрали ми від Сенових людей. Береже його воєвода Соломирич...

— Слава ж богам білим, богам добрим! — закликав Козняк.— А тобі, хлопче, вони заплатять сторицею по заслuzі. Ге! Нелегко-то на старості літ глядіти багачеві на злидні його дитини. А все ж не про тебе тут річ іде, а про Олешича.

— Несправедливий ти, боярине! Проти слів Романа стоять слова Сена, а я єдиний свідок злочину. Чим же слово Сена вартніше? Чим моя порука нестійна?..

За цей час заспокоївся дещо Свен і опанував гнів, який давив йому горло.

— Ні, нестійна твоя порука, бо гроші по закону війни належать до князя. Легко віддавати не своє добро. Все одно не понюхати тобі його!

— Води! — сказав хриплим голосом Свен після довшої мовчанки.

Ніхто не рушився.

— Терпи, зраднику,— пробурмотів Станко, бо не міг у цьому ворогові бачити і признавати людину.

Та ось Мирослава піднялася з лави і по хвилині принесла Сенові глечик води.

Жадібно пив варяг, і дівчина притримувала глечик при його почорнілих губах.

— Миро! — прошептав, випивши.— Твоє серце — краще смарагдів Фреї! Зроби ще одну ласку та подай мені ще раз води, але з отрутою.

В його голосі звучала страшна щирість.

— Боїшся, воеводо? Страх тобі княжої кари? — спитала глумливо дівчина.

— Раниш моє серце, Миро, і то нізащо. Чи боїться смерті той, хто прохає отрути?

— Ніякий герой не прохає отрути від ворога, бо це доказ, що більше боїться його, ніж смерті. Але ти скажи, хто вбив Доброгоста, а замість отрути дам тобі до рук ніж.

— А що зробиш з убивником?

— Йому теж дам ніж, але в серце...

Стиха заскреготали зуби варяга.

— Сказав би я тобі, дівчино, але присяга в'яже мене. Та ти перекажи Рогніді, що я тут. Хай вона побачиться зі мною! За те обіцяю тобі, що так само, як ви не почувете від мене імені злочинця-душогуба, так теж Володимир не вчує імені твого батька, а тоді ваше майно, збережене Збраничем, залишиться за вами!

Мирослава кивнула головою. Справді, коли Свен випреться спілки з її батьком, то й Кознякові куди легше виправдати себе перед судом князя. Оглянулася. Старий Козняк спав уже на лаві, ратники дрімали біля Свена, який сидів непорушно, зв'язаний мотуззям. На долівці стиха харчав Галляр. Тільки Збранич не спав. Я добутим мечем сидів напроти в'язнів та, видно, насолоджувався помстою.

Нагло Галляр підвівся з долівки і розложив рамена, ніби молився до вогню на широкій печі.

— Льокі! Льокі! — хрипів.— Червоне полум'я охоплює мене. Червона кров заливає все... Діти... такі білі... гарні... то у жертву велетневі!... Геть від мене! Пропадай! Хай поб'є тебе Льокі кривавим огненним мечем!.. Проклін тобі, проклін і смерть!..

Упав ниць та судорожними рухами рук порпався у кривавій пилюці долівки. Крик його пробудив сонних, і вони гляділи з острахом на боротьбу життя з смертю.

— Дайте йому води,— обізвався один із ратників, але ні сам він, ні хто інший не рухалися з місця.

Нараз залунав спокійний, мов у повні сил виданий голос Свена:

— Увійди між вибранців Одіна, вірний дружиннику! Вальгалля відчиняє тобі вже ясні ворота. Золотий ріг меду подає тобі білорука валькіра. Відійди в мирі і жди мене. Я моєї теж тече кров, як і з твоєї. Прощай!

Зірвався з долівки Галляр, здавалося, що останнім відрухом кинеться на Свена, та ось сильна струя крові бухнула йому з уст. Без стогону повалився варяг на долівку з глухим стукотом.

— Мирославо, поклич слуг, щоб винесли труп! — оглянувся за дівчиною Станко.

Та Мирослави не було вже в кімнаті.

* * *

Тієї останньої ночі не спалося в Києві нікому, не спалося й Рогніді. Та не тривога відганяла від неї сон, а гнів, страшний, лютий, бо безсильний гнів обманеної жінки. щ е звечора Снорре приніс їй вістку, що Свен поїхав на Витечівський шлях "по невісту". Обманець приспав їй був обіцянкою, а вона не станула між ним і полочанами, поки ще на це був час. Тепер було вже запізно. Присягу від них відібрав уже Свен. Свен виділив їм уже паї добичі, вони були його дружиною, а не її. Біля неї був тільки Снорре та декілька слуг, а її перша служебниця з боярського роду мала стати княгинею...

"Ні, неможливо було, щоб Свен брав Мирославу на княгиню усієї Русі. Неможливо було й те, щоб молоде дівча, та щира й люба Мирослава, яка так любила її та її сина, захотіла ограбити їх обоє і то через подружжя з сорокалітнім. Ні!"

Сумніви обсіли ум княгині, а годі їй було на них відповісти. І коли вона так сиділа і німо гляділа перед себе, нагло дикий гамір перепинив її думи. В її садах почався бій, з Берестового аж до кімнат долітали вигуки й верески, брязкіт зброї, а Володимирів город засвітив пожежею. Що це було? Якась дальша дія київської ворохобні? Але яка? Непевність здавила серце Рогніди.

"Тікати б! — майнула думка.— Та куди? Скрізь вороже населення, деревлянська рать відмовилася, полочан б'ють, погано!.."

Один Снорре не втратив голови. Він сам умить позачиняв усі ворота і заніс їжу та напитек у таємний льох, де була захована кімнатка на випадок небезпеки. Рогніда заспокоїлася дещо, бо з цієї кімнатки можна було зійти над ріку і тікати далі водою.

Та, на диво, ніхто не добувався до дворища, наче воно саме й не стояло посеред бойовища. Дикі верески, стогони, зойки, ломіт та брязк наповняли сади, вдаряли у віконниці та відпливали звільна у напрямі майдану та з'їзду на Поділ. Аж ось, наче смолоскип, загорілося по той бік

майдану дворище Свена, і все, що жило, побігло туди. Вихилившись крізь вікно, Рогніда слухала розмову між службою і почула раптом знайомий низький жіночий голос.

— Проби! Де княгиня? Ведіть мене до неї!

"Мирослава!" — погадала Рогніда і крізь вікно видала наказ привести до себе дівчину.

Мирослава вбігла в кімнату і припала до колін княгині.

— Прости, милостива, прости, що в таку страшну хвилину непокою тебе! Та саме в такий час кожна хвилинка може принести погубу або спасення. Треба подбати за майбутнє...

— Майбутнє, дитино? — лагідно спитала Рогніда і погладила темне волосся дівчини.— Хто може його збагнути? Воно виростає з крові та смерті, і ніхто не знає, чи це калина, чи отрута...

— Для тебе, милостива? Ох, ні! На тебе не підійметься нічия рука!

— Навіть Володимира, гадаєш?

— Навіть його, княгине! Нагадай собі, що він вибачив тобі уже не таке...

— Ох, ти називаєш це вибаченням? — сумовито відповіла Рогніда.— Ні, дитино! Тоді, коли він підіймав на мене руку, а темна тінь смерті вже закривала мені мій зір, тоді... він був ще мій... Тепер він знову вертається, наче Одін до Брунгільди. Він не простягне вже до мене руки по ріг меду... Я згинула для нього...— Тут оживилася раптом: — Та нехай! Так мусило і мусить бути. Ніхто не сміє ламати вірності... навіть Льосна! Та у цій боротьбі святого звичаю зі серцем вмирає щастя.

Мирослава не все розуміла з цих слів, а зрозуміла, що Рогніда любить Володимира, що вибачення його їй байдуже, та не байдужа їй втрата. Аж тепер стало для неї ясне не одне у поведінці княгині, чого не розуміла раніше. Ось чому вона не хапала за ніж у всі ці довгі-довгі роки, коли то не раз, знеможений вином, витязь покоївся біля неї непробудним сном. Ось чому не покинула княжого двора під час подорожей та походів непосидючого князя. Ось чому не позбирала коло себе вчас деревлянського земства, варягів, франків і ворожих новому ладові земських бояр Київщини, не вчинила того, що зробив Свен!..

— Не знаю, достойна, твоїх задумів, бо вони задалекі для мене, а знаю тільки, що князь у ніякому разі не підійме руки на тебе і твоїх, бо ворогом Володимира тільки Свен, а не ти.

— Як-то? Не я?

— Свен відібрав присягу полоцької раті на своє ймення, а не на твоє та Ізяслава. Він і сватався до мене, а не до тебе, всупереч волі власної дружини та твоїх полочан!

— Ах! Я добре знала, куди він поїхав надвечір із Галляром. Та чи гадаєш ти, що він справді бажав мати тебе за жінку?

— Боги знають, достойна! Він дав прилюдно за поруку, якої не ломить ні один варяг, та чи додержав би слова, хто скаже? Хто раз скривив душею, тому вірити годі!

— Дав за поруку?

— Так! Він клявся Одіном, клав руку на меч і присягав, що єдиною княгинею Києва буду я, а Галляр схилив голову, і всі визнали вагу даного слова...

— А я гадала, що він зводить тебе, а він зламав вірність мені. Із усіх гадючих сердець позбирав Льокі лестоці та їдь і вложив їх у серце дужого витязя! У ньому збезчестили боги хоробрість!

— Так, але завтра чорна мара покриє йому очі,— відповіла дівчина,— а з його життям умре і правда про смерть мого брата. Це стіна, яка станула між мною і Романом Олешичем.

— То ти, дитино, любиш Олешича? — спитала Рогніда.

— Так! — певно і спокійно заявила дівчина.

Рогніда встала.

— Як так, то я послухаю поклику Свена! І хоча яким хитрим буває ніфлюнг, більша є помста ошуканої жінки. Ходи! У Свена вирвемо тайну, а його самого кинемо до стіп князеві, наче гадюку, в якій вирвали зуби... Чи ти сама?

— Ні, при мені отрок Збранича, а Снорре може покликати ще декого.

— То нехай покличе! Уже день, крадьки не перейдеш!

Ранок був холодний, непривітний, день наче отягався з

приходом, тільки осінні галки стадами спадали на вулиці. Я вулички в уличку перемикалися дві жіночі постаті, а старий Снорре з шістьма ратниками провозжали їх. За закрутом шляху показалося дворище Козняка. Ледве чи хто пізнав би у тих руїнах оселю першого багача в Києві. Поламаний паркан, розбиті ворота та віконниці валялися перед хатою, а біля воріт рядочком лежали Галляр, його ратники та вісім gridнів Романа, які згинули у боротьбі зі Свенем.

— Чого вам? — спитав вартовий.

— Домів вертаємось, юначе! — відповіла Мирослава.— Невже ж ти не пізнав мене?

— Тебе-то я знаю!.. Але княгиня?.. І ось цей варяг та ще з ратниками?..— спитав вартовий і ратищем показав на старого Снорре.

— Це не ворожі ратники, а наші, і тільки для безпеки княгині ми взяли їх з собою. Одного старця чей же не боїтеся.

— Гм І Заждіть на сотника.

У дверях появився Станко. Він увесь яснів, як молодий у весільний ранок. Жваво підбіг до Мирослави.

— Де батько? — спитала дівчина.

— Спить у коморі.

— Чи є хто біля нього?

— Ні! Насилу поклали старого! — засміявся Збранич.— Завісили двері до світлиці веретою, то й заснув.

— Спасибі! А що Свен?

— Постогнує і кляне. У нього гарячка.

— То і добре. Тепер іди і збуди батька, але так, щоб Свен не чув. Обох вартових вишли надвір і пусти до Свена княгиню!

— Як-то? Залишити їх обох без варти? Ніяк не можна.

— Ти ж будеш за завісою з нами.

Дівчина розказала Станкові про намір княгині і впевнила його, що не буде ніякої зради.

У світлиці панувала сутінь, на огнищі тлів невеличкий огник, при якому гридні зварили сніданок. Рогніда побачила у самому кутку під божником непорушну темну постать.

— Свен!

— Вийдіть обидва! — наказав Станко.— Станьте біля воріт і без мене не перепускайте нікого ні туди, ні назад.

Вартові вийшли, Станко та Мирослава докинули ріща на вогонь, а самі пішли у комору, де на долівці сидів старий Козняк.

— Що сталося? — питав злякано.— Невже ж пора на суд?

— Так, пора! — відповіла Мирослава.— Але суддею будеш ти, батьку!

— Я?

— Так! Стань ось тут біля дверей і слухай, як княгиня говоритиме зі Свеном.

Станко прикляк на одне коліно біля самих дверей, добув стрілу і наложив її на тятиву. Всі троє стримали віддих.

— Привіт тобі, герою! Ти кликав мене, і я тут, бо швидко вкриє тебе Гель, і я не почую від тебе слова правди!

На звук голосу княгині здригнулася темна постать, і чути було скрегіт зубів Свена. Довгу хвилину змагався з болем, аж підняв голову і розплющив очі.

— Ти прийшла, княгине? — спитав.— Спасибі тобі, та ти прийшла жаліти мене чи сміятися?

— Норни випряли нам обом невдачу, а з призначення годі сміятися. Для мене вмерла надія з твоєю зрадою. Нема в мене вже майбутнього, є тільки дитина... І ніж!

Із-за пояса видобула ніж східного виробу з тонким, золотом січеним вістрям. Свен звисив голову на груди. Його, видко, брала гарячка, і відривані слова падали з уст.

— Горить, горить!.. Вовк Фенріс рве мені нутрощі. Суд, сором, смерть! Рогнідо!

Тут зірвався, і здавалося, що одним зусиллям розірве ремені. Нелюдське хрипіння добулося з горлянки, і велетень впав назад на землю.

— Рогнідо,— шепотів, скрегочучи зубами,— якщо ти варязького роду, якщо ти жінка, в якій залишилося хоч на макове зерно чуття, встроми мені цей ніж у серце, або ні... перетни отут б'ючку...⁴⁹ Ох, якби я міг зубами перегризти її сам!

— Ні, Свене, то не я вб'ю тебе, а Володимир, бо ти його зрадив, а мене оббрехав. А за віроломність і зраду не ножем карають, а ґратами... У гноївці!

Слова ті протверезили Свена. Його зуби знову заскреготіли, але відповідь, яку дав Рогніді, була ясна і спокійна:

— Властиво, я не зрадив тебе, Рогнідо! Ти, як і ми всі, бажала тільки влади і слави.

Рогніда покрутила головою.

— Чи ти справді вже так віддавна бажав слави і влади? А навіщо ж ти стільки разів оббрехав Володимира, мене, Козняка, Мирославу, Галляра?.. Як можна тобі вірити у що-небудь? Поясни мені бодай тепер свої задуми, коли хочеш, щоб я допомогла тобі перед княжим судом.

— Слухай! Перед смертним словом витязя запевняю тебе, що вже під час останнього походу на печенігів я задумав повалити князя, якого я сам виніс на київський престіл. Та до цього треба було мені раті і гроша... Полоцьку рать мала дати ти, а гріш Козняк. Тебе я гадав з'єднати собі обітницею помсти, а гріш Козняка дістати з руки дівчини...

— Як-то? — удала зачудування Рогніда.— У Козняка ж був син, і не дочка, а він був дідичем майна багача.

— Був, тому і згинув! — кивнув головою Свен.

Швидким кроком підійшла Рогніда до нього.

— То так, Свене? Заклинаєш мене на моє серце, щоб я допомогла тобі ввійти між вибранців Вальгаллі, а сам ще перед порогом смерті кидаєш кров, розлиту тобою, на голову невинних?

— Смерть хлопця давала мені дівчину, а батька робила мені союзником. Вона дала мені гріш і силу. Ось тобі і правда, Рогнідо.

Та Рогніда не спішилася, сховала ніж у піхви, вложила його за пазуху, а там і сказала:

— Боги чули твої слова, Свене, боги і люди, над якими не маєш милосердя навіть при своїй смерті. Тебе засліпила гадюча злоба ніфлюнга, якої повна вся твоя удача. Так, бачиш, дуриш ти всіх і мене все життя, обдурю і я тебе дещо при смерті!

— Пробі, княгине,— закричав варяг і вперше та востаннє зазвучала в його голосі справжня розпука,— невже ж у мене таки більше людського почування, ніж у тебе?

— Ха, ха, ха! — засміялася Рогніда.— То ти ще не знав, що я жінка, якій у любові і ненависті ніхто не дорівнює? Ось гляди! Колись на Берестовому над голівкою заснулої дитини ти подав мені ось це!

Тут видобула з-поза одягу малу золоту коробочку й показала Свеніві.

— Вона була призначена для того, хто одним помахом дужих, орлиних крил розігнав усіх своїх ворогів, як Зігурд ніфлюнгів. Ти карлик проти нього, Свене, підлий, брехливий, хоча злющий та злобний. Тож ти, а не він повинен згинуть від такої гадючої зброї. Не для тебе меч, ніж, кров, червона кров вибранця-героя. Для тебе запінені уста, посиніле лице та судорогами покривлені члени боягуза!

І кинула на долівку коробку зі затроєною голкою. Добула ніж і протягла на руках Свена реміні, щоб він міг ворухнутися і повзати. Свен повзав, як гадина, і зубами пробував добути з коробки голку, поки обезсилений болем і гарячкою не охляв непритомний.

XXVII. Слава князеві

У золотому шоломі та багряній мантиї, які дістав був від імператорів після перемоги над Вардою, Володимир на білому, мов молоко, коні в'їздив на подвір'я Козняка. При воротах зустрів його боярин, та не той сам дідуган, що кілька місяців тому. Тоді ще просто трималася його сива

голова на плечах, а гордощі світилися в очах опірного боярина. Тепер ніхто не віднайшов би його у цій злиденній появі дідуся з запалими щелепами, червоними мутними очима та труськими руками.

— Боги з тобою, милостивий, під мою стріху вітають,— почав Козняк і схилився до стремена князя,— та вибачай, що не цвітом стелиться тобі дорога, не медом поливається... Трупни та кров...

Старий розвів руками і знову схилив голову, наче ждав грому. Та в очах князя не було блискавки, тільки зворушення. Від Путяти, Святослава та Богдара він дізнався вже був про участь Козняка у змові, про його безвинність і що тільки через його непослух та спротив Свеніві вдалося вчас обезсилити ворога. Князь поклав руку на сивій голові боярина.

— Не тобі, старому, виправдуватися, а мені, що наїжджаю на твою домівку у таку пору. Приводять мене сюди дві речі. Перша...

Мирослава, що стояла коло батька, вмить здогадалася і побігла в хату за калачем і медом.

Князь випив, узяв кусник калача і, видко, радів, що дівчина така схвильована.

— Рожі на твоєму личку, рожі та мак,— говорив, заїдаючи,— та не за калачем я прийшов, а за другим.

Дівчина спаленіла ще дужче, а таця затремтіла в її руках.

— А візьміть хто від неї мед, бо все, що призначене для нас, вип'є мати-земля.

Прискочив Станко, узяв від дівчини тацю, а дівчина вмить закрила лице рукавом. Опісля другою рукою добула з-за пазухи хустину князя і подала Володимирові з поклоном.

— Ти на грудях носила її, дівчино, на серце клала дарунок свого вибранця? Так, вона ще тепла, гріє і пахне твоєю молодістю!

З острахом глянула дівчина на князя.

— Вибач, милостивий! Я мусила заховати її від очей, бо по неї посягав Свен.

— Невже ж, дівчино, гадаєш, що Свен не добув би її звідтіля? Як же ж ти забезпечила б її? — допитував, та у веселому, жартівливому звуці глибокого його голосу задзвенів м'якший тон ніжності.

— Я пришпилила б її ножем, милостивий! — різко відповіла дівчина, і ніхто, дивлячись на неї, не сумнівався, що вона каже правду.

— Як так, то спасибі тобі, дівчино, за вірність, хай так само вірне буде тобі щастя! Але бачиш, твоя краса не мені зацвіла, хоча й велика її ціна! Кому ж маю віддати цю хустину, а з нею і моє княже право?

Враз загуділо у зборі.

— Мені, мені! — гукали воєводи, сотники, гридні, ба й ополченці.— Киньмо жребій.

Гамір і регіт піднялися звідусіль, та князь підняв руки, і все стихло вмить.

— Важке питання, та й годі! — заговорив знову.— Я міг би вернути тобі свободу, та твій батько старий, міг би віддати тебе не тому, кому

треба. Міг би веліти кинути жребій, та відомо, що найбільше щастя у дурнів... Гм!

— Милостивий князю, віддай хустину тому, хто повалив твого і мого ворога,— сказала поважно дівчина.

Ніхто не засміявся. Кожний чув, що ці слова не жарт. Усміх щез із лица Володимира.

— Хто ж це такий? — спитав зацікавлений князь.

Та в цей мент усміхнувся, коли побачив Романа, який виступив з гурту і станув коло дівчини.

— Мені віддай її, милостивий! — сказав спокійним упевненим голосом.
— Не за заслугу, а по закону любові!

— Як так,— повеселів князь,— то зайве й ваше прохання. Воєвода Роман молодий, та самі бачите всі, що сила в нього і завзяття небуденні; а щодо дівчини, то, їй-богу, не знаю, чи хто другий зважився б посягнути по неї після Свена?.. Що ж, бери, хлопче, чи пак, достойний воєводо. Даю тобі її хустину, як обіцяв перед виїздом у Візантію. При цьому заявляю всім загалом і кожному зокрема, що воєвода Роман не в дарунку дістав цю хустину, а виборов її мечем, як ялося героєві! А тепер ведіть мене до Свена! Це ж моє друге діло!

Веселий гамір, який був наче відгомоном на слова князя, нагло стих, лице Володимира скам'яніло, по всьому зборі пролетів лиховісний дух Морани.

— Він отут, милостивий! — сказав Станко з поклоном.— Розступіться!

Враз подалися набік Козняк, Мирослава, Роман, служба, ополченці та гридні. На поламаній лаві перед хатою сидів варяг. Синя, майже чорна

ліва рука, розпухла, наче довбня, лежала безсильно та непорушно на колінах, а з місця, де були ремені, скапувала кров. Його обличчя було спокійне і суворе, як завсіди, тільки жовте, наче у мерця. Уперше, відколи Володимир покинув Київ, стрітилися обидва давні герої, а перед очима обох душ промайнули марева мину* лого. І враз Володимир, маючи перед собою найзавзятішого ворога, пригадав собі все те, що бачив на Боспорі. Перед ним тут у поросі, крові та гнилі лежить минуле, пережите, погане, а нове, видане, незбагненне виростає йому у душі. Хриплий та сильний ще голос Свена вирвав його зі задуми.

— Чого глядиш на мене так довго, Володимире? — питав варяг.— Давно ти не бачив мене? Ждеш рога з напитком та привіту конунга? Дарма! Ріг не оправлений, мед випитий, а конунг програв ставку життя. Ха, ха!

— Дивлюся у минуле та у майбутнє, Свене, а ні з одного, ні з другого не вільно глумитися, тим більше, коли тінь смерті паде нам на чоло,— відповів суворо князь.

— Минуле у нас спільне, Володимире, і хіба дурень завертає до нього, коли нема вже з цього користі. У майбутнє забігає лише боягуз, бо справжній герой вдаряє мечем та жде жребія смерті або перемоги.

— І ти не бачиш ще того, що між нашим минулим і майбутнім лежить пропасть? Ти не збагнув ще, що конунг не те саме, що варяг на зміїному човні!

— Я знаю тільки, що вільно героєві та по чому пізнати боягузів...

Враз потемніло лице Володимира.

— Знаєш? Герой не бреше, не обманює і не зраджує! — сказав різко. — А роблять це якраз боягузи. І не хто інший, а ти зрадив мене, обманув своїхGRIDні в і полочан і оббрехав Козняка.

— Тебе я не зрадив, бо всякому свобідному героєві вільно посягнути на владу. Усе на світі застромлене на вістрі меча. Раз ти полишив мене у Києві, то ти дав мені волю йти, куди захочу. Кознякові я сказав те, що вважав правдою.

— Брешеш, падлюко! — вирвалося у Станка.— Перед княгинею говорив ти не те. Тепер ми вже знаємо, і то саме з твоїх уст, усю правду.

Очі варяга хотіли ніби пробити Станка своєю диявольською скаженістю.

— То ви підслухали? — і злість горіла в ньому, як полум'я.— Так, я оббрехав Козняка,— говорив далі, мов у гарячці,— але у війні та у любові всі способи добрі, якщо ведуть до успіху. Ти, Володимире, викопав ту пропасть, про яку говориш. Ти винен усьому!

З вибачливим усміхом і спокійним рухом голови почав Володимир відповідь:

— Ні, воєводо, не я копав пропасть і не я винен, а винен час, який деколи залізною рукою добувається до воріт держави. Як навіть у далекі новгородські, в'ятські чи брянські області щойно у травні стукає весна, ломить кригу та нівечить снігові звали, так і до воріт твоєї та моєї землі застукав дух нової правди. Ти втік перед ним зі своєї землі, не відступав від трухлявих ідолів, поки новий дух, невидний і всесильний, не переміг тебе. І бачиш, я зрозумів, що вся наша земля кличе його, коли хочемо стати поруч інших земель світу — або загинати. Ця конечність завела мене у Візантію і дала мені в руки бажане добро. Тобі здавалося, що меч, який поб'є мене, знівечить і самий дух. Ти помилився, Свене! Не я побив тебе, а та земля, якої знаряддям я став, і вона вбила б тебе була навіть на моїй могилі. Ти міг був щонайбільше скинути володаря. Але з мого попелу постав би завтра месник і змів би тебе з лиця нашої землі, що рветься до життя!

Тільки близькі Володимирові, такі, як Роман, Збранич, Мирослава та старі члени княжої ради розуміли слова князя, інші вперше почули з його уст, що він приєднався до грецького бога, якого прихильників стільки жило на землі Дажбога. А що цей бог показався могутнішим за Перуна, то ніхто й не дивувався. Всі були горді, що їх князь знайшов нову силу для них усіх, більшу, як досі.

— Я вікінг, і закон морських героїв є моїм законом. Суди мене своїм новим законом, бо за давнім мій суд уже відбувся.

Настала знову хвилина мовчанки. На землі Дажбога чужинця ніхто не кривдив, і його судили завсіди законом землі його походження. Свена можна було судити тільки за душогубство, грабіж та підпал під час ворохобні, а не за зраду.

— Свене,— сказав князь,— за новим законом судити тебе годі! Твоя правда! Ти не з мого світу, а з того, який я вже залишив за собою. Я забуваю про зраду князя й держави, бо не я твій князь і тут не твоя держава. Проте за законом твоєї землі мушу залишити за тобою всю кров та сльози, згарище і руїни. Ти поставив якнайвищий закон — закон крові! То й боронися від нього або загибай!

Кинув меч до ніг Свена і сів на коня. Та в цей мент зашуміло у зборі. За час суду зібралася була на вулиці величезна юрба народу, яка пильно стежила за ходом суду. Тепер закричали всі.

— Він наш, наш! Давайте його!

— За кров дітей наших!

— На шматки його! Перу и йому в тім'я!

— Хай його поб'є хрест! Смерть злодієві! Смерть, смерть!

Здавалося, що юрба ще у присутності князя таки справді розірве Свена на шматки. Потокотом рушила громада на дворище Козняка. Та нараз Свен устав. Спокійно, гордо, як колись на Берестовому, поглянув на юрбу владним поглядом. Праву руку простягнув вперед та крикнув:

— Не вам судити конунга! Дяка тобі за правду, Володимире!

І спокійно, певною рукою вбив собі у б'ючку на шиї маленьку золоту голочку. Хвилину постояв просто, відтак зробив півобороту убік і тяжко впав на землю. І би Дауд не ошукав варяга. Отрута вбивала, мов блискавка, без болю та муки. Ніхто не смів доторкнутися трупа. Грізний і величний, як за життя, лежав витязь на землі, тільки його іскристі очі затемнилися і погасли.

— Поховайте його за законом! — приказав Володимир.— Ми, живі, воюємо тільки з живими. Прощавайте!

— Слава, слава князеві! — залунали оклики, а в їх супроводі поїхав Володимир на Берестове.

XXVIII. Нова віра

— Здоров був, волхве Перуна! Не ласка твоя була стрінити володаря тієї землі, як ялося здавна, хлібом-сіллю, запашним димом та співом дівчат? Забув ти за той час за мене, правда?

Аж до землі похилився волхв від цих касмішливих слів. Він стояв у воротах капища сам-один, його служба покинула його. Ні одного зеленого віночка не було видно на подвір'ї, кущі та моріг були потоптані ногами, відламки зброї, одежі та харчів валялися довкола.

— Правду кажеш, милостивий! — відповів заляканим голосом.— Відвернулося лице князя від богів та їх слуг, але що я не тільки їм слуга, але й тобі раб, то й повинуюся.

Кивнув головою князь, звернувся до приборників:

— Олешиче! Отут скажи зараз вкопати хрест! Тут лежали тіла ваших отроків, побитих поганами, тут змагалися давні боги зі сонцем правди, з царством божим. Я тієї крові нехай виросте хрест і нагадує всім, хто спас їх від меча варягів та від соромної неволі.

Гридні принесли величезний дубовий хрест, що його князь приготував завчасу, викопали глибоку яму, і тоді князь власноручно перев'язав вершок хреста ланвою, даючи знак, щоб потягли його вгору.

Затріщали гужі, ухнули гридні, і серед урочистої мовчанки над юрбою полян став звільна підійматися хрест господній. А тоді залунав над головами могутній голос князя:

— Народе мій! Ось знак триєдиного бога вседержителя, який обіймає всіх і вся. Йому я завдячую вінком влади та сили. І вам він дав перемогу над ворогом. Йому поклоняюся я та бояри мої, поклонися йому і ти!

Наче лан спілого збіжжя, живі ряди пішли за прикладом свого князя, похилившись. Один тільки волхв стояв осторонь блідий, простоволосий, заляканий, довго не розуміючи переміни. Прибитий словами князя і невеселими міркуваннями над тим, де він тепер дінеться, волхв пошкандибав у капище. Та за якусь годину ждала його чимала втіха. Прийшло декілька мирян із запитом, чи він і для нового бога приймає приноси і чи зуміє найти до нього дорогу, як найшов її князь. Умить з'ясував собі досвідний духовник, що, пливучи за течією, він не пропаде.

— Очевидно,— відповів.— Якби мало бути інакше, то чи лишився б я при своїх почестях? Клади сюди дари, а всі небесні "воздадуть тобі сторицею". Недаром князь воздвиг свій хрест саме на Берестовому; це місце, очевидно, святе і ближче звідсіля до неба молитві і людині!

Живо зайнявся жертвою, бормотів всілякі заклинни, кури́в святи́м зілля́м, сипав у полум'я ялівець, а накінець перехрестився тричі, як бачив це був у християн. Ледве скінчив, покликали його до кострів, на яких мали горіти побиті варягами кияни. Де не взялися його помічники-співаки, і старий Ярослав немов прочуняв. Він починав мати надію, що нічого не змінилося на Дажбоговій землі. Збираючись на похорон, накинув білу одежу, підпоясану узірчастим поясом, припоясав розкуйовджені кучері і бороду, а на голову наложив вінок зі зеленої омели. Владним тоном видавав накази підвладним, а вони корилися йому, самі не знаючи, що думати про рішучі та певні рухи старого. Особливо дивувала їх незвичайна точність, з якою він перестерігав усяких подробиць обряду. Пригадував, щоб між похоронених когутів не попали курки або між воскові — свічки-лоївки⁵⁰, щоб усі похоронені сорочки були льняні та щоб для гашення вогню не вживали замість меду з водою пива або чистої води. Ніколи ще так точно не дотримувався волхв цих звичаїв, як сьогодні.

Поважно та точно ступав гурток жерців у Володимирів город, де вершилися костри, і тисячна юрба приєднувалася до нього, щоб узяти участь у похоронах. Волхв почував себе знову духовним провідником Києва. Одне тільки гнівало його немало, що за ним не ступав князь та не дзвонили списи гриднів. Не було ні бояр, ні огнищан, здебільша тільки бідніші люди з передмість та з околиці. Та ось похід зупинився. На майдан наївскач виїхало кількасот їздців, а за ними біла громада пішої раті. Військо сотня за сотнею проходило попри волхва. На чолі їхав на великому бойовому коні воєвода Мстислав Воєславич. Він одним поглядом обкинув увесь майдан на Берестовому і вмить догадався усього.

— Хрест!

З рамен хреста звисали вінки барвінку, чатиння та пізноцвітів. Це дівчата прибирали його після відходу бояр та князя, і ніяка злочинна рука не порушила їх. А тепер буйний вітер, який наганяв від заходу снігові хмари, розвівав ці вінки, наче прапори.

Правду казали поголоски про Христову віру. Князь прийняв її, та не заборонив почитати давніх богів, бо ось старий волхв, як і раніше, веде похід жерців. Вояки Мстислава були здивовані, як міг Володимир пробитися через печенізьку стіну, повалити Свена та ворохобників? Невже у цьому була якась вища сила?

Мстислав побачив молодця, що з трудом пробивався крізь юрбу, і пізнав Збранича.

— Здоров був, хлопче! — кликнув на нього. — Бачу, вітаєте нас з перемогою?

— Так, з перемогою! Князь велить вам стати у Новому городі.

— Як-то? Адже великі грідниці є на Подолі!

— Туди надоспіла саме сіверська рать. А тебе, достойний, князь просить у терем.

Станко під'їхав до волхва, зіскочив з коня і поклонився старцеві:

— Премудрий волхве, рідня боярина з Мощаниці прохає тебе влаштувати після сьогоднішнього похорону на третій день похорон для боярина. Господар покинув свою хату, осиротив свою жінку та дочку, а мені випало хоронити його.

Горде лице волхва поблідло. Він увесь затрусився.

— Боярина? Якого боярина? Невже Мощанина?

— Так! Його нашло на шляху військо князя і привезло з собою. Це член княжої ради...

Аж до цієї хвилини гадав було волхв, що Мощанин таки встиг переконати князя у своїй невинності та що тільки завдяки цьому ні його, ні Козняка не діткнула рука мстивого князя. А тепер?.. Може... може... князь і знає, де, як, коли і чому опинився Мощанин на шляху неживий? Судороги пройняли старця від непевності, страху і сумнівів. Поява Володимира показувалася тепер куди більша, грізніша та ще більше таємнича, як досі.

Ні Станко, ні Мстислав, оповідаючи про останні події, не могли розібрати, якою-то силою розбив Володимир полчища поганих, не розуміли, яким способом міг Володимир опанувати Берестове, не знаючи розкладу сил ворога. Вони не знали, що військо Володимира прийшло саме в той час, коли Еріх наступав на Нове місто, отже, Берестове було без оборони. Але й так яка-небудь із трьох ватаг князя мусила здобути город і злучитися з людьми Путяти та привести Володимира у Київ. Володимир ніколи не зважився б був вертатися у Київ, не маючи потрібних сил, щоб від одного маху розтрощити ворохобників. Не будь у нього дружини Олешича, він пішов би був назустріч Мстиславові чи сіверській раті і щойно тоді вдарив би був на Свена. Та всі ті обставини не були відомі ні Станкові, ні Мстиславові, так що обидва вони, як і весь народ, ні на хвилину не сумнівалися, що тут надприродна сила вмішалася у хід подій.

XXIX. Прощання

Ритмічні удари вже від полудня звучали на подвір'ї Козняка. Це раби та найняті робітники ставили наново паркани, прибивали дошки, направляли двері та лавки. У хаті мили та прибирали кімнати, а старий Козняк, одягнений у кожух та клепаню, з довгою патерицею в руках сидів у сінях з Романом.

— Недобре робиш, сину, що покидаєш нас знову! — говорив невдоволено старий.— Я в невиплатному довгу у тебе і князя і волів би, щоб ти був біля мене. Сам ти казав, що з весною всі дружини вирушать у похід. Я бажав би з моїх достатків причинитися до звеличання походу, а

тут я вже старий, не зможу допильнувати майстрів, вибрати у купців ні зброї, ні одежі.

— Забуваєте, батьку, що ваші гроші вивезені на Волинь, а не знати, як довго зможе берегти їх воєвода Соломирич. Він теж має вирушити весною. Князь хоче, щоб корсуняни й імператори побачили велич і силу володаря всієї Русі.

— Чому ж не їде туди Збранич?

— У Збранича діла досить з похороном Мощанина та із спадщиною.

— Гм!

Старий невдоволь потряс головою. Від часу, як виявилася справа смерті Доброгоста, все батьківське почування, яке мав старець для мертвого сина, повернулося до живого майбутнього дідича, його майна та дочки, усього, з чим зжився боярин за свій вік. Та Роман тільки всміхнувся.

— А що зробиш, якщо засніжить тебе у повороті?

— Я й не гадаю вертатися верхи, ні возом, тільки водою. Впадуть дощі, то ще краще. Візьму сплав у поліщуків.

На це не було вже відповіді.

— Так їдь з богами, синочку,— сказав по хвилині.— Велес тобі проводирем буде.

Роман похилився до руки старого.

— Де ж Мирослава? — спитав ще Козняк.

— У княгині! Ось я й іду до неї.

— З богами, сину! Вертайся здоров!

— Оставайте з богом, батьку!

У городі на кожному кроці видно було, як струя життя вертається у давнє русло, перепинене воєнною завірюхою. Торги роїлися від продавців та покупців, поруйновані хати направляли теслі та пошивальники, щоб перед осінньою негодою мати захист над головою. Сотні людей випрятували румовища, згарища та попіл зі спалених хат, між якими білили свіжі зруби. Кияни здавна були майстри на всі руки. Одне тільки нагадувало на ворохобню — незвичайно багато сіверської, деревлянської та тиверської раті, які поспіли були на рятунок держави з півночі, сходу й заходу.

У дворищі Рогніди панувала тиша. При тих самих ворітцях, при яких прощався Роман із Мирославою перед візантійською виправою, стояла й тепер дівчина, нетерпляче вижидуючи Романа. Коли почула тупіт коня і угледіла худощаве, вітрами загоріле лице молодця, вся спаленіла й побігла йому назустріч. Звіталися, наче вперше бачили себе.

— Коли їдеш? — спитала дівчина, як він обійняв її.

— Сьогодні!

— Ох, це неможливе! Я не пущу тебе!

— Щойно казав мені те саме батько. Невже ви змовилися? — жартував Роман.

— Не смійся, ладо моє,— мрійно говорила дівчина, горнучись до воєводи,— я знаю, що ти не для примхи покидаєш мене знову, одначе я таки справді боюся...

— Чого, дитино? Другого Свена важко було б знайти і у Скандинавії, не то тут...

— Я й не про себе боюся, а про неї...— пальцем показала на терем княгині.

— Про Рогніду?

— Так! Вона страшна стала після смерті Свена. Раз у раз кличе своїх богів, молиться, плаче, то чепуриться і примірює строї, видобуті зі старих, сріблом кованих скринь, які Володимир привіз був ще з Полоцька. То знову впадає наче в шал, рве волосся з голови і одяг на собі. Сьогодні прийде князь, бо заповів свій прихід. Я боюся, що вона кинеться на нього або що він уб'є її. Тому благаю тебе, залишися.

Роман задумався.

— Знаєш, щоб Володимир убив Рогніду — у це я не вірю, коли він не вбив її досі...

— Але ти не знаєш княгині: вона сама так його роздратує, що він втратить рівновагу. Ти не знаєш, на що може зважитися жінка, коли любить...

— Невже ж вона любить його? — скрикнув Роман здивовано.

— А ти гадав, що ні?

— Я гадав, що вона його ненавидить.

— Любов не кінчається ненавистю. Сьогодні, коли я натякнула їй на ненависть, вона засміялася і каже: "Ах, ти дурненька, якби я була за

нелюбим мужем, і він мене покидав, то я раділа б, що дав мені свободу. Не ненависть, а байдужість — це гріб кохання". Романе, залишися!

Ніжно пригорнув Роман дівчину і довгу хвилину мовчав.

— Що ж, хоч я гадаю, що моя приявність тут зайва, я залишуся на один день.

— Рука вірного слуги не раз уже врятувала життя невинному.

— Ох, Миро, наш князь християнин, який не скривдить і ворога, не то жінку... Він же ж і Свена не карав, а про Мощанина і твого батька і не згадає. Рогніда, яку Володимир, може, тільки єдину любив, мала б бути у небезпеці? Ні, це неможливе!

— Саме тому в небезпеці! — живо заперечила дівчина.— У його серці огірчення, у неї гнів і жаль, і ось вони зустрінуться...

— Князь не жінка, Мирославо... Цить, князь іде!..

Роман дав знак чурі, щоб відвів коня до стайні, і ввійшов разом з Мирославою до палати. Вони розмовляли ще довго, заки не почули розмови князя з Рогнідою.

Коротко, нервово відповідала княгиня. Звичайні вислови чемності прозвучали без відгомону.

— Чи пан мій бажає повечеряти при своїй рабині?

— Знаєш добре, Рогнідо, що ти не рабиня, навіщо ж дратувати мене?

— А чим же я, як не рабиня? Не жінка, не сестра! Не по волі вікую вік при тобі!

— Саме тому приходжу до тебе, Рогнідо. Нас злучив важкий злочин давніх днів, та вся моя покута, якою я бажав змити мій гріх, не найшла ласки у твоїх очах. Не життя мого бажала ти, а смерті! Ти навіть спілку завела з моїми ворогами, сама добувала на мене меч, дитинку нашу затроїла трійлом ненависті до батька...

— Невже ж ти осуджуєш мене за це?

— Не мені тебе судити, бо я сам винен усьому: і ненависті, і змові, і злочинам. Та раз не можу віддати тобі життя, то можу вернути тобі хоч в частині те, що взяв від тебе. Даю тобі Полоцьку волость, спадщину Рогволода. Йди туди враз із половчанами, яким вертаю волю, зброю та човни, і управляй нею. Нехай син твій не спитається ізгоєм на чужині, ані не гнеться в ярмі, яке навчився ненавидіти!

Серед тиші, яка настала після цих слів, Мирослава виразно чула, як княгиня заплакала.

— Ти плачеш? — м'яко спитав Володимир..— Плач, Рогнідо, плач, як і я плакав колись кривавими сльозами над своїми гріхами, та, виплакавшись, вибач мені злочин, яким я прогрішився, незрячий!

— Ох, я не плачу! — відповів різко голос княгині.— Мої сльози — не вода, а кров! Волость я приймаю, бо вона моя, а сина візьму з собою, бо він теж мій. Відійду зараз, як тільки позбираю те, що залишилося мені по батькові. Доля, яка нас злучила, розлучає нас тепер, а моє місце при тобі займе друга...

— Рогнідо! — скрикнув Володимир, а в голосі його звучав гнів і біль.— Даремне ти завертаєш споминами до давніх днів і до незагоєних ран. Чи на те, щоб завернути мене з дороги, на яку я ступив цієї весни? Даремне зусилля. Моє життя не належить уже до мене!

— Чому? — різко залунав запит. .

— Тому, що воно є власністю народу і всієї землі Дажбога!

— Ха, ха, ха! Колись ти казав, що ця земля твоя і народ твій! А я кажу це ще й тепер.

Рогніда встала й поступила крок до Володимира.

— Ти не розумієш моєї правди, Рогнідо! — відповів князь.— Усе довкола тебе змінилося і дозріває вже до вищого розуміння життя та обов'язку, а ти все ще живеш варязькими маревами. Держава від Волги до Тиси — це не човен, а я не варяг!

— Говориш про державу, як грек!

— Бо я грецької віри, Рогнідо, віри, яка висловлює все те, до чого додумався я сам, коли прозрів.

Настала мовчанка, і Мирослава почула, як князь наливав собі чарку меду чи вина у срібну чарку.

— Бачиш, Миро, що Рогніді не загрожує нічого,— сказав шепотом Роман,— хоч би тепер навіть у її руці був ніж — Володимир не покарав би її. Він зводить з нею порахунки, як зі Свенном, і вони обоє щезають з його життя...

— Ходімо звідсіля! — відповіла дівчина.— Я не можу слухати таких слів прощання. І якби хто догадався, що ми були свідками такої розмови, то нам самим було б соромно перед власною совістю.

XXX. Під Корсунем

У березні 988 р. прибув до Києва логофет Скілос і привіз з собою кількадесят духовників, переважно болгар і полян, які довгий час

пробували, а то й народилися у Болгарії, Корсуні чи Візантії. Вони мали зі собою церковну утвар, книги, писарів і іконописців та безліч ікон, зібраних грецьким духовенством для покорення порфірородними лютого племені тавроскітів, яких володарі бажали повернути на Христову віру. Володимир прийняв ласкаво дарунки порфірородних, а вказавши на християнську обстанову двора та на хрест на Берестовому, сказав:

— Усі умови, поставлені мені імператорами, виконані. Варда Фока побитий, силу моєї держави збільшили шість тисяч варягів, я сам, моя дружина і велика частина моїх земель поклонилася святому хресту. Чому ж імператори не прислали мені моєї невісти? Невже вони не шанують свого слова?

— Ніколи порфірородні не ламають слова. На царівну Анну теж вступила благодать господня, і вона будує біля Влахерну монастир, куди бажає вступити восени. Супроти волі бога людські умови безсильні.

Скілос побожно схилив голову, а Володимир з усміхом подивляв спокій, з яким він передавав свідому брехню. Роман Олешич, який стояв біля князя, аж почервонів з досади. Анастас потягнув його за рукав. Прибічники князя дивувалися, з яким м'яким серцем їх володар приймав гарбуза від імператорів.

Скілос умовлявся з князем щодо дорічної торговельної виміни і повідомляв, що на передмісті св. Маманта відкрито дві нові господи для руських купців.

— Я вельми вдячний порфірородним,— відповів князь,— за їх опіку над новонаверненим племенем! На другий рік я радо скористаю з ваших господ. Та в цьому році я загадав викоринити поганих зі степів нашого моря, тим-то й не пущу на весну човнів у Царгород. Вони не вернулись би до осені. Тим-то поїдуть тільки у Корсунь. Туди хай переїдуть царгородські купці у другій половині травня на торг.

Скілос прикусив губи. Що означало це розпорядження князя? Він знав від київських греків, що ладиться воєнна виправа до Корсуня, а від цісарських стратигів, що вони не бояться облоги за подвійними стінами города. Якби руські купці поїхали у Царгород, вони могли б бути заручниками миру. Але коли так, то чому вони взагалі їдуть у Корсунь? Греки знаменито знали, що після перемоги Володимира над печенігами шлях на схід відчинявся знову, і руські купці не муситимуть їхати аж у Візантію, щоб продати крам. А може, ця корсунська виправа — це тільки підступ?..

— Осміляюсь,— сказав Скілос,— вашій княжій милості пригадати, що не кожний купець зможе вислати кораблі у Корсунь. Таких є небагато, а не знати, чи ті, що приїдуть, зможуть викупити весь привезений крам. Для вас була б утрата, а для нас дорожнеча по містах.

Князь усміхнувся.

— Як у справах віри та небесних благодатей рішає імператор, так у торговельних справах рішаю я, й ніяке моє рішення не буде шкодою для моїх підданих. Вони знають, що за всю доставку дістануть плату в повновартних грошах чи товарах. У Корсуні є купці не тільки грецькі, а все непродане можу я сам закупити і зложити на складах Корсуня.

Після такої заяви Скілос від'їхав, користаючи зі санни, у Витечів. Того самого дня роз'їхалися биричі князя по всіх землях від Дунайця по Волгу. Я першими водами стали наспівати у Київ дружини всуміш із човнами купців. Купці збиралися під Витечевом, дружини — в Києві, де княжі воєводи переглядали їх старанно та мали наказ доповнювати всякі недостачі зброї та припаси гриднів. Ще ніколи ніякий володар Руської землі, навіть великий Святослав, не зібрав у пристані Києва такої раті. До половини травня назбиралося п'ятсот великих човнів, а в кожному було від тридцяти до п'ятдесяти мужів. Тільки бояри, воєводи та прибічники князя мали коні, всі інші були піхотинці, зате на кожному човні везли мотуззя, в чудернацький спосіб попритесувані балки та залізні окуття.

Вже десятого травня рушили купці та тисячки ратників під проводом Романа Олешича. Я ним їхало кількадесят грецьких уповноважених із Києва, яких вислали київські греки з доставою у Царгород. Був чудовий весняний час, а на Білобережжі все стояло у цвіті. Через пороги перебралися без перепони, ні одного печеніга не видно було на придніпрянських степах. Тільки в Олеші треба було два дні перечікувати бурю, яка зірвалася з північного сходу. Хоча вітер не вщухав, море було ще неспокійне, Роман наказав день і ніч їхати далі повз береги Криму до Корсунської затоки.

З трудом найшов Роман на пристані місце для себе та своєї раті — так багато суден було у ній. Здавалося, весь Золотий Ріг переселився у Херсонес. Густо, наче димовий ліс, торчали щогли, роєм увивалися човни; наче ніжки величезних водяних хрущів, маяли весла гребців ритмічно по обох боках суден. Гомін і крик вітали київський флот. Портові впорядники бігали спітнілі з купцями, визначаючи кожному стійло та місце на нічліг. Роман передав опірних греків катепанові Феодосієві, а цей обіцяв подбати, щоб вони не повтікали з Корсуня. Руські купці не платили портової оплати, а мусили платити її греки. Вони навіть не могли мріяти, щоб утекти із крамом у Царгород, і мусили продати у Корсуні або ждати кінця торгу. Торг ішов на диво живо та гладко шість днів. Руські купці знали, що якби торгівля йшла тяжко, то сам князь закупить усе за готовий гріш.

В кінці сьомої днини стали деякі кораблі у пристані ладитися до виїзду серед окликів зібраного у пристані народу.

Роман занепокоївся і вийшов з Вишатою, вельми метким і тямущим купцем, у пристань. Та як далеко і широко простягається море, ніде не було видно ні одного човна. "Що сталося з Володимиром?" — запитував себе воєвода.

— Цієї ночі треба щось зробити, інакше всі задуми князя пропадуть,— сказав.

— Що саме?

— Мусимо перешкодити кораблям, щоб не покидали пристані. Кожної хвилини може наспіти княжа рать.

— Це нелегка річ. Корсунь багатолюдний город. Я залогою стратиґа та корабельниками візантійських купців буде в ньому до восьми тисяч мужів. Стіни високі, сильні, а на заборолі кожна баба рівна гридневі.

Та в цей мент Роман скочив, наче хлоп'я, між носіїв, які несли у город мішки. Між ними виднів старий білявий муж з коротко стриженою бородою, одітий у грецький стрій з широким варязьким мечем.

— Оляф! — кликнув на нього Роман.

Живо оглянувся варяг, і обидва друзі щиро привіталися.

Оляф, видужавши, оселився в Корсуні, де займався поки що торгівлею збіжжям. Роман відтягнув Оляфа набік і спитав:

— А ти не мав би, Оляфе, охоти хоч раз послужити князеві?

— Чим?

— Звісно чим: мечем і веслом!

Очі засвітилися у варяга.

— Заробиш на цьому стільки, скільки не дасть тобі й найбільш корисний торг.

— А це як?

— Забався ще раз у вікінга й не пусти завтра грецьких суден із пристані.

— Скільки людей ти даш мені?

— П'ять сотень, а що здобудеш — твоє!

— Ха, ха! Як так, то я й сам на це пішов би, будь у мене люди. Дай мені людей!

— Не я, а оцей огнищанин дасть тобі їх,— звернувся Роман до Вишати.— Подбай, достойний, за варязькі плащі і передай їх моїм людям у господі. Наші шоломи та човни й без того скидаються на варязькі, здалека не буде видко.

Другої днини Роман ще спав у господі, коли прибігли перелякані руські купці.

— Хоробрий воєводо! — поклонився київський огнищанин Вовк.— Відвернулося лице Хоре... господа від слуг твоїх. На морі показалися варяги і граблять грецькі судна. Всі, що виїхали ранком, завернули назад. Та п'ять великих круглих суден пропало з усім достатком. Купець Кіродул вернувся на човні сам-один з одним гребцем. Що нам робити?

— Залишити всі опорожнені кораблі на березі, а мужву озброїти і стягнути біля мого стану. Я вже вчора ввечір вислав своїх людей за варягами. Вони завернуть їх від сторони моря і приженуть підвечір сюди, а ви маєте бути готові переловити їх, ще заки допливуть до берега.

Відразу почався на флоті рух. Вино, паволоки, зброя, посуда, сукно, прикраси та всяка грецька купля не займали багато місця, тому до повороту досить було й шостої частини всіх суден, які виїхали були з Києва. Купці вибирали що кращі та легші й вантажили їх куплею та поживою, а гребці з рабів помагали їм переносити та розміщувати крам.

Вільні гребці, посередники та ратники озброїлися, а молодші купці, з яких кожний знав воєнне діло і миттю вмів перекинутися з купця у грабіжника-вояку — взяли керівництво.

Підвечір не чорні хмари від заходу надвигнулися на Корсунську волость, не сірі птахи налетіли, не сарана рушилася на плодовиті поля... Це велетенський флот суден Володимира підплив до заливу й замкнув його зовсім. Вслід за цим човни приставали до берега, а з них висідали відділи раті, такої добірної та блискучої, що й самі порфірородні імператори не посоромились би такої. Сотня за сотнею, тисяча за тисячею виходили на берег, а коли причалили всі, крім вартових човнів, вивантажено ще кількадесят коней. На одного з них, білого, мов молоко, араба сів рослий муж у пурпуровій мантиї та в золотому шоломі з вінком на голові й блискучим мечем у руці.

Нечуваний переполох охопив корсунян. Стрімголов утікали у город ті, що вийшли були у пристань, як тільки на овиді появилися човни. Утікали навіть власники господ і складів, побудованих на березі, і мешканці передмістя, яке лежало на руїнах давнього Херсонеса.

Глухо зачинилися ворота міста, й почалися гарячкові приготування до оборони. Хоч корсуняни чули про майбутню виправу Володимира на Корсунь, але приїзд купців розвіяв їх сумніви. Аж тепер вони зрозуміли проворність князя, який стягнув сюди хитро своїх вояків і маєтки найбагатших громадян імперії. Населення города подвоїлося від такого великого допливу чужинців, тоді як усе їх майно було на кораблях. Катастрофа була неминуча.

Царгородських купців охопила паніка. Юрбою збирався народ на агора, домагаючись негайних переговорів і мирної передачі города. Грецькі купці з Царгорода обвинувачували катепана у зраді, мовляв, він не ударив на варягів попередньої днини і не випустив грецьких купців із пристані. Тепер уже ніхто й не сумнівався, що вчорашні варяги були тільки передовим відділом флоту Володимира та що були в порозумінні з Романом Олешичем. Даремне виправдовувався катепан: озлоблені, до

розпуки доведені купці за всяку ціну бажали найти винуватця їхньої втрати й находили його тільки в ньому. Не диво, що, всупереч бажанням корсунян, катепан відмовився піддати город і, зібравши купців та всю військову залого, почав боронити город нежартом.

Корсунян, які противилися, казав ув'язнити за те, що держать сторону Володимира, а маєтки їх забирати, щоб хоч у частині покрити втрату царгородців. В цей спосіб залякав одних, зацитькав других і розпочав оборону.

Внутрішні стіни города були дужчі та вищі за зверхні, збудовані з найдобірніших відломків стін давнього Херсонеса. Черговий наступ руської раті скінчився перемогою оборонців, і в серця їх вступила відвага. Замовкли навіть голоси спротиву серед корсунян, а царгородські купці почали списувати та розділяти забрані маєтки.

Але облога затягалася. Кілька днів війська Володимира відпочивали, і щовечора почувалися з табору крики та співи gridнів, що бенкетували. Та одночасно на очах корсунської залого повставали вздовж стін дерев'яні зруби, на яких здіймалися пороки, тобто метавки на балки й камені. Корсунянам удалося декілька з них спалити грецьким вогнем, та на їх місці з'являлися нові.

Найдивніше було те, що поставало їх по кільканадцять нараз, без гомону, стукоту сокир, не примірюючи навіть частин, якби були готові.

Десятої днини після приїзду величезні каменюки летіли на стіни, а що віддаль була дуже невелика, то і успіх обстрілу був незвичайний. Зразу тільки кривлі домів, положених біля стін, терпіли від стрілен, які перелітали через городські стіни, та швидко стали падати один по другім зубці укріплень, а далі цілі заборола обвалювалися й летіли вділ із ломотом у хмарах пилюги. У руських дружин не було ще ніколи машин, тим-то візантійські та корсунські будівничі не так дбали про відпорність, як про висоту та гладкість стін.

Серед крику та реготу gridнів падали укріплення города й гинули його оборонці. За цей час княжі дружини основно очистили все побережжя півострова та половили чимало суден, які наспівали з Візантії.

XXXI. Похвальна пісня

На підсінні невеликого хутора, положеного на горбку під містом, сидів Володимир, біля нього воеводи: обидва Олешичі, Соломирич, Мстислав Воєславич, Стенята, Сулятич, на боці при столику Анастас.

Устав Вишата:

— Милостивий князю! Маю вістки, що городяни раді би хоч сьогодні піддатися під твою руку і збутися стратигів та збирщиків із Царгорода. Та саме цього не бажають собі царгородці, а їх є в городі сила. Катепан теж рад би піддатися з усім військом, та боїться відповідальності. А проте гадаю, що від одного сміливого наступу город піддасться!

— Це ми знаємо, що вже перед тижнем, коли впала стіна біля східних воріт, город був наш,— зауважив старший Олешич.— У тому-то й ціла біда, що ми бажаємо добути город, а не його звалища.

— Бач, цього не роз'яснить купцям ніяка сила! — відповів Вишата.— Не беремо, то це значить — не можемо!

— В такому разі треба б хіба нам самим вислати посла до імператорів, щоб дозволили ласкаво корсунянам здати город! — зажартував воевода Мстислав.

Князь усміхнувся:

— Отже, ніхто з вас не має ради?

Ніхто не відзивався.

— То я скажу. Стратигам треба об'єднати рішення і вчинити щось таке, щоб усі, навіть царгородці, бачили безвиглядність дальшої оборони. Можна це зробити на три способи: підпалити місто, виголодити його або позбавити води. Однак підпалене місто може згоріти ціле, а цього ми не бажаємо. Виголодити його важко, бо самі ми підвезли їм поживу. Залишається третє!.. Криниць у городі нема, воду спроваджують із гір проводами. Треба знати тільки, де вони, а до трьох днів город піддасться.

На це підняв голову Анастас і заговорив:

— Давно я, милостивий, ждав на хвилину, щоб віддячитися за те добро, якого зазнав від тебе. Ця хвилинка прийшла, і слава Господові, що дозволив мені діждати її. Я маю рисунок з розкладом города ще з тих часів, коли я жив у ньому. Я знаю башту, де кінчається водопровід, який допроваджує воду з гір. Між оцим місцем і джерелами треба шукати проводів...

У тій самій хвилині прийшов до князя посланець.

Він питався, чи князь не захотів би прийняти без свідків катепана, який крадькома бажає прибути у руський табір.

Годину пізніше, коли воєводи розійшлися з наради по своїх домівках, серед найстрашнішої зливи, блискавок та громів у хату вступив невеличкий сивавий уже муж у напівварварському, напівгрецькому одязі звичайного курсунянина.

— Ти катепан Феодосій? — спитав князь.

— Так, князю.

— Чого тобі треба від нас?

Катепан поклонився князеві до землі і, склавши руки, поглянув недовірливо на Романа й Анастаса, які були при князеві.

— Мужі, які чули мої розмови з моєю невістою, можуть почути і твої слова! — сказав з усміхом.

Широко розкрилися очі візантійця. "Отже, правду казали поголоски, що сама царівна бажає цього ненависного подружжя?"

— Вибач, князю! Тобі приказувати, не мені! Я прийшов тобі сказати, що я, моє військо і весь Корсунь ніколи не бажали ставити тобі перепон на твоєму шляху до наміченої цілі. Знаючи, що ти осінений хресним знаменем, не захочеш нашої погуби, віддали б ми град Корсунь без боротьби. Та царгородські купці домагаються оборони, і топір ката висить над головою раба твого! Отже, позволь мені послати письмо у Царгород!

— Чи ти гадаєш, що імператори тобі допоможуть? — усміхнувся князь.— У них самих тепер діла досить. Ворохобня знову підняла голову, а цим разом не приїде вже дарова поміч, як у минулому році. Ні одного дромона не дадуть тобі. Як гадаєш, скільки треба було б кораблів, щоб перемогти мою дружину? Щонайменше двісті!

— Ох, я не бажаю помочі, бо знаю, що вона і так прийшла б запізно! — заговорив Феодосій живо.

Та Володимир кивнув рукою:

— Ти чоловік війни і знаєш, що Корсунь упав уже тиждень тому!...

Катепан мовчав.

— Один кивок руки, і моя рать могла б обрушитися на вас, як колись раті Святослава, і з вашого города не залишиться ні сліду. Та як християнин взиваю тебе: віддай город, Феодосію, щоб кров братів твоїх не впала на твою голову!

— А на чію впаде моя кров, князю? — потряс головою грек.— Я чесний старий вояка, тямлю Цимісхія і Святослава і знаю, що ти, милостивий, кажеш правду! Тому бажаю прохати порфірородних, щоб виповнили заключену умову по правді божій і спасли волость, без якої ні один грецький дромон не посміє виплисти на води Понту.

Володимир мовчав хвилину і глядів на прибитого горем катепана, наче бажав збагнути, чи у словах його щирість чи хитрощі.

— Він правду каже! — шепнув Анастас.

— Бачу це! — відповів Володимир і звернувся просто до катепана.

— Феодосію! — сказав.— Завтра ранком із корсунської пристані виїде дромон. Я приготую його сам, а ти пошлеш тільки посланця, який передасть усно ось що: "Володимир, з божої ласки князь усієї Русі, домагається, щоб невіста його з усім почтом, належним його достоїнстві і силі, приїхала за місяць до Корсуня. Якщо її не буде, то його рать у перших днях липня буде під Царгородом". А сам можеш осудити, чи вона вміститься у тих двох господах, які біля церкви святого Мами веліли виставити для вас порфірородні.

— Станеться по твоїй волі, милостивий,— покорився грек,— але що буде тут з нами?

— До трьох днів самі царгородці зажадають від тебе піддачі города, і я займу його! — відповів князь.

— Га! Хай буде воля господня на нас, грішних! — вдарився у груди катепан.— Але невже не найдемо помилування перед тобою? Ми ж не з власної волі...

— Нікому з вас не впаде і волос з голови, не пропаде і ногата із кишені! Не стану ж я руйнувати своєї волості!

* * *

Коли другої днини корсунські жінки та челядь купців і вояків бажала набрати води на страву, виявилось, що у проводах нема ані краплинки. А що на весь город був тільки один доплив, то й відразу бракло води у всьому городі. Днину або дві можна ще було видержати при помочі дощівки, яка залишилася після останньої бурі у заглибинах поземелля, та відтак не було вже ніякої змоги роздобути води, потрібної до пиття. Я безхмарного неба лилася тільки жара, земля репалася від засухи, а розпалене каміння аж пекло від дотику. Дивним дивом терпіли від цього не корсуняни і не вояки, а саме царгородські купці, які привикли мати у своїх домівках багато води та холоду. Вони перші зрозуміли, що обороні приходить кінець, тож коли стратиги з'ясували їм безвихідне становище города, вони вже не противилися піддачі.

Отак увійшов Володимир у Корсунь не по трупах, а мирно. За ним увійшло до міста тільки дві тисячі киян, тобто дружини обох Олешичів, пристань обсадили Мстислав та Стенята, інші розложилися широко табором довкола заливу. Князь зайняв майно всіх царгородських дуків, яке було в городі, і велів воєводам розділити між раттю разом із набором флоту, здобутого при першому наступі. Зате заборонив під карою смерті посягати на життя, свободу чи майно городян. Усі втрати, яких мешканці зазнали через грабіж будинків і шкоди у пристані, приказав винагородити. Після цього наказав старшому Олешичеві прийняти присягу від усіх на ймення царівни Анни.

* * *

Одної погідної, ясної днини від південного заходу, наче білі птахи, показалися два дромони зі золотими емблемами імператорів на щоглах.

У Корсуні вдарили в усі дзвони.

У вечір за весільним бенкетом Володимир мав першу нагоду промовити слово до своєї дружини Анни:

— Невже ж це правда, що сказав Скїлос у Києві, немовби ти волїла чернечу келїю від мого двора?

— Ні, Володимире,— відповіла царївна просто й без надуми.— Я не бажала цього навіть на хвилину. Мої брати наказали вивезти мене у Хальдекон і пильнувати, як бранку. Аж твій похід визволив мене. Спасибї.

І князь відповїв схвильовано:

— А мої всі діла — це похвальна пісня, зложена тобі в поклонї!

45 Верем'я — погода.— Авт.

46 Карнеол — мінерал рожевого або червоного кольору.

47 Дики — кабани.

48 Стрийко — батьків брат.

49 Б'ючка — жила.

50 Свічки-лоївки — свічки, виготовлені з лою — овечого жиру.